

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ–ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милена Д. Цветковић

**ВАЛОРИЗАЦИЈА СЛИВА ЈУЖНЕ МОРАВЕ У
ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЕКОТУРИЗМА**

докторска дисертација

Београд, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF GEOGRAPHY

Милена Д. Цветковић

VALORISATION OF THE BASIN OF RIVER
SOUTH (JUŽNA) MORAVA IN THE FUNCTION
OF ECOTOURISM DEVELOPMENT

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Ментор:

Др Сања Павловић

Универзитет у Београду

Географски факултет

Чланови комисије:

1. др Снежана Ђурђић

Универзитет у Београду – Географски факултет

2. др Јована Бранков

Географски институт „Јован Цвијић” САНУ

Датум одбране докторске дисертације: _____

Београд

ВАЛОРИЗАЦИЈА ПОТЕНЦИЈАЛА СЛИВА ЈУЖНЕ МОРАВЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЕКОТУРИЗМА

Апстракт

Последњих година у сектору туризма појавио се нови тренд – екотуризам као одговор на прекомерну употребу и експлоатацију необновљивих природних ресурса. Током путовања потенцијални екотуристи желе да доживе природу, а да притом својим боравком не угрожавају природно окружење. Екотуризам може допринети повећању одрживе продуктивности, развоју инфраструктуре у удаљеним областима и повећању запослености у локалним заједницама. Екотуризам као „главна манифестација” одрживог туризма представља сегмент туристичке индустрије који доприноси економском развоју земље и у последње време је постао мотор социјалног напретка.

Употребом метода вишекритеријумске анализе у докторској дисертацији, међу којим издвајамо интеграцију аналитичко хијерхијског процеса (АХП) и SWOT анализе, добијени су доследни резултати и потврђено да геопросторни обухват слива Јужне Мораве поседује изузетан потенцијал за развој екотуризма. Основни критеријуми на основу којих је вршена валоризација су: *снаге, слабости, шансе и претње* заштићених природних добара (за свако заштићено природно добро урађена је појединачна валоризација) у сливу Јужне Мораве. На темељу ових параметара, односно SWOT фактора изведен је већи број субфактора имплементираних у поступку валоризације. Степен конзистентности матрице (CR) коришћен је за верификацију веродостојности тежинских коефицијената добијених помоћу АХП метода.

Истраживање примењено у овој докторској дисертацији имало је за циљ утврђивање важности поменутих SWOT фактора и субфактора, а потом и позиционирање предложених стратегија за развој екотуризма. Експерти су оцењивали осам заштићених природних добара у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве помоћу АХП–методологије (поређењем парова (поменутих) критеријума, где се поставља питање шта је значајније или шта има веће деловање, при чему се одређује степен њихове релативне важности). Резултати који су постигнути применом интегрисаног АНП–SWOT метода представљају хронолошки распоред примене стратегија за развој екотуризма истраживаног простора.

Предложени метод вишекритеријумског одлучивања примењен у раду дао је адекватне објашњења на дефинисана питања. Крајњи циљ његове примене су веродостојни резултати који се поистовећивају са објективном „сликом” на терену. Поменути резултати остварени у поступку овог истраживања имају апликативни карактер и могу послужити као полазна основа за истраживање сличних простора у будућности. Овај рад има практичну примену у реалном пословању заштићених природних добара и одрживом развоју туризма на њиховим просторима због универзалности предложеног модела.

Кључне речи: валоризација, екотуризам, заштићена природна добра, Аналитички хијерхијски процес (АХП), SWOT анализа, A'WOT, стратегија развоја екотуризма

Научна област: Геонауке

Ужа научна област: Туризмологија

VALORISATION OF THE BASIN OF RIVER SOUTH (JUŽNA) MORAVA IN THE FUNCTION OF ECOTOURISM DEVELOPMENT

Abstract

In recent years, a new trend has emerged in the tourism sector – ecotourism – as a response to overuse and exploitation of non-renewable natural resources. During their travels, potential ecotourists want to experience nature, while avoiding endangering the natural environment during their stay. Ecotourism can contribute to increased sustainable productivity, remote area infrastructure development and increased employment in local communities. Ecotourism as a "main manifestation" of sustainable tourism represents a segment of the tourism industry that contributes to the economic development of the country and has recently become the engine of social progress.

Using the methods of multicriteria analysis in doctoral dissertation, among which we single out the integration of analytic hierarchical process (AHP) and SWOT analysis, consistent results are obtained and confirmed that the geospatial coverage of the South Morava basin has exceptional potential for ecotourism development. Basic criteria used valorization performance was: *strengths*, *weaknesses*, *opportunities* and *threats* of protected natural assets in the South basin of Morava (Note: for each protected natural good, an individual valorization was performed). Based on these parameters, ie SWOT factors, a number of subfactors implemented in the valorization process were derived. The degree of matrix consistency (CR) was used to verify the reliability of the weighting coefficients obtained using the AHP method.

The research conducted for the purposes of this doctoral dissertation aimed to determine the importance of the mentioned SWOT factors and subfactors, and then to position the proposed strategies for the development of ecotourism. Experts evaluated eight protected natural areas in the geospatial coverage of the South Morava basin with the help of AHP methodology (by comparing pairs of earlier mentioned criteria, where the question is asked what is more significant or what has a greater effect, where the degree of their relative importance is determined). Results achieved by applying the integrated AHP-SWOT methods represents a chronological schedule of strategy implementation for the development of ecotourism of the investigated space.

The proposed method of multi-criteria decision-making applied in the paper provided adequate answers to the defined questions and led to credible results that are identified with the objective "picture" in the field. The final results achieved in the process of this research have an applicative character and can serve as a starting point for exploring similar spaces in the future. This paper has a practical application in the real business of protected natural resources and sustainable development of tourism in their area due to the univesity of the proposed model.

Keywords: valorization, ecotourism, protected natural assets, analytical hierarchial process (AHP), SWOT analysis, A`WOT, ecotourism development strategy.

Scientific filed: Geosciences

Scientific subfield: Tourismology

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Предмет истраживања	1
1.2. Циљеви и задаци истраживања	2
1.3. Научне методе и технике истраживања	3
1.4. Полазнихипотезе	4
1.5. Научна оправданост, очекивани резултати и практична примена.....	5
2. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА	6
3. МЕТОДОЛОШКИ КОНЦЕПТ ИСТРАЖИВАЊА	16
3.1. Методе вишекритеријумског одлучивања	16
3.2. АХП метод (Аналитички хијерархијски процес)	16
3.3. АНР–SWOT.....	23
4. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И КАРАКТЕРИСТИКЕ ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА	25
5. ЗАШТИЋЕНА ПРИРОДНА ДОБРА ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА	27
5.1. Дефинисање и значење појма „заштићена природна добра”	27
5.2. Врсте заштићених природних добара	28
5.3. Законски и подзаконски акти	30
5.4. Међународне конвенције и директиве које се односе на заштићена подручја	32
6. ТУРИСТИЧКОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЗАШТИЋЕНИХ ПРИРОДНИХ ДОБАРА ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА	33
6.1. Национални парк Копаоник	33
6.2. Парк природе Стара планина	37
6.3. Парк природе Сићевачка клисура	40
6.4. Предео изузетних одлика Долина Пчиње	42
6.5. Предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград.....	44
6.6. Предео изузетних одлика Власина.....	47
6.7. Специјални резерват природе Сува планина	49
6.8. Специјални резерват природе Јерма	51
7. ВРЕДНОВАЊЕ ПОТЕНЦИЈАЛА ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА	53
7.1. Вредновање Националног парка Копаоник	57
7.2. Вредновање Парка природе Стара планина.....	65

7.3. Вредновање Парка природе Сићевачка клисура	71
7.4. Вредновање предела изузетних одлика Долина Пчиње	78
7.5. Вредновање Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград.....	85
7.6. Вредновање Предела изузетних одлика Власина	92
7.7. Вредновање Специјалног резервата природе Сува планина	98
7.8. Вредновање Специјалног резервата природе Јерма	106
8. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА.....	112
9. ЗАКЉУЧАК.....	119
10.ЛИТЕРАТУРА.....	122
ПРИЛОГ 1.....	138
ПРИЛОГ 2.....	140
ПРИЛОГ 3.....	160
БИОГРАФИЈА АУТОРА	164
Изјава о ауторству	165
Изјава оистовестностиштампане иелектронскеверзије докторскограда.....	166
Изјава окоришћењу	167

ПОПИС КАРАТА

Карта 1 Слив Јужне Мораве	26
Карта 2 Географски положај НП Копаоник.....	34

ПОПИС СЛИКА

Слика 1 Парк природе Стара планина.....	38
Слика 2 Парк природе Сићевачка клисура	41
Слика 3 Предео изузетних одлика Долина реке Пчиње	43
Слика 4 Предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград.....	45
Слика 5 Власинско језеро	48
Слика 6 Трем (1810 m) највиши врх Суве планине	50
Слика 7 Манастир Свети Јован Богослов (Поганово) у клисури Јерме.....	53

ПОПИС СХЕМА (ФИГУРА)

Фигура 1 Дијаграм тока примењене методологије. SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats; АНР (Analytic Hierarchy Process); TOWS (Threats, Opportunities, Weaknesses, Strengths).....	54
---	----

ПОПИС ТАБЕЛА

Табела 1. Скала квантитативних и квалитативних вредности	18
Табела 2. Матрица поређења у паровима.....	18
Табела 3. Случајни индекси.....	19
Табела 4. Одређивање глобалних тежина елемената SWOT анализе	55
Табела 5. TOWS матрица.....	55
Табела 6. SWOT анализа Националног парка Копаоник.....	57
Табела 7. Израчунавање тежина групе унутар SWOT анализе Националног парка Копаоник.....	59
Табела 8. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Националног парка Копаоник	59
Табела 9. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Националног парка Копаоник ..	63
Табела 10. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Националном парку Копаоник	64
Табела 11. SWOT анализа Парка природе Стара планина	65
Табела 12. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Парка природе Стара планина	67
Табела 13. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Парка природе Стара планина.....	67
Табела 14. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Парка природе Стара планина	70

Табела 15. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Парку природе Стара планина	71
Табела 16. SWOT анализа Парка природе Сићевачка клисура	71
Табела 17. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Парка природе Сићевачка клисура	73
Табела 18. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Парка природе Сићевачка клисура	74
Табела 19. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија у Парку природе Сићевачка клисура	77
Табела 20. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Парку природе Сићевачка клисура...	78
Табела 21. SWOT анализа Предела изузетних одлика Долина Пчиње	79
Табела 22. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Предела изузетних одлика Долина Пчиње	80
Табела 23. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Предела изузетних одлика Долина Пчиње	81
Табела 24. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Предела изузетних одлика Долина Пчиње	84
Табела 25. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Долина Пчиње	85
Табела 26. SWOT анализа Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград	85
Табела 27. Израчунавање тежина група унутар SWOT групе Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград	87
Табела 28. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград	87
Табела 29. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград	91
Табела 30. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Лептерија–Сокоград	91
Табела 31. SWOT анализа Предела изузетних одлика Власина	92
Табела 32. Израчунавање тежина групе унутар SWOT анализе Предела изузетних одлика Власина	94
Табела 33. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Предела изузетних одлика Власина	94
Табела 34. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Предела изузетних одлика Власина	97
Табела 35. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Власина .	98
Табела 36. SWOT анализа Специјалног резервата природе Сува планина	99

Табела 37. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Специјалног резервата природе Сува планина	100
Табела 38. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Специјалног резервата природе Сува планина.....	101
Табела 39. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија у Специјалном резервату природе Сува планина	104
Табела 40. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Сува планина.....	105
Табела 41. SWOT анализа Специјалног резервата природе Јерма.....	106
Табела 42. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Специјалног резервата природе Јерма.....	108
Табела 43. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Специјалног резервата природе Јерма	108
Табела 44. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија за Специјални резерват природе Јерма	111
Табела 45. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Јерма	112

ПОПИС ТАБЕЛА У ПРИЛОГУ

Прилог 1.1 Сатијева скала вредновања.....	138
Прилог 1.2 Пример матрице поређења у паровима	138
Прилог 2.1 Матрица поређења парова SWOT фактора Националног парка Копаоник	140
Прилог 2.2 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ НП Копаоник.....	140
Прилог 2.3 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ НП Копаоник.....	141
Прилог 2.4 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ НП Копаоник	141
Прилог 2.5 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ НП Копаоник	142
Прилог 2.6 Матрица поређења парова SWOT фактора Парка природе Стара планина	143
Прилог 2.7 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Парка природе Стара планина .	143
Прилог 2.8 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Парка природе Стара планина.....	143
Прилог 2.9 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Парка природе Стара планина	144
Прилог 2.10 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Парка природе Стара планина	144
Прилог 2.11 Матрица поређења парова SWOT фактора Парка природе Сићевачка клисура.....	145
Прилог 2.12 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Парка природе Сићевачка клисура	145

Прилог 2.13 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Парка природе Сићевачка клисура	146
Прилог 2.14 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Парка природе Сићевачка клисура	146
Прилог 2.15 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Парка природе Сићевачка клисура	147
Прилог 2.16 Матрица поређења парова SWOT фактора Предела изузетних одлика Долина Пчиње ..	147
Прилог 2.17 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Предела изузетних одлика Долина Пчиње.....	148
Прилог 2.18 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Предела изузетних одлика Долина Пчиње.....	148
Прилог 2.19 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Предела изузетних одлика Долина Пчиње.....	149
Прилог 2.20 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Предела изузетних одлика Долине Пчиње.....	149
Прилог 2.21 Матрица поређења парова SWOT фактора Предела изузетних одлика Лептерија-Сокоград.....	149
Прилог 2.22 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Предела изузетних одлика Лептерија-Сокоград	150
Прилог 2.23 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Предела изузетних одлика Лептерија-Сокоград	150
Прилог 2.24 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Предела изузетних одлика Лептерија-Сокоград	151
Прилог 2.25 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Предела изузетних одлика Лептерија-Сокоград	151
Прилог 2.26 Матрица поређења парова SWOT фактора Предела изузетних одлика Власина.....	152
Прилог 2.27 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Предела изузетних одлика Власина	152
Прилог 2.28 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Предела изузетних одлика Власина	152
Прилог 2.29 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Предела изузетних одлика Власина	153
Прилог 2.30 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Предела изузетних одлика Власина	154
Прилог 2.31 Матрица поређења парова SWOT фактора Специјалног резервата природе Сува планина	154
Прилог 2.32 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Специјалног резервата природе Сува планина.....	154
Прилог 2.33 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Специјалног резервата природе Сува планина	155

Прилог 2.34 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Специјалног резервата природе Сува планина.....	156
Прилог 2.35 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Специјалног резервата природе Сува планина.....	156
Прилог 2.36 Матрица поређења парова SWOT фактора Специјалног резервата природе Јерма.....	157
Прилог 2.37 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Специјалног резервата природе Јерма.....	157
Прилог 2.38 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Специјалног резервата природе Јерма	158
Прилог 2.39 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Специјалног резервата природе Јерма.....	158
Прилог 2.40 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Специјалног резервата природе Јерма.....	159
Прилог 3.1 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – НП Копаоник.....	160
Прилог 3.2 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Парк природе Стара планина.....	160
Прилог 3.3 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Парк природе Сићевачка клисура	160
Прилог 3.4 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Предео изузетних одлика Долина Пчиње	161
Прилог 3.5 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – предео изузетних одлика Лептерија-Сокоград	161
Прилог 3.6 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Предео изузетних одлика Власина.....	162
Прилог 3.7 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Специјални резерват природе Сува планина	162
Прилог 3.8 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Специјални резерват природе Јерма.....	162

1. УВОД

1.1. Предмет истраживања

Када је у питању теоријско-методолошка научна основа туризма, туристичка валоризација са својим методама истраживања и начином презентовања добијених резултата намеће се као једно од круцијалних и најсложенијих питања. Туристичка валоризација приказује евалуацију и позиционирање природних и друштвених туристичких вредности једног туристичког места, локалитета, географске регије или земље у целини. Валоризација природних и антропогених туристичких вредности, односно свеобухватног туристичкогеографског потенцијала, једна је од круцијалних спона у планирању и рационалној употреби простора.

Како у литератури није познат унифициран односно општеприхваћен научни метод који се користи за оцењивање или валоризацију капацитета одређеног простора, у туристичкој валоризацији су у употреби методе сродних научних дисциплина. У том смислу користе се следеће методе: квалитативна, квантитативна, статистичка, дескриптивна, картографски метод, метод класификације, SWOT метода и многе друге. Узимајући у обзир многе методе истраживања, као и свеобухватни приступ проблему, туристичком валоризацијом се остварује валидна оцена важности објеката од посебног значаја који се рангирају према величини контрактивне зоне (Станковић, 2004). Туристичка валоризација резултира остваривањем многобројних посредних, непосредних и кумулативних ефеката, који се постижу одрживим развојем туризма. Са таквим својим карактеристикама, током времена се наметнула сиромашним и транзицијским земљама.

Предмет докторске дисертације је валоризација потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма. Слив Јужне Мораве заузима већи део територије југоисточне и јужне Србије. Лоциран је у централном делу Балканског полуострва. Као један од наставака долине Велике Мораве, долина Јужне Мораве (помоћу Прешевске повије) са долином Вардара формира Моравско-вардарску удолину. Моравско-вардарска удолина предствља природну детерминисану целину и препознатљиву спону Балканског полуострва. Такође репрезентује неизоставан природногеографски путни правац за сва кретања од северозпада ка југоистоку Европе и обрнуто. Природна транзитна спона између Панонске низије и средњег Подунавља и Егејског мора створена је долином Мораве.

Природни и антропогени потенцијали у геопростору слива Јужне Мораве имају велики значај, али нису довољно искоришћени ни на одговарајући начин представљени потенцијалним туристима односно широј јавности. Сходно томе је неопходно те вредности препознати односно дефинисати, утврдити степен њихове заштите, и уз одговарајућу промоцију и конципирану туристичку понуду интерпретирати на туристичком тржишту. Предности се манифестују у туристичкогеографском и транзитном положају ка Македонији и Бугарској.

Ако се узме у обзир формулација екотуризма, може се закључити да је темељ активности заснованих на екотуризму, а сходно томе и дефинисања екодестинације, природа. Узевши у обзир ову чињеницу, у оптицај долазе заштићена природна добра у целини, пре свега национални паркови, паркови природе и предели изузетних одлика. Затим ту су још и предели са разноликим гео и биодиверзитетом, предели који су минимално урбанизовани, места у атарима и маргиналним деловима новоизграђених градских подручја, адаптивност и усаглашеност угоститељских објеката у свим становиштима за потребе екотуризма. У склопу заштићених објеката, екотуризам има највећу концепцију развоја. Организација

екотуризма треба да допринесе већој усклађености између заштите природне средине и употребе заштићених објеката од стране туриста. (Бранков, 2010).

Сагледавајући све горе наведене чињенице, могуће екодестинације у геопростору слива Јужне Мораве биле би: Стара планина и Сићевачка клисура (паркови природе), Власина, долина реке Пчиње и Лептерија–Сокоград (предели изузетних одлика), Сува планина и Јерма (специјални резервати природе) и једним делом Национални парк Копаоник (део који територијално припада геопросторном обухвату слива Јужне Мораве). У докторској дисертацији је анализиран цео Национални парк Копаоник, али као што сам већ поменула не припада у потпуности територији која обухвата слив Јужне Мораве. Анализа целог националног парка је узета у обзир у циљу једноставнијег истраживања и вредновања његових потенцијала, односно оцењивања од стране експерата.

Валоризација туристичког потенцијала треба да укључи анализу постојећег стања, да идентификује предности и ограничења савремене туристичке понуде са једне и укаже на правце даљег развоја екотуризма са друге стране. Истраживани простор за потребе ове докторске дисертације симболизује капацитет за одрживи развој екотуризма. Међутим, овај капацитет није још увек идентификован, вреднован и искоришћен на одговарајући начин. Сходно томе је и ниво развијености екотуризма у геопростору слива Јужне Мораве испод очекиваног и реално могућег. Један од разлога због чега је потребно урадити наведено истраживање. Неопходно је пре свега сагледати и објаснити улогу екотуризма, и искористити њен значај у будућим плановима и стратегијама развоја екотуризма у горе поменутом простору.

1.2. Циљеви и задаци истраживања

У претходном поглављу дефинисан је основни предмет истраживања. Сходно предмету истраживања, издвојени су следећи циљеви:

- Дефинисање научно веродостојних, теоријски адекватних и применљивих основа валоризације потенцијала у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма;
- Истраживање улоге екотуризма и његовог утицаја на развој поменутог простора у контексту укупне и јединствене туристичке дестинације на туристичком тржишту Србије;
- Утврђивање да ли постоје координиране делатности са туристичким организацијама и општинским и државним институцијама у циљу развоја екотуризма;
- Постављање варијанти будућег развоја екотуризма у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве;
- Дефинисање модела развоја екотуризма у геопростору слива Јужне Мораве у корелацији са квалитетом развоја туристичке понуде Србије у будућности, када је у питању домаће и међународно туристичко тржиште.

Узмијући у обзир све релевантне компоненте, као што су: дефинисан циљ, територијални оквир и предмета проучавања, постојећа литература, базе података заштићених подручја, статистички и катастарски извори, топографске, геолошке, педолошке, хидрогеолошке и орохидрографске карте и увид стања на терену, можемо конципирати задатке истраживања. Формиран је следећи концепт задатака:

- Детаљна анализа природних карактеристика географске средине (орографске, климатолошке, хидрографске, педолошке, биогеографске, еколошке);

- Интерпретација друштвено-географских карактеристика геопростора (становништво, привреда, насеља);
- Интеграција SWOT анализе и АХП методологије у сврху квалитативне и квантитативне валоризације истраживаног простора;
- Идентификовање екотуристичких активности које утичу на креирање компетативне и јединствене екотуристичке понуде у геопростору слива Јужне Мораве;
- Одређивање мера заштите животне средине датог простора ради сузбијања даљег угрожавања исте под утицајем туризма.

1.3. Научне методе и технике истраживања

Формулисани предмет, циљеви, задаци и основне хипотезе докторске дисертације издвојили су и основне научне методе које ће се примењивати у овом истраживању. У реализацији постављених циљева дисертације биће коришћено више различитих метода уз интердисциплинарни приступ. У оквиру истраживања, посебна пажња биће усмерена и на примену техника за прикупљање и обраду података у области туризма, у овом случају екотуризма.

Срж методолошког поступка чинио је метод анализе и синтезе прикупљених података, који омогућава рационално запажање о усклађености структуре предмета истраживања. Метод анализе спроведен је у докторској дисертацији при изучавању научно проверених чињеница користећи домаћу и страну литературу чији је предмет проучавања екотуризам. Аналитички метод је подразумевао критички увид садашње методологије, као и квантификовање потенцијала који од круцијалне важности за развој екотуризма у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве. Употреба аналитичког метода своди се на проучавање природних и антропогених потенцијала заштићених природних добара истраживаног простора са аспекта екотуризма. Метод синтезе је омогућио сагледавање проблематике валоризације потенцијала поменутог простора у функцији развоја екотуризма у целини, на основу чега је касније било могуће формулисати стратегије будућег развоја екотуризма. Метод генерализације је такође омогућио сумирање и повезивање података и закључака добијених у поступку истраживању.

Просторни и картографски метод заузели су важну улогу приликом истраживања, пошто је докторска дисертација везана за конкретан простор. Основна улога ових метода је анализа географског и саобраћајног положаја и утврђивање њихових улога у развоју екотуризма. Ови методи имају и важну улогу код анализе просторног размештаја туристичких ресурса и њихове саобраћајне повезаности у оквиру самог истраживаног простора.

Методи вишекритеријумске анализе користе се у областима одлучивања, управљања и евалуације. Последњих неколико деценија веома брзо се развијају и добијају на значају. Користе се у околностима када постоји више, често супростављених критеријума, као и ограничени низ алтернативних решења за које су постављени одређени циљеви. Један од најчешће коришћених метода вишекритеријумске анализе јесте аналитички хијерархијски процес (АХП). У наредном тексту засебна пажња биће придата овом методу, узимајући у обзир чињеницу да је коришћен током истраживања за потребе докторске дисертације.

Аналитички хијерархијски процес (АХП – метод) представља модел за оцењивање природних потенцијала помоћу одабраног критеријума који је погодан за вредновање. Код овог метода потребно је дефинисати хијерархијски ред елемената и урадити математички модел који је заснован на међусобном упоређивању парова. Циљ, критеријуми, неколико нивоа подкритеријума и алтернативе чине хијерархијски модел одлучивања. На врху поменутог модела налази се циљ и он се не упоређује са осталим параметрима (Голијанин,

2015). Темељна претпоставка наведене методе базирана је на егзактној евалуацији већег броја просторних података. У јасно дефинисаном случају реч је о природним потенцијалима, јер њихова комплексна структура и сложени узајамни односи не могу се на адекватан начин протумачити односно разјанити једном независном константом (Голијанин и др., 2017). Помоћу оваквог приступа омогућено је препознавање интеракција између параметара који чине систем. Самим тим се неупоредиво поједностављује опис садржинских разлика.

АХП метод је коришћен за сагледавање свеукупних могућности и ограничења за развој екотуризма у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве, на бази чега ће бити дата интерпретација засебног деловања природних и антропогених карактеристика на шансе и ограничења по питању екотуризма. Значај развоја екотуризма огледа се пре свега у адекватном управљању природним ресурсима. Природни потенцијали за развој екотуризма на некој дестинацији су реални чиниоци који егзистирају без обзира да ли је заступљен неки вид туристичке активности. Улога природних потенцијала и вредност произилазе из констатације да они директно дефинишу квалитет туристичког простора, ниво атрактивности за посетиоце и веће шансе његове валоризације у функцији екотуризма. С друге стране, развој услуга у области екотуризма и унапређење туристичке понуде потенцијалних екотуристичких дестинација доприноси уравнотеженом регионалном развоју, чиме се стварају предуслови за очување и презентацију културноисторијских споменика и заштиту животне средине.

Заштита животне средине предствала једну од главних проблематика у свету у данашње време. У интересу екотуризма је да очува квалитет животне средине на значајном степену заштите. Битна премиса његовог успешног развоја је чиста и здрава животна средина. Према (Штрбац и Хамовић, 2011) растући тренд очувања животне средине доводи до веће популарности екотуризма. Екотуризам указује на потребу постојања заштите животне средине и адекватног коришћења природних потенцијала. Како наводи Чекрлија (2017), екотуризам додатно јача локални културни идентитет и минимализира негативне последице за животну средину.

Комплетна туристичка валоризација подразумева коришћење различитих техника. Једна од њих коришћена у докторату је SWOT анализа. SWOT анализа омогућава да се утврди садашња ситуација, односно главне снаге и слабости истраживаног простора, постојеће могућности и околности које предствалају препреке да се остваре планирани циљеви у будућности.

Сходно формулацији предмета истраживања докторске дисертације, су употребљени физичкогеографски фактори, као интерни фактори у процесу валоризације, али и екстерни фактори који су усредсређени на доступност потенцијалних екотуристичких дестинацијама и изолованост, тј. растојање од главних саобраћајница, због заштите и очувања аутентичности природне средине од неповољних утицаја саобраћајних путева (бука, зоне насељених места поред прометних саобраћајница, загађеност ваздуха и сл.).

Тема докторске дисертације у формулацији има синтезни карактер, те су употребљене методе комплементарних научних дисциплина. Веродостојна научна грађа, статистички и картографски извори и резултати теренских истраживања послужили су да се прикупе сви неопходни подаци. Математичке и статистичке методе и алати су коришћени због неопходности да се обраде велике количине података, специфичних врста у циљу препознавања сврхе дате појаве, њеног процеса и важности структурних параметара који утичу на њу.

1.4. Полазне хипотезе

Сходно предмету, циљу и постављеним задацима истраживања, као и анализом референтне литературе, формиране су основне хипотезе:

1. Туристички производ у геопростору слива Јужне Мораве заснива се на разноликости и аутентичности природних туристичких ресурса, богатству културног наслеђа, и очуваној животној средини што представља добар потенцијал за развој екотуризма.
2. Заштићена природна добра у геопростору слива Јужне Мораве немају подједнаке услове за развој екотуризма.
3. Поред доброг саобраћајногеографског положаја и приступачности овог подручја, природни и антропогени туристички потенцијали нису валоризовани на одговарајући начин. Тврдња је да се на темељу правилно усмерене и адекватне валоризације искоришћеност подручја и његовог свеукупног потенцијала може повећати и неколико пута више у односу на садашњи.
4. На темељу SWOT анализе а кроз развој интегрисаног АНП–SWOT метода могуће је формулисати приоритизацију стратегија за одрживи развој екотуризма истраживаног простора.
5. Управљање екотуризмом, уз коришћење искустава других земаља, може допринети одговарајућем позиционирању геопростора слива Јужне Мораве као екотуристичке дестинације на туристичком тржишту Србије.

1.5. Научна оправданост, очекивани резултати и практична примена

Анализирања туристичких потенцијала заштићених природних добара у циљу туристичке валоризације и заштите истих спадају међу кључне проблеме савремених туристичких и туристичкогеографских истраживања. Предвиђено истраживање и анализа постојеће документације требало би да дају основу за развој екотуризма овог подручја. Научно истраживање треба да установи у којој се корелацији налазе чиниоци који посредно и непосредно врше утицај на развој екотуризма у геопростору слива Јужне Мораве. Проучавањем ограничења и повољности дефинишу се природни и антропогени потенцијали који се могу валоризовати кроз екотуризам и тиме постати темељ будућег одрживог развоја туризма поменутог простора.

Очекује се да ова докторска дисертација пружи значајан допринос унапређењу методологије истраживања, кроз системски приступ дефинисању и анализи екотуризма. Очекивани резултати допринели би да геопростор слива Јужне Мораве има значајно место у туристичкој понуди Србије, као један од носилаца екотуризма.

Као потенцијални корисници резултата, издвајају су: стараоци (односно управљачи) заштићених природних и културних добара, локално становништво, Влада Републике Србије, невладине организације, научне институције, Туристичка организација Србије и општинске туристичке организације. Добијени резултати могу послужити за: пројектовање и изградњу еко-стаза, организовање и реализацију летњих школа и радионица у природи, организацију и одржавање такмичења у екстремним спортовима, уређење и подизање узгајалишта рибе, унапређење и заштиту животне средине, помоћ државе и општина у смислу планске изградње сеоских домаћинстава у контексту развоја руралног туризма (етно-села),

побољшање инфраструктурне мреже, изградњу екоконачишта као актуелног облика смештаја, израду базе података (ГИС) и туристичко-еколошког информационог система.

Резултати истраживања треба да дају научну основу, односно материјал који ће бити коришћен за фаворизовање природног и културног богатства у простору слива Јужне Мораве. На основу свега напред изложеног, докторска дисертација треба да обезбеди важан теоретско-методолошки удео када су у питању туризмoлошка научна истраживања из домена екотуризма. То се односи и на улогу екотуризма у конкурентности истраживаног простора на туристичком тржишту, свеобухватним приступом и мултидисциплинарним спознавањем узајамних корелација и односа.

2. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

Током развоја принципа одрживог туризма, формулисан је његов и посебан аспект – екотуризам. Екотуризам се дефинише као специфичан сегмент одрживог туризма и његовог интегрисања у систем заштите одређеног подручја. Одрживи туризам је врста имплементирана на уопштен однос географске средине и туризма, док екотуризам са друге стране представља релевантну подгрупу одрживог туризма, основану за заштићене просторе (Ромелић и Томић, 2002). Како наводи (Стојановић, 2005), одрживи туризам се одређује као постулат одрживог развоја и употребљив је на све сегменте туристичких кретања. Са друге стране екотуризам као његова специфичност је облик туризма за који се означавају утврђене активности. У овоме је назначена и суштинска разлика између појма одрживог туризма и екотуризма.

Екотуризам је нови концепт туризма у аспекту изграђивања свести о непобитној повезаности животне средине и туризма. Употребљава се као актуелни појам повезаности и односа природне средине и човека. Принцип развоја екотуризма иницира визију о аутентичној заштити животне средине у духу компетативног повратка природној средини, тј. „зближавања” природне средине и људи (Павловић и Јовановић, 2009). База тог развоја морају бити људски и локални природни ресурси и аутетични производи, како ради успостављања и промовисања слике репрезентативности, тако и због што веће добробити која треба да остане у границама екотуристичке дестинације.

Опште одлике екотуризма су:

- Примарна сатисфакција туриста је посматрање и поштовање природне средине, као и аутентичних култура које доминирају у посматраним подручјима природе;
- Умањивање неповољних утицаја на социоекономско и природно обележје;
- Претежно се организује за мале групе посетилаца;
- Укључује едукационе и методолошке карактеристике;
- Ствара економску корист за органе управе који руководе заштићеним подручјима и локалне заједнице на тај начин што подржава заштиту и очување подручја природне средине;
- Увећава свест о очувању и заштити културне баштине и природне средине;
- Постаје образовна основа и концепт даљег развоја одрживог туризма (Павловић и Јовановић, 2009).

Данас је екотуризам као специфични сегмент одрживог туризма у значајном успону. Према актуелним прогнозама ускоро ће бити, ако већ није, преовлађујући тренд развоја туризма на интернационалном нивоу. Од његове појаве до данас расте у просеку 5% на годишњем нивоу према подацима Светске туристичке организације (WTO). Последњих деценија значење

појма *екотуризам* било је предмет многих расправа и дискусија. Оне нису биле усмерене на само на то шта је екотуризам, већ и на шта није (Reimer and Walter, 2013). Екотуризам јесте релативно нов концепт у планирању туризма, али о његовим основним елементима и димензијама полемисало се деценијама уназад у студијама о туризму и управљању природним ресурсима (Santarém et al., 2018).

Екотуризам је брзо растући сектор кад је у питању међународна туристичка индустрија, и „главна карта” за одредишта међународних туриста који траже нова искуства и изазове у окружењу (Bentley et al., 2010). Zhang and Lei (2012) истичу да екотуризам доприноси економији и очувању животне средине и стога постаје значајна тема у туристичкој индустрији. Концепт екотуризма и његова примена у туристичкој индустрији иницирала је интересовање и расправе на међународним форумима, као што је Светски самит о екотуризму одржан 2002. године у Квебеку, Светски самит о одрживом развоју, такође одржан 2002. године у Јоханесбургу и Глобална конференција о екотуризму 2007. године у Ослу (Chaminuka et al., 2012). Иако је потенцијал екотуризма да допринесе ублажавању сиромаштва, очувању биолошке разноврсности и отварању нових радних места, остаје изазов у проналажењу начина за имплементацију екотуризма на начин који заједнички решава та питања.

Почетком 1980-их јављају се први значајнији радови и дискује на тему екотуризма (Јовичић и Драгин, 2009). У њима се изражава супростављање развоју масовног туризма као доминантног тренда у глобалним размерама. Мексички архитекта Caballo Lascaurin 1987. године дао је прву дефиницију екотуризма: „Путовање у релативно нетакнуту и незагађену природу са специфичним циљевима као што су учење, уживање и дивљење околини, биљкама и животињама као и прошлом и постојећем културном наслеђу одређеног подручја” (Свржњак и остали, 2014, 8).

IUCN (Светска унија за очување природе – World Conservation Union), 1996. године, даје још једну дефиницију екотуризма: „Енвиromентално одговорно путовање и посета релативно недирнутим областима природе, да би се уживало у природи и да би се она уважавала (као и сви пратећи културни објекти из прошлости и из садашњости), а промовише очување, има низак утицај посетилаца и омогућава корисну активну друштвено-економску укљученост локалног становништва” (http://www.cenort.rs/?page_id=87).

Како наводи Јегдић (2010, 65) Honey је 1999. године дала дефиницију екотуризма, која гласи: „Екотуризам је путовање у осетљиве, исконске и обично заштићене области, које настоји да буде са ниским утицајем и (обично) малог обима. То помаже образовању посетилаца, обезбеђује средства за заштиту, директно користи економском развоју и политичком оснажењу локалних заједница и подстиче поштовање различитих култура и људских права”.

Станков и остали (2011, 48), наводе дефиницију за дестинацију екотуризма. Према наведеним ауторима екотуристичка дестинација представља „заштићено природно добро (углавном национални паркови) или предео са очуваним природним карактеристикама и богатим биодиверзитетом у којем је интензитет изграђеног и урбанизованог на изузетно ниском нивоу и у којима туризам на иде на штету изворних природних карактеристика”.

У многим студијама, екотуризам се представља као „туризам у природи”, „зелено путовање”, „друштвено одговорни туризам” или „екоавантура” (Jaafar and Maideen, 2012). Туристички оператери широм света користили су ове изразе да успешно привуку све већу популацију заинтересованих путника. Chiu et al. (2014) дефинишу екотуризам као нову врсту туризма који не троши ресурсе, образовног и авантуристичког карактера и усредсређен је на неразвијена и непосећена природна, културна и историјска подручја. Због своје ефикасности

када је у питању едукација, рекреација, отварање нових радних места, заштита и очување животне средине, подручја екотуризма постала су важна туристичка одредишта (Xu et al., 2017).

Као и у другим видовима туризма, раст екотуризма зависи од протока посетилаца (Dhami et al., 2014). Екотуризам привлачи туристе који цене природно, друштвено и културно окружење (Lee and Jan, 2018). Према Oviedo-Garcia et al. (2017), екотуризам је холистички, искуствени производ где искуства екотуриста обликују њихову перцепцију екотуристичке дестинације. Искуство туриста на одредишту моћан је покретач понашања у будућности, јер је кључни фактор у одређивању задовољства купаца.

Томић и остали (2004) објавили су монографију о екотуризму у заштићеним природним подручјима на територији Војводине. У монографији је дат приказ стања заштићених или природних добра која се налазе у статусу заштите и досадашњег развоја туризма, као и његовог уклапања у принципе екотуризма. Задаци који се фокусирају на анализу туристичкогеографског положаја, антропогених и природних атрактивности, туристичке инфраструктуре и супраструктуре са посебним акцентом на објекте који се са својим карактеристикама уклапају у простор заштите. Задаци се такође односе и на видове туристичких кретања који су имали својства екотуризма. Дакле, екотуризам означава само једну конкретнију категорију одрживог туризма, односно вид туризма који је успостављен за потребе туризма у подручјима под режимом заштите.

Миленковић и Бошковић (2012) у раду „Развојне тенденције екотуризма Србије” указују на то какав је ресурсни потенцијал Србије за развој екотуризма. Аутори полазе од прихваћене кластеризације туристичког простора Србије и представљају могућност развоја екотуризма у сваком идентификованом кластеру. Највећи екотуристички ресурсни потенцијал има кластер Југозападне Србије, посебно фаворизујући простор Пештерске висоравни, Голије, кањона реке Увац и Златара као аутентичне целине недирнуте природе која обезбеђује значајну базу за одрживи развој екотуризма. Примена зелених технологија, тзв. чистих еколошких карактеристике техничко-технолошко стагнирање Србије у погледу развијених земаља а самим тим представља и знатно ограничење развоја екотуризма у будућности на горе поменутом простору.

Гајић и Цветановић (2015) у раду „Теоријске основе екотуризма и примери потенцијалних екотуристичких дестинација у Србији” усредсређују се на методолошке основе и почетке туристичких кретања када је у питању одрживи туризам и екотуризам. Такође аутори се фокусирају и на данашњи развој екотуризма у светским размерама и подручја на територији Србије којима би екотуризам омогућио одрживи развој целокупне дестинације. У последње време екотуризам добија све шире значење и многи аутори га сврставају у водеће облике туристичких кретања у свету. Како наводе поменути аутори, основа екотуризма, односно путовања у заштићене пределе због проучавања и посматрања њихове животне средине, може се поистоветити са оснивањем и проглашењем првог националног парка. Јелоустон у Америци је први национални парк основан давне 1872. године. Подручје острва Ангсо у Шведској проглашено је 1909. године за први национални парк у Европи. Фрушка гора је први национални парк у Србији, установљен 1960. године. Зачетак дискусије о екотуризму сугерише да у средиште пажње долазе најатрактивније и најкомплексније екотуристичке дестинације, тј. национални паркови.

Аутори су такође у раду и навели дефиницију екотуризма коју је дала Светска туристичка организација (UNWTO). Према тој дефиницији, екотуризам чине „сви облици природног туризма у којима је главна мотивација туриста проматрање и уважавање природе и

традиционалних култура које доминирају у природним подручјима” (Гајић и Цветановић, 2015, 51). Основна обележја екотуризма према UNWTO су:

- Садржи едукацијске и интерпретацијске компоненте;
- Најчешће се организује за мање групе посетилаца, а организацију спроводе специјализована мала предузећа у приватном власништву;
- Своди на минимум негативне утицаје на природну и социокултурну околину;
- Подржава заштиту природних подручја;
- Остварује економске користи за локалну заједницу (отварањем радних места и на тај начин стицања могућности прихода за локалну заједницу);
- Подиже свест локалног становништва и привремених посетилаца о потреби очувања природних добара.

Градинац и Јегдић (2016) под екотуризмом подразумевају одговорно и на природу оријентисано понашање туриста и креатора туристичких понуда. Поменути аутори дефинишу екотуризам као облик туризма који се развија претежно кроз иницијативе локалног становништва које тежи ка очувању природне и културне особености области у којој се живи. Приликом планирања екотуризма потребно је водити рачуна о туристичкој инфраструктури, њеном каснијем коришћењу, али и његовом маркетингу.

Туризам у заштићеним подручјима треба да буде организован тако да открије њихове скривене вредности посетиоцима, а да при томе не нарушава мир и хармонију екосистема, споменика материјалне културе и начин живота локалних заједница. Градинац и Јегдић (2016) истичу да заштићене области подлежу много сложенијим и строжим урбанистичким захтевима када је у питању изградња хотела и пансиона, простора за камповање, голф терена, жичара, постројења за вештачко оснежавање, као и правним регулативама за обављање делатности. То значи да свака изградња треба да подлеже и строжијим еколошким стандардима, што увећава трошкове. Ипак, цитирани аутори сматрају да развој екотуризма у заштићеним областима представља један од начина за просперитет локалног становништва, а уједно и идеално подручје за примену стратегије одрживог развоја. Постизањем ових циљева, природни потенцијали могу бити употребљени као туристичке атракције, а да туристичка дестинација остане ненарушена.

Имплементација екотуризма има бројне позитивне утицаје (Arsić et al., 2017). Екотуризам је у свим стратегијама означен као потенцијал за развој или унапређење туризма, и привреде у целини, у који треба вредно улагати. Екотуризам промовише туристичке активности са седиштем у природи, очување животне средине и добробити локалних заједница у екотуристичким дестинацијама (Huang et al., 2015). У поређењу са масовним или „старим” туризмом, екотуризам се промовише као бољи сектор повезивања, смањујући „истицање користи из земље”, стварајући прилике за запошљавање локалног становништва и подстицање одрживог развоја (Jones, 2005).

Екотуризам може бити важно средство за смањење сиромаштва у економско заосталим подручјима која поседује значајне природне ресурсе (Lee and Jan, 2018). С друге стране, многи аутори тврде да се приходи од екотуризма могу свести на минимум или тотално елиминисати, у зависности од активности које искоришћавају природне ресурсе, као што су комерцијална пољопривреда, сеча шума и узгој стоке (Stronza and Gordillo, 2008).

Одговорно коришћење и очување природних и антропогених туристичких потенцијала на одржив начин јесте тежња данашњег принципа екотуризма. У намери да се постигне овај циљ, неопходно је усредсредити се на детаљну анализу у контексту коришћења природне средине односно заштићених подручја. Постоје многобројне методе и критеријуми за дефинисање стандарда, детекцију и надзор неповољних утицаја по животну средину. Реџић

(2017) према (Guo and Chung, 2016) наводи Opportunity Spectrum (приступ који се последњих година користи у екотуризму, у циљу процене коришћења природних ресурса).

Према цитираном аутору, овај приступ обухвата:

- ROS (Рекреацију);
- TOS (Туризам);
- LAC (Границе прихватљивих промена);
- TA (Праг анализе);
- ECOS (Екотуризам);
- VIM (Управљање утицајима посетилаца);
- VERP (Искуство посетилаца и заштита природних ресурса) и
- TOMM (Модел оптимизације управљања туризмом) (Реџић, 2017, 113).

ECOS (Ecotourism Opportunity Spectrum) је најважнији приступ за екотуризам. Захваљујући еколошкој бази података одређују се тенденције које се односе на планирање одрживог развоја екотуризма, што је главни циљ имплементације овог приступа. Екотуризам има снажну везу са одрживим туризмом. Одрживост зависи од односа туризма и животне средине (Bunruatkaew and Murayama, 2011). Одрживи развој екотуризма у некој области могућ је искључиво уз планирање природних и културних елемената и њихово управљање. С обзиром на блиску везу са природом, екотуризам има потенцијал да постане важан савезник у заштити исте и да допринесе дугорочном развоју заштићених природних добара и њихове биолошке разноврсности (Torress-Sovero et al., 2012).

Бељански (2018, 39) у раду „Еколошка одговорност туризма” даје дефиницију туристичког смештаја (екоконачишта) који поштује принципе екотуризма. По поменутом аутору, **ecolodge** представља „врсту туристичког смештаја који штити природне и културне компоненте свог окружења”. Поменута врста смештаја интегрише се у јединствени аспект окружења. Обезбеђује обазриво поступање са отпадним водама и смећем и користи одржива, специфична средства у потрошњи воде. Такође, доприноси одрживом развоју локалних заједница и програма чији је циљ имплементација еколошког образовања туриста и запослених.

Екоконачишта су важан сегмент екотуризма, који пружају не само смештај екотуристима који бораве у њима, већ и непосредан приступ природним ресурсима који окружују смештај (Lu and Stepenkova, 2012). Како наводи Чекрлија (2017), Први међународни форум о екосмештају одржан је 1994. године на Девичанским острвима. На том форуму први пут је официјално употребљен термин „ecolodge“. Дефиниција овакве врсте смештаја, односно екоконачишта први пут је интерепретирана у књизи Међународни водич ecolodge-a (International Ecolodge Guidelines – Mehta et al., 2002).

У литератури се често користе изрази: **hard** (енгл. тврди, чврсти, строги) екотуризам, екотурист и **soft** (енгл. меки, конвенционали, лаки) екотуризам, екотурист. Ова подела је направљена у односу на ниво екотуристичког доживљаја, узимајући у обзир чињенице као што су:

- интензитет њиховог интереса према појединој екотуристичкој дестинацији;
- њихова издржљивост с обзиром на физичке напоре, како би доживели екотуристичко искуство и
- свест када су у питању еколошки принципи (Bakan i Jaković, 2015).

Строги (hard-core) екотуристи имају веома изражен интерес за првобитни мотив путовања, поседују знања о екологији, спремни су да искусе живот лишен уобичајног комфора и траже упечатљив доживљај на специфичном екотуристичком путовању. Конвенционални (soft) екотуристи нису спремни да изађу из „зоне комфора“. Не преферирају физички напор и

скучене услове. Доживљај о екотуристичкој дестинацији знатно им је оскуднији и често га постижу помоћу специјализованих туристичких водича. Такође, поседују и неформално интересовање за природу, односно екотуристичке дестинације (Bakan i Jaković, 2015).

Тип екотуриста:

- Просечни екотуриста долази из редова професионалаца – менаџера, виших службеника, студената;
- У просеку су образованији;
- Приходи домаћинства екотуриста у просеку су већи од прихода уобичајне популације која путује;
- Већина екотуриста су старосне доби од 25 до 54 године (старији највише воле „soft” екотуристичка путовања док млађи припадају скупини „hard” екотуриста);
- Путују у просеку од два до пет пута годишње;
- Искусни екотуристи дају предност путовањима ван сезоне (ова чињеница је посебно важна за дестинацијски менаџмент);
- У просеку троше више од обичних туриста (нису осетљиви на цену, али најчешће упоређују квалитет туристичког доживљаја насупрот квалитета производа и услуга);
- Мотиви за путовање: боравак у нетакнутој природи, учење о животу у дивљини и природи, разгледање дивљих животиња и биљака, упознавање локалног становништва и његове културе, бег од стреса и свакодневице, изазов (физички и умни), адреналин (код млађих екотуриста);
- Активности екотуриста: посета националним парковима, пешачење, активности на води (рафтинг), камповање, екотуристичке руте.

Планирање екотуризма мора узети у обзир локацију еколошких ресурса, домове локалних становника и постојећу инфраструктуру. У бројним студијама које користе еколошке и физичке податке ефикасно планирање екотуризма сматра се „развојем – непријатељски и немарно према животној средини” од стране мештана (Lee, 2019). Потенцијал за одрживи развој екотуризма би се повећао ако се узме у обзир планирање екотуризма из дугорочне перспективе кроз транзициону субјективност о просторним и временским приступима.

С друге стране, **туристичка валоризација** дефинише структурну и вредносну евалуацију потрошне и економске вредности туристичких атракција односно мотива. То је једно од најкомплекснијих и најбитнијих питања развоја туризма. Туристичка валоризација је веома значајна фаза у планирању туризма (Pavlović, 2017). Када је у питању развој туризма у одређеној области, предност се даје ресурсима који имају највећу вредност са циљем да изазову највећу потражњу туриста.

Валоризација је вредновање ако је посматрамо у најширем смислу те речи. У употреби је и појам *евалуација*. „Комплексно вредновање природних богатстава на одређеном подручју започиње утврђивањем делатности за које ће се вршити валоризација и утврђивање релевантних обележја природне средине за те делатности. Број делатности за које ће се вршити вредновање зависиће од постављених циљева, исказаних друштвених потреба и наравно од процене расположивих природних потенцијала на територији која се вреднује” (Спасојевић, 1987, 85).

Мојић (2016) је урадио валоризацију природних и антропогених туристичких ресурса према меодологији препорученој од стране Светске туристичке организације (UNWTO). Такође, утврдио је њихову могућу улогу у развоју појединих облика и праваца туризма и других комплементарних делатности. Економскогеографском валоризацијом је хијерархијски рангирао туристичке ресурсе према процењеној вредности, што је битан предуслов за

просторно планирање развоја туризма на простору Јужне Србије, односно, одређивање оптималних туристичких стратегија и туристичких политика.

Према Чомићу и Пјевач (1997) туристичка валоризација означава вредновање, односно структурну и вредносну оцену туристичке вредности природних и антропогених ресурса и туристичке опреме (тј. остале конститутивне елементе туристичког потенцијала). Кићовић (2016) је извршио вредновање потенцијала Старог Влаха и Рашке. Валоризација потенцијала поменутог простора извршена је на основу субјективног оцењивања и нумерички. Као додатну методу валоризације простора користио је и SWOT анализу са циљем што прецизнијег вредновања природних и антропогених потенцијала.

Како наводи Станковић (2016, 25), сврха и примарни задатак туристичке валоризације одређеног простора је вредновање (односно оцењивање), категоризација и позиционирање природних и антропогених ресурса. Крајњи циљ валоризације јесте потреба да се „на научној основи, реално издвоје и туристичком тржишту презентују вредности различите контрактивне зоне, садржаји туристичког боравка, материјалне опремљености и усклађености са локалном средином”. Велики допринос *валоризацији* дали су и научни радови следећих аутора: Антоновић (1982), Спасојевић (1982), Спасојевић (1983), Спасојевић (1985), Спасојевић (1989).

Temirović and Glavaš (2017) урадили су валоризацију Пливских језера. Ово подручје поседује изузетан потенцијал у одрживој употреби хидролошких ресурса и развоју селективних облика туризма, пре свега еко туризма. Ови облици туризма могу адекватно постићи жељени развој заснован на принципима одрживог развоја, обогатити постојећу туристичку понуду и искористити природне и антропогене туристичке ресурсе истраженог подручја. Развој туризма кроз селективне форме омогућиће продужење туристичке сезоне, повећање броја туристичких посета и економске добити.

Floričić and Jelenković (2014) извршили су туристичку валоризацију националних паркова у Шпанији и Хрватској. Крајњи циљ овог рада је био да се скрене пажња на важност адекватног управљања националним парковима побољшавањем туристичких резултата, уз истовремено унапређење очувања животне средине. Полазна хипотеза је била да туристичка валоризација хрватских националних паркова заостаје за валоризацијом и позиционирањем водећих националних паркова у Шпанији. Поменуто истраживање отвара нова питања, али и нуди квалитативна решења у сврху најбољег позиционирања и валоризације одрживог туризма у заштићеним подручјима.

Maуer (2014) је урадио студију која се односи на Национални парк Баварска шума (најстарији и најпознатији парк) у Немачкој. Он је спровео комплетну анализу трошкова и користи овог националног парка. Питања коришћена у овом истраживању су се фокусирали на то да ли је именовање националног парка било економски оправдано и може ли приход од „парковног” туризма надокнадити његове тршкове. Коришћене базе података укључиле су анкету посетилаца и предузећа, квалитативне интервјуе и секундарне изворе. Анализе су укључивале неколико међусобно повезаних метода валоризације животне средине. Крајњи резултати сугеришу да туризам доприноси 60% користи и покрива две трећине трошкова у половини разматраних сценарија.

Вагџић and Ранић (2011) указују на потребу еколошке и просторне валоризације заштићеног подручја Копачки рит, као иструмената у разликовању примарне и секундарне заштите. У просторној анализи коришћене су компаративне методе и методе анализе и синтезе. Примењена је и SWOT анализа. У склопу заштите природе, еколошко вредновање представља значајан допринос мерама очувања и управљања природним вредностима.

Заштићено природно подручје представља важан ресурс када су у питању одрживи и дуготрајни процеси друштвеног и економског развоја. У ствари, очување биолошке разноликости може помоћи стварању економских вредности коришћењем „природног капитала” који, ако је правилно валоризован, може допринети локалном одрживом развоју и створити благостање у погледу запослености и прихода. У ту сврху евалуација захтева и оне који уживају услуге заштићеног подручја и ниво задовољства који посетиоци црпе из свог искуства. Di Franco et al. (2017) у својој студији истражили су понашање и склоности посетилаца заштићеног природног подручја примењујући модел „Задовољство посетилаца” (са методом за процену понуђених услуга, а посебно оних услуга које се директно тичу рекреативне функције). Модел је имплементиран у региону јужне Италије, а аутори ове студије се надају и да ће се проширити и на друга заштићена подручја.

Туризам и заштићена подручја су изазов и прилика за све потенцијалне екотуристичке дестинације. Треба нагласити да је туризам, за разлику од других активности, усмерен очувању заштићеног подручја, јер је заштита природног окружења предуслов одрживог развоја и екотуризма уопште. Уз одрживи развој, туризам у заштићеним подручјима може пружити контролисану употребу туристичких ресурса и трајну корист за становништво које живи у тим подручјима.

Deng et al., (2002) предлажу АХП метод за процену заштићених подручја, додељивањем приоритета различитим елементима структуре. Како се екотуризам базира на природи, заштићена подручја ће бити сведоци све већег притиска туриста, а квалитет одређених атрибута има значајан утицај на њихово искуство. Систем вредновања и рангирања може помоћи туристима да одаберу локације, повећају њихово задовољство и подстакне их да се одговорно понашају. Mansour et al., (2019) користе методу Аналитичког хијерархијског процеса (АХП) за процену подобности локација за екотуризам у Оману (Masirah island). Идентификовали су тринаест критеријума на основу прегледа литературе, локалног знања и теренског рада.

Интернет и веб странице, захваљујући њиховој популарности моћни су алати помоћу којих се локално становништво и посетиоци могу информисати о улози заштићених подручја и националних паркова, њиховој еколошкој вредности, ограничењима за посетиоце, еколошким активностима и у одређеној мери доприносе подизању еколошке свести. Kabassi et al. (2019) као студију случаја, користили су веб странице националних паркова у Грчкој, пошто Грчка има богату биолошку разноликост и много туриста током лета посећује ову земљу. У обради резултата користили су АХП метод, јер има формалан начин квантификације квалитативних критеријума алтернатива и на тај начин уклања субјективност резултата. Yee et al. (2017) су анализирали веб сајтове за резервацију хотела, такође користећи АХП методологију за рангирање резултата. За прикупљање примарних података на основу идентификованих критеријума користили су различите веб алате.

Лакићевић (2013) је у својој докторској дисертацији „Примена Аналитичког хијерархијског процеса (АХП) и партиципативног одлучивања у управљању Националним парком Фрушка гора” приказала нови метод за колаборативно одлучивање у руковођењу Националним парком Фрушка гора. Поменути приступ комбинује АХП и технике кумулативног гласања, које су оцењене као погодне за усвајање одлука у управљању заштићеним подручјима и шумама. Експерти су вредновали АХП хијерархију на основу следећих критеријума: очување биодиверзитета (С1), обезбеђивање заштите животне средине (С2), туризам и разонода (С3), теоријско односно научно истраживање (С4), заштита нетакнуте природе (С5), заштита

јединствених природних/антропогених карактеристика (С6), образовање (С7) и уравнотежено коришћење природних ресурса (С8). Представници јавности су методом кумулативног гласања вредновали планове управљања. Као најперспективнији план управљања међу понуђеним плановима потврђена је највише оцењена алтернатива.

Голијанин (2015) је интеграцијом географског информационог система (ГИС) и АХП методологијом утврдила да природни потенцијали Равне планине и Паљанске котлине имају преовлађујући значај на развој појединих грана привреде (пољопривреда, шумарство и туризам). Кључни параметри помоћу којих је урађено геоеколошко вредновање су: орографске карактеристике, климатске особности, хидролошке, биогеографске и педолошке одлике. Помоћу њих формулисани су бројни субфактори односно подкритеријуми за потребе евалуације.

Илић (2016) је такође комбиновала географски информациони систем (ГИС) и аналитички хијерархијски процес (АХП) у циљу подршке решавања проблема одрживог управљања елементима геодиверзитета (геоморфолошки, хидролошки, геолошки и педолошки) на територији града Београда, избором локалитета који имају велики проценат специфичности као заштићена подручја Београда. У зависности од вредности елемената геодиверзитета и њихове угрожености, одређује се на који начин се они могу користити и колико. Јасни циљеви, заинтересоване стране на различитим нивоима и идентификација приоритета су битне ставке када је у питању одлучивање у вези са заштитом геодиверзитета.

Арсиф (2017) је комбиновала класичне и фази методе вишекритеријумске анализе, односно надоградила SWOT анализу и дефинисала свеобухватни SWOT-ANP-FANP метод за класификацију стратегија дугорочног развоја екотуризма на територији Националног парка Ђердап. Крајњи резултати представљају хронолошки редослед примене генерисаних стратегија за развој екотуризма, чиме се остварује очување природних и антропогених ресурса и заштита животне средине у Националном парку Ђердап.

У заштићеним подручјима природни резервати намењени су одржавању екосистема, па је заштита животне средине први циљ екотуризма, а то је еколошки туризам који не нарушава животну средину. Bianco and Marcianó (2018) процењују изгледе за развој екотуризма у Калабрији (Јужна Италија). Полазећи од објашњења заштићених подручја, рад развија концепт екотуризма који локалним заједницама омогућава корист од поменутог врсте туризма.

У раду се примењују хибридни A'WOT модел, при чему се могу формулисати различите стратегије како би се вредновали елементи који чине SWOT анализу. Резултати показују како је унапређење (побољшање) природних ресурса променило економију локалне заједнице, али, такође, истичу политичке проблеме и препреке које могу ометати развој тог подручја. Стога, стратегије су дизајниране тако да узму у обзир мишљења интервјуисаних стејкхолдера (заинтересованих страна) који представљају главне категорије локалних актера у читавом оквиру резервата, заједно са општинама и еколошком организацијом.

Demir and Atanur (2019) су урадили студију на примеру Изника – древни грчки, римски, византијски и османски град са својим језером, историјским зидинама и капијама, црквама и цамијама из раног периода (има другачији статус заштићеног подручја). Међутим, непримерно управљање и неконтролисане активности узроковали су штету осетљивим вредностима крајолика. Крајњи циљ поменутог истраживања јесте да се дефинишу критеријуми екотуризма на простору Изника и стратегије за одрживи развој екотуризма. У ту сврху урађено је теренско истраживање, интервјуи, анкетна студија (анализа вишеструких критеријума) и SWOT анализа са локалним становницима, стручњацима и туристима.

Garcia-Melon et al. (2010), предложили су стратегије у вези са локалним, социјалним и природним окружењем за приобалне националне паркове Венецуеле, користећи ANP технику, како би се помогло менаџерима да донесу одлуке о одрживости националних паркова, узимајући у обзир мишљења стручњака и заинтересованих страна. Они су нагласили да је ANP погодна техника за процену стратегије развоја одрживог туризма. Reihanian et al. (2012) бавили су се питањем да ли тренутне туристичке активности у иранском Националном парку „Воијагх“ јесу или нису у складу са принципима одрживости. Они су користили SWOT анализу и TOWS матрицу за идентификацију потребних стратегија управљања како би дошло до развоја туризма у поменутом националном парку.

Balist et al. (2019) су проценили и објединили потенцијал за развој екотуризма у Маривану (Иран) користећи fuzzy, FANP и TOPSIS методу. Вредновање је извршено на основу петнаест критеријума и примене ГИС-а, чији је крајњи исход био карта зонарања подручја која су најприкладнија за развој екотуризма. Olgun and Yilmaz (2019) користе A'WOT модел за одређивање одрживих стратешких циљева одређених за планирање јавних зелених површина у Нигдију (Турска).

Sasana et al., (2019) у својој студији анализирају стратегију развоја подручја старог града Семарана (Индонезија), користећи АНП–SWOT методологију. Резултати студије показују да се ово подручје развило у огромну потенцијалну туристичку дестинацију и атракцију. Резултати такође показују да у стратегији развоја постоје и неки приоритети подручја старог града, попут развоја инфраструктуре, побољшања квалитета људских ресурса, промоција туристичких производа и одрживог туризма, јачање менаџмента и институционалних улога.

Слично истраживање урадио је Киџи (2019). Рад има за циљ да представи стратешки приступ који може помоћи развоју одрживог туризма на туристичким дестинацијама. SWOT анализа коришћена је за утврђивање значајних стратешких фактора (у турској покрајини Зонгулдак), а за одређивање приоритета ових фактора коришћен је Аналитичко хијерархијски процес (АХП). Предложене стратегије за подручје истраживања повезане су са диверзификацијом туристичких производа, „сликом” дестинације, системом одрживог управљања посетилаца, стратегијама промоције, брендирања, партнерства и сарадње.

Метод SWOT–ANP користи Falcone (2019) за истраживање потенцијалног развоја биорафинерије друге генерације у Саленту (туристичко подручје које се налази на југоистоку Италије), у стању да интегрише управљање отпадом, обновљивом производњом енергије и био-производа заснованих на циркуларности ресурса у туристичкој индустрији. Први корак методолошког корака омогућава идентификацију и избор релевантног SWOT фактора који описују туристичку индустрију, са посебним нагласком на истражено подручје. Анализа различитих SWOT фактора је указала да је могућа покретачка снага туристичке индустрије потенцијално ангажовање више заинтересованих страна (стејкхолдера) у процесима одрживе производње и потрошње. Научна и технолошка сарадња актера у целом туристичком ланцу могла би осигурати и једно и друго, тј. одрживи развој и социјалну укљученост.

Fan and Xue (2018) анализирали су изазове и перспективе за одрживи развој културне индустрије у кинеској провинцији Шенси (Shaanxi), користећи SWOT анализу и Аналитичко хијерархијски процес (АХП). Користили су преференцијалне податке локалних стручњака, који поседује опсежно знање када је у питању културна индустрија у поменутој провинцији. Крајњи резултати показују да снаге и могућности надмашују слабости и претње. АНП–SWOT метод коришћен је и за идентификацију снага, слабости, могућности и претњи туристичког развоја Дистрикта 12 у Техерану и представљање научних и практичних стратегија и решења у погледу развоја туризма.

Mondal (2018) истиче да су садашње туристичке активности у Бангладешу неодрживе. У свом истраживању приказује начин одрживог раста туристичке индустрије у Бангладешу, користећи SWOT анализу и TOWS матрицу. Да би се развила туристичка индустрија, која би привукла туристе предлаже различите WT (weaknesses-threats) стратегије попут осигурања и безбедности путника, ефикасног планирања одрживог економског профита, стриктне примене еколошких прописа када је у питању еколошка одрживост, упозоравања људи на важност одрживог развоја туризма и развоја целокупне инфраструктуре. Такође, сматрао је да ће налази студије помоћи стејкхолдерима за анализу постојећих проблема туризма.

Guo et al. (2019) такође користе АНР–SWOT метод. На основу 25 анкетних студија индустријских стручњака, овај рад користи поменути метод за проучавање снага, слабости, могућности и претњи руралног развоја и одређује стратегију развоја руралне Кине. Предложене су три стратегије за рурални развој у Кини: искористити националну стратешку политику за развој модерне пољопривреде, унапредити ниво руралног људског капитала и неговати концепт еколошке цивилизације.

3. МЕТОДОЛОШКИ КОНЦЕПТ ИСТРАЖИВАЊА

3.1. Методе вишекритеријумског одлучивања

Вишекритеријумско одлучивање (Multi-Criteria-Decision-Making) је техника доношења одлука, која се примењује у различитим дисциплинама, попут оперативног истраживања, управљања и инжењерства (Abdullah and Ramamoorthy, 2019). Прва MCDM техника појавила се 1960. године да би се на неки начин ублажиле потешкоће у прихватању различитих мишљења и руковања великом количином сложених информација у процесу доношења одлука. Метод вишекритеријумског одлучивања еволуирао је као одговор на уочену „неспособност” људи да ефикасно анализирају више токова информација.

MCDM је пронашао своју примену за решавање најразноврснијих и најсложенијих проблема доношења одлука (Maksimović et al., 2016). Karabasevic et al. (2018) описују вишекритеријумско доношење одлука као процес избора једне из низа доступних алтернатива или рангирање алтернатива на основу скупа критеријума обично различитог значаја. Afshari et al. (2016) наводе да је сврха MCDM методе процена и избор одговарајуће алтернативе на основу више критеријума користећи систематску анализу која превазилази ограничења неструктурираног појединачног или групног одлучивања.

Терзић (2010) наводи заједничке одлике проблемаза чије се решавање користе методе вишекритеријумског одлучивања, а то су:

- Постојање скупа критеријума (улога циља, улога критеријума) за одлучивање;
- неупоредивост јединица мере критеријума;
- постојање више алтернатива (решења) за избор и
- присуство процеса пројектовања или избора решења.

У страниј литератури може се наћи велики број метода вишкритеријумског одлучивања, а посебно су познате ELECTRE, PROMETHEE, TOPSIS, метода бодовања, методе засноване на fuzzy логици и АНР. Значај односно карактер одлуке која се доноси на основу евалуације, врста одлуке због које се врши евалуација односно вредновање и места на којима се доноси поменута одлука представљају основне премисе од којих зависи која ће метода бити изабарана током вредновања (Божанић и Памучар, 2010). У наставку рада, највише пажње је посвећено једној од метода вишекритеријумског одлучивања, а то је АХП метод. АХП

метод подразумева један од најзначајнијих метода када је у питању научна анализа формулисања крајњих одлука на основу вредновања свих хијерархија. Сегменте хијерархије представљају циљеви, фактори, субфактори и стратегије (Срђевић и Јандрић, 2000).

3.2. АХП метод (Аналитички хијерархијски процес)

Процес аналитичке хијерахије представља модел доношења одлука, који нам помаже у одлучивању, односно доношењу што бољих одлука транспарентно у свим аспектима. То је троделни процес, који укључује идентификацију и организовање циљева, критеријума, ограничења и алтернатива у хијерахију (Saaty, 1988). Основна премиса АХП-а је ослањање на концепт који садржи много тога што ми сматрамо „знањем”, а заправо се односи на наш инстинктивни осећај за ствари какве заиста јесу. Помоћу АХП-а је могуће да практиканти додељују нумеричке вредности ономе што су у суштини апстрактни појмови и из њих се закључују и вреднују одлуке, које треба применити у глобалном оквиру.

Аналитички хијерхијски процес је теорија мерења, путем парних упоређивања и ослања се на процене експерата на основу скале приоритета (Saaty, 2008). Управо ове скале мере нематеријалне ствари у релативном смислу. Поређења се раде помоћу скале апсолутних процена, која представља колико више један елемент доминира над другим, у односу на дати атрибут. Како наводе Воџић et al. (2018), АХП метода пружа могућност за одређивање важности сваког критеријума (рачунањем тежине критеријума и стварањем хијерархије), што значи да ће та тежина критеријума одредити ефекат посебног критеријума у укупној процени. У ствари, хијерархијска структура АХП методологије у стању је да мери и синтетише различите факторе сложене процесне одлуке у хијерархији на тај начин, што олакшава комбиновање делова у целину (Russo and Camanho, 2015).

Према Срђевић и остали (2009, 13) „Аналитички хијерхијски процес (АХП) је метод за подршку процеса доношења одлука који се заснива на формирању хијерархије проблема и оригиналној процедури за вредновање елемената по нивоима хијерархије док се у коначној синтези не утврде тежине свих елемената (алтернатива) на најнижем нивоу у односу на елемент на највишем нивоу (глобални циљ)”.

Због једноставности и лакоће употреба, АХП је популарна метода коју користе многи доносиоци одлука (Tuong and Jang, 2019). Да би донео добру одлуку, доносилац одлуке мора знати и дефинисати: проблем, потребу и сврху одлуке, критеријуме и подкритеријуме за процену алтернатива, алтернативне радње које треба предузети и интересне групе.

Како наводи Saaty (2008), процедура АХП методологије обухвата 4 основна корака:

1. Дефинисање проблема и одређивање врсте траженог знања (у одабиру и одређивању проблема, важно је изнети све претпоставке и перспективу из које је одлука донета);
2. Структурисање хијерархије одлуке – ова структура је изграђена са циљем одлуке на врху, затим следе општи циљеви, преко средњих нивоа (критеријума) до најнижег нивоа (који је обично скуп алтернатива). Како наводе Russo and Camanho (2015), након што је дефинисан главни циљ или циљ, можемо приступити проблему који тражи решење било путем поступка од врха према доле (од критеријума до алтернатива) или путем процеса одоздо према горе (од алтернатива до критеријума). Потребно је изградити модел на такав начин да се могу идентификовати критеријуми и алтернативе које су заиста релевантне;

3. Конструкција сета парних матрица поређења. Сваки појединачни атрибут у горњем делу нивоа користи се за упоређивање атрибута у нивоу одмах испод њега (једна матрица мора да се изгради за сваки критеријум на горњем нивоу). Поређење је направљено путем скале која показује колико је један атрибут преовлађујући односно доминантнији у односу на други атрибут с обзиром на задати критеријум. За мерење се користи Сатијева вербална скала квантитативних и квалитативних вредности (Табела 1). Скала се креће од броја 1 до броја 9. Предност ове методе је у томе да свим атрибутима проблема, било опипљивим или не, припише релативну тежину и изгради хијерархију њихове релативне важности;
4. Приоритети добијени упоређивањем се користе за одмеравање приоритета у следећем нижем нивоу. То се ради за сваки атрибут. Затим се сваком атрибуту у доњем нивоу, додаје његова измерена вредност и добија се његов апсолутни приоритет. Овај поступак „вагања” и додавања се наставља до коначних приоритета, односно до добијања алтернатива на најнижем нивоу, дну хијерархије.

Табела 1. Скала квантитативних и квалитативних вредности

Скала	Објашњење / рангирање
9	апсолутно најзначајније / најпожељније
8	веома снажно ка апсолутно најзначајнијем / најпожељнијем
7	веома снажно ка веома значајном / пожељном
6	снажно ка веома снажном
5	снажније више значајно / пожељно
4	слабије ка више снажнијем
3	слабије више значајно / пожељније
2	подједнако ка слабије вишем
1	подједнако значајно / пожељно
1/2 (0.5)	подједнако ка слабијем мањем
1/3 (0.33)	слабије мање значајно / пожељно
1/4 (0.25)	слабије ка снажно мањем
1/5 (0.20)	снажно мање значајно / пожељно
1/6 (0.17)	снажно ка веома снажно мањем
1/7 (0.14)	изузетно снажно мање значајно / пожељно
1/8 (0.13)	веома снажно ка апсолутно мањем
1/9 (0.11)	апсолутно најмање значајно / пожељно

Извор: Терзић (2010)

Уопштено гледано, доносилац одлука у односу на све подређене атрибуте у вишем ниову хијерахије, пореди атрибуте у истом нивоу хијерархије, сваки са сваким. Из тога нужно произилази да се први корак састоји од међусобног упоређивања свих критеријума у паровима у односу на постављени циљ. У другом каораку врши се упоређивање свих алтернатива у паровима појединачно за сваки критеријум. Нумеричке оцене се додељују према већ споменутој Сатијевој скали (Табела 1) и на тај начин се врши свако горе поменуто поређење.

Квантитативне оцене међусобне компарације парова атрибута на одређеном нивоу хијерархије додају се у реципрочну матрицу поређења. У овој матрици атрибути који се налазе у горњем троуглу су симетрично реципрочни атрибутима који су смешетени у доњем троуглу, док су атрибути на основној дијагонали сразмерни јединици (1).

Табела 2. Матрица поређења у паровима

	C_1	C_2	C_3	...	C_j
C_1	a_{11}	a_{12}	a_{13}	...	a_{1j}
C_2	a_{21}	a_{22}	a_{23}	...	a_{2j}
...
C_j	a_{j1}	a_{j2}	a_{j3}	...	a_{ij}

Извор: Saaty (2008)

За сваки појединачни пар показатеља ($C_1, C_2, C_3...$), утврђује се важност доминације једног показатеља у односу на други. Илустровани пример приказан је у Табели 2. Елемент a_{ij} представља компаративну предност C_i у односу на C_j коришћењем фундаменталне скале. При попуњавању матрице важи правило да елемент a_{ij} има вредност 1 за $i=j$, као и да је $a_{ij}=1/a_{ji}$.

Локални вектор тежина елемената на дотичном нивоу хијерархије у односу на надређени елемент из горњег нивоа хијерархије одређује се из матрице поређења. Постоји неколико познатих метода за израчунавање овог вектора, а то су:

- Метод сопствених вредности (Eigenvector Method);
- Метод адитивне нормализације (Additive Normalization Method);
- Метод отежаних најмањих квадрата (The Weighted Least Squares Method);
- Логаритамски метод циљног програмирања (Logarithmic Goal Programming Method);
- Логаритамски метод најмањих квадрата (The Logarithmic Least Squares Method);
- Метод фази програмирања приоритета (The Fuzzy Preference Programming Method) (Срђевић и остали, 2009, 14).

Један од могућих начина за одређивање нормализоване тежине w_j применом методе геометријске средине, приказан је следећим формулама:

$$GM_i = \left(\prod_{j=1}^n a_{ij} \right)^{1/n} \quad (1)$$

$$w_j = GM_j / \sum_{i=1}^n GM_i \quad (2)$$

где је GM_i геометријска средина, а w_j тежина j -тог критеријума.

Тежински коефицијент елемента са вишег нивоа који је употребљаван као критеријум при поређењу се множи са вектором тежинских коефицијената. Методологија се понавља за сваки нижи ниво хијерархије. За сваки елемент на дотичном нивоу се рачунају тежински коефицијенти. Тежински коефицијенти се потом употребљавају за израчунавање такозваних композитних релативних тежинских коефицијената елемената у нижим нивоима. Алтернатива која има највеће композитне тежинске коефицијенте бива изабрана на крају.

Васиљевић (2015) наводи чињеницу да би сопствене вредности матрице биле конзистентне, уколико постоји шанса да се тачно израчунају вредности тежинских коефицијената свих атрибута који се упоређују сваки са сваким на дотичном нивоу хијерархије. Када постоји тврдња да је C_1 много веће важности од C_2 , C_2 нешто веће важности од C_3 и C_3 нешто веће важности од C_1 , јавља се неконзистентност у решавању проблема. Самим тим се умањује и тачност резултата. Помоћу израчунавања индекса конзистентности за дату матрицу поређења и степена поређења, могуће је мерити и грешке у самом расуђивању, што је једна предност АХП методе.

Степен конзистентности рачунамо на тај начин, што прво одређујемо максималну сопствену вредност матрице λ_{max} и на основу ње израчунамо индекс конзистентности C_i следећом формулом:

$$C_i = (\lambda_{max} - n) / (n - 1) \quad (3)$$

где је n број критеријума који су упоређивани.

Степен конзистентности рачунамо по следећој формули:

$$C_r = C_i/R_i \quad (4)$$

где је R_i случајни индекс конзистентности чије су вредности дате у табели 3.

Табела 3. Случајни индекси

Ред матрице	1	2	3	4	5	6	7	8	9
R_i	0,00	0,00	0,58	0,90	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45

Извор: Saaty (2008)

Резултат је веродостојан и нема потребе за модификацијама у компарацијама и преиспитивању рачунања ако је степен конзистентности (CR) мањи од 0,10. Крајње резултате је неопходно изнова размотрити и утврдити узроке недоследности, елеминисати их у одређеној мери тако што ће се понаваљати поређења у паровима ако је степен конзистентности већи од 0,10. Ако и након поновљених процедура у пар корака не дође до смањивања степена конзистентности до прихватљивог лимита од 0,10, све резултате неопходно је поништити и наново радити целу процедуру.

АХП метода је предложена као техника анализе одлуке за оцену сложених алтернатива са више атрибута. Пошто омогућава укључивање субјективних фактора, сматра се напреднијом у поређењу са другим методама доношења одлука. Аналитички хијерархијски процес (АХП) се интензивно примењује, посебно за проблеме који укључују више критеријума и где је евалуација алтернатива углавном субјективна (Emrouznejad and Marra, 2017).

Према Lee and Li (2019), АХП је вишеслојна метода анализе која се користи за деконструкцију проблема на нивоу дендритске структуре, успостављање структуре класе на нивоу узајамног утицаја и за одлучивање о сложеним питањима. У основи, АХП је свеобухватни модел одлучивања, јер узима у обзир ствари које су квалитативне и квантитативне. АХП такође омогућава структуру система околине у интерактивним компонентама, а затим их обједињује мерењем и управљањем утицаја системских грешака компоненти (Susano et al., 2019).

Доносиоци одлука могу показати одређену дозу субјективности приликом одређивања важности критеријума, што смањује важност пондерисања ових критеријума. Стога, стручњаци препоручују методу процене да би се избегле грешке изазване људским фактором и побољшала традиционална АХП метода (Tian et al., 2020).

АХП метода или Аналитички хијерахијски процес подразумева једну од најзначајнијих метода када је у питању научна анализа одлучивања и доношења одлука вредновањем одређених хијерархија. Овом техником се декомпоунују одлуке у процесу према хијерархијском систему процене који укључује критеријуме, подкритеријуме и алтернативе. Исход АХП-а је скуп пондера који приказује релативну важност алтернатива (Hoang et al., 2018). Главни проблем је горњи ниво или крајњи циљ; средњи нивои одговарају критеријумима и подкритеријумима, док најнижи ниво подразумева одлучујуће алтернативе.

У свом раду из 2017. године, Лакићевић и остали, извршили су вредновање, односно рангирање пет највећих новосадских паркова применом метода АХП и приказали поступак решавања проблема из области пејзажне архитектуре. Формирана је хијерархија у којој је циљ на врху, критеријумима су на другом нивоу и алтернативе на трећем нивоу. АХП

методом вредновано је осам критеријума, а то су: приступачност (K1), положај (K2), биодиверзитет (K3), опремљеност (K4), присуство водних елемената (K5), конфигурација терена (K6), културноисторијска вредност (K7) и присуство елемената тзв. мале архитектуре (K8). У раду је примењен и поступак искључивања критеријума чији су тежински вектори били мањи од 0,1, а за преостале критеријуме коригована је вредност поменутих вектора.

Белиј (2016) такође користи АХП методологију у својој докторској дисертацији. Циљ истраживања био је усмерен на то да се утврди који фактори највише привлаче туристе, а шта их одбија односно ограничава приликом посета бањских места у Србији. Направљена је лествица фактора, хијерхијски од најважнијих до најмање важних који имају највећи утицај у смислу доношења одлука. Помоћу тога представљен је профил туристе који посећује бање у Србији, што је предуслов за успешан маркетинг.

На сличан начин је и Вујичић (2015), истражио факторе који имају утицаја на иностране туристе, приликом њиховог одабира дестинације Нови Сад. Када је у питању процес доношења одлуке, постоје три групе фактора. Први фактор се односи на унутрашње силе, односно силе које подстичу туристу да предузме одређено путовање. Карактеристике дестинације дефинишу други фактор, а трећи фактор идентификује ограничења, тј. факторе који спречавају путовање.

Због велике флексибилности и широке примене, интегрисани приступи АХП методологије проучавани су последњих двадесет година. Vaidya and Kumar (2006) анализирали су 150 радова који се баве АХП методологијом од којих 27 критички. Анализирали су неке радове који су објављени у међународним часописима високог угледа и дали кратак сажетак о многим референцираним публикацијама. АХП је метод који се користи у готово свим апликацијама за доношење одлука. Поменуто истраживање цитираних аутора може послужити као информативни скуп сажетака за истраживаче и практичаре и њихов будући рад, када је у питању вишекритеријумско одлучивање и АХП методологија.

Иако већина радова описује еволуцију АХП метода, већина прихвата субјективни приступ. Emrouznejad and Marra (2017) испитују образац развоја који се односи на поља истраживања АХП-а користећи анализу друштвених мрежа и сциентометрију и идентификују његову интелектуалну структуру. Анализиране су две врсте мрежа: поменуте друштвене мреже, тј. мреже коауторства и когнитивно мапирање или мрежа дисциплина на које је АХП утицао. Број анализираних радова је 8441, а преузети су из научне базе података (ISI Web of Science database).

Слично истраживање урадили су Wiliam and Xin (2018). Овај рад прегледа литературу о интегрисаним приступима и апликацијама АХП-а објављеним између 2007. и 2016. године и упоређује те студије са радовима објављеним током претходне деценије, тј. 1997–2006. године. На основу анализираних 88 чланака из часописа може се одговорити на пет питања:

1. Којој врсти интегрисаних АХП приступа је посвећено највише пажње?
2. На која подручја примене интегрисани приступи АХП-а су примарно примењени?
3. На које конкретне проблеме су интегрисани приступи АХП-а најчешће примењени?
4. Какав је тренд у публикацијама у погледу интегрисаних АХП приступа?
5. У којим међународним часописима су интегрисани приступи АХП-а највише објављени?

На крају су предложене неке нове примене интегрисаног АХП приступа, што је од велике користи будућим истраживачима.

Roy et al. (2018) приказују студију случаја давања приоритета различитим локацијама (градовима) у Индији за услуге медицинског туризма користећи мултикритеријумско одлучивање, односно АХП метод. Међу различитим критеријумима може се приметити да је „квалитет инфраструктуре здравствених установа” најважнији критеријум у њиховој анализи. Susano et al. (2019) користе АХП метод за изградњу система – Decision Support System (систем за подршку при одлучивању) који може помоћи заједници у спровођењу процена и одабиру најбољег туристичког објекта на Балију. У циљу давања препорука за диверзификацију туристичких производа на тајландском острву Пукет, Воџић et al. (2018), користе Аналитичко хијерархијски процес за рангирање потенцијалних локација културног туризма које би биле најпривлачније туристима.

Xing et al. (2019) користе fuzzy АНР методу за проучавање подобности руралног туризма. Они су идентификовали 12 показатеља процене природних и људских ресурса са три аспекта: туристички ресурси, тренутни интензитет развоја и потенцијал за развој села. Користећи поменути интегрални приступ (fuzzy-АНР), анализирали су различите елементе развоја руралног туризма и проценили подобност села за развој истог и туристичке индустрије генерално.

У традиционалном Аналитичко хијерархијском процесу (АХП) доносиоци одлука су дужни да донесу јасне пресуде о упареним поређењима циљева да би се конструисала матрица поређења. Како би побољшали способност моделирања традиционалног АХП-а, Zhu et al., (2016) предлажу „неодлучан” АХП (Н-АНР). „Н(hesitant)-АНР“ карактеришу неодлучне пресуде, при чему свака неодлучна пресуда може бити представљена са неколико могућих вредности. Различите дистрибуције вероватноће могу се користити за даљи опис неодлучних пресуда према преференцијама доносиоца одлуке. На основу неодлучне матрице упоређивања дефинисали су и два индекса за мерење степена конзистентности и степена консензуса.

Снага АХП метода лежи у његовој могућности да обухвати нематеријалне факторе као релевантне чиниоце у процесу решавања проблема и као такав пронашао је примену у разним областима маркетинга, менаџмента, инжињеринга, образовања и економије. Аналитичко хијерархијски процес је најчешће коришћена метода од свих метода вишекритеријумског одлучивања, а један од разлога може бити и његова једноставност. Поред бројних предности, АХП метод има и одређене недостатке.

Према (Стојчетовић, 2020) предности АХП-а су следеће:

- једноставност коришћења;
- могућност да се сложени проблем разложи на хијерархију и тако добије јаснији увид у проблем одлучивања;
- могућност комбиновања са другим методама;
- постојање бројних софтверских алата који су засновани на АХП-у.

Исти аутор наводи и недостатке АХП-а:

- у случају додавања новог критеријума у модел, цео процес одлучивања се мора поновити;
- ако постоји много критеријума и подкритеријума, потребан је велики број поређења по паровима;
- за адекватну оцену једног критеријума у односу на други деветостепена скала може представљати ограничење.

Како је већ поменуто да не постоји јединствен метод када је у питању валоризација, примењено је неколико метода који би требало да пруже одговоре по постављеним задацима и циљевима докторске дисертације. У докторској дисертацији се разматра проблем вредновања потенцијала слива Јужне Мораве у вишекритеријумском смислу. Као једна од метода када је у питању вишекритеријумско одлучивање, АХП метод се показао као ефикасан у овој области и подржава индивидуалне и групне процесе одлучивања. Поставка проблема када је у питању АХП методологија, подразумева дефинисање хијерархије са циљем, критеријумима и алтернативама.

АХП метод омогућава да се свеобухватно сагледају сви потенцијали који су везани за развој екотуризма у овом случају слива Јужне Мораве. Примарни критеријуми помоћу којих је извршено вредновање су: *снаге, слабости, шансе и претње* за свако заштићено природно добро у истраживаном простору. Помоћу ових поменутих критеријума формулисан је већи број подкритеријума, односно SWOT субфактора употребљених у процесу валоризације. Овоме је претходило прикупљање и припрема података на основу многобројне литературе и истраживачких студија. Дефинисање циља евалуације претходило је свим фазама.

Након што су формиран критеријуми и подкритеријуми, формирана је матрица поређења и евалуације критеријум/подкритеријум. Међусобно поређење парова врши се на основу Сатијеве скале (Табела 1). За израчунавање тежине критеријума, тј. значаја сваког индивидуалног критеријума служи матрица поређења.

Одређивање тежинских коефицијента фактора/субфактора спроводи се у четири корака:

1. Формирање матрице поређења у паровима;
2. У свакој колони рачуна се сума свих елемената;
3. Дељење елемента сваке колоне са сумом вредности колоне добијене у пређашњем кораку;
4. Израчунавање суме свих елемената по сваком реду; након тога за сваки ред у матрици одређују се средње вредности. Тежински коефицијенти сваког критеријума се добијају на основу колоне у којој се налазе израчунате средње вредности.

Провера тачности тежинских коефицијената се врши помоћу степена конзистентности матрице (CR). Резултати тежинских коефицијената се сматрају тачним и прихватљивим ако је степен конзистентности матрице мањи или једнак 0,10.

У докторској дисертацији биће приказан проблем решавања из области туризма (екотуризма) и вредновање потенцијала истраживаног простора применом АХП методе. Крајњи резултати потврђују значај и погодности примене овог метода у предметној основи. У складу са дефинисаним циљем, АХП метод је примењен како би се решио проблем валоризације потенцијала истраживаног простора и рангирање алтернативних стратегија за развој екотуризма у односу на скуп анализираних критеријума.

3.3. АHP–SWOT

Интегрисани АHP–SWOT (или А'WOT) комбинује Аналитички хијерархијски процес (АХП) и SWOT (снаге, слабости, могућности и претње) анализу. То је одговарајућа метода за ситуације стратешког планирања, где је потребно проценити SWOT факторе и одредити њихов интензитет.

SWOT анализа је практична методологија коју следе руководиоци да би конструисали успех стратегије, анализирајући снаге, слабости, прилике и претње. То је снажна методологија за

доношење тачних одлука (Abdel-Basset et al., 2018). Организационе конструкције стратегија, сведе се на то да се побољшају снаге, уклоне слабости, искористе могоћности и избегавају претње.

Преама Sasana et al. (2019), SWOT анализа се треба заснивати на две главне категорије:

1. Анализа унутрашњих фактора (анализира снаге и слабости унутрашњег окружења под чијим су утицајем). Снага и слабост су фактори у систему који би могли спречити организацију да оствари свој зацртани циљ;
2. Анализа спољашњих фактора (анализира могућности и претње релевантне за спољно окружење). Прилике и претње сматрају се егзогеним факторима који олакшавају и ограничавају системе у постизању циљева.

SWOT анализа је идентификација различитих фактора систематски формулисаних у корпоративну стратегију. Ова анализа се заснива на логици која је у стању да максимизира снагу и могућности, али истовремено јесте у стању да минимизира слабост и претњу (Sudiono et al., 2019). С друге стране, АХП користи „поређење у паровима” и даје SWOT факторима квантитативне мере и допуњује недостатке SWOT анализе. Друштвеноекономско одлучивање, процене ризика и стратегије развоја су важна поља SWOT–АНП анализе (Fan and Xue, 2018).

SWOT анализа је такође рана фаза процеса стратешког планирања која помаже пројектантима да дефинишу њихове стратегије и доносе одлуке о расподели ресурса у спровођењу тих стратегија. SWOT анализа пружа знање у вези са ситуацијом и омогућава нам да дизајнирамо процедуре (поступке) које се могу сматрати потребним за размишљање на стратешки начин (Kiši, 2019).

Како наводе Мимовић и остали (2012), у примени SWOT анализе постоје и одређени недостаци, а то су: немогућност аналитичког приступа у процени релативне важности SWOT фактора и оцењивање алтернативних праваца акције у односу на њих. Ради се о квалитативној техници за подршку одлучивању која се у великој мери ослања на стручност и способност лица која учествују у процесу одлучивања. Као подршка стратегијском одлучивању, била је примена АХП-а у евалуацији SWOT фактора. Циљ метода А'WOT је да „побољша квантитативне информационе основе процеса стратешког планирања” (Kiši, 2019). АХП омогућава доносиоцима одлука да доделе релативни приоритет сваком фактору кроз упоређивање у паровима и аналитички помаже спровођење SWOT анализе.

А'WOT модел који је предложио (Kiši, 2019), састоји се из следећих корака:

1. Спровођење SWOT анализе (дефинисање снага, слабости, могућности и претњи);
2. Поређење међу SWOT факторима врши се унутар сваке SWOT групе коришћењем АХП методологије;
3. Утврђује се релативни значај SWOT група међусобно, односно поређења се врше између четири SWOT групе коришћењем АХП методологије;
4. Резултати се користе у формулацији стратегије и процесу евалуације.

Интегрисани АНП–SWOT метод аутори користе у многим областима, као што су пољопривреда, шумарство, производња, образовање, здравствене услуге, поморство, итд. Поменути метод користи се и за развој стратегија такве врсте туризма, као што су рурални, екотуризам, наутички, планински и одрживи туризам. Према наводима Поповић и др. (2018), овај спој SWOT анализе и АХП метода даје подршку у процесу доношења одлука, али и пружа добар алат менаџерима приликом стратешког управљања. Потенцијална предност овог хибридног модела лежи у квантитаивној оцени SWOT фактора и укључивању преференција доносилаца одлука у планирању (Стојчетовић, 2020). Доносиоцима одлука

омогућен је реалнији приказ проблема и самим тим олакшан процес доношења одлука. Као главна ограничења поменутог интегрисаног метода истичу се: велики број потребних компарација у паровима код већине проблема и нису дозвољене неупоредиве алтернативе.

У оквиру ове докторске дисертације SWOT анализа надограђена је комбиновањем класичних метода вишекритеријумске анализе на основу чега је дефинисан интегрисани АНР–SWOT за валоризацију потенцијала слива Јужне Мораве и приоритизацију стратегија развоја екотуризма поменутог простора. Најпре је урађена SWOT анализа у циљу утврђивања тренутног стања. Полазна основа у дефинисању SWOT анализе била је детаљна анализа природних и антропогених туристичких садржаја заштићених природних добара истраживаног простора.

SWOT анализа је „ефикасан метод” за анализу унутрашњег и спољашњег окружења. Ово је значајно средство у анализи ситуације и може се користити за прикупљање битних стратешких информација када је у питању вишекритеријумско одлучивање. Међутим, значај SWOT фактора није аналитички идентификован и оцењен у конвенционалној SWOT анализи. SWOT анализа пружа само основни оквир за анализу процеса доношења одлука.

Само на основу SWOT анализе која подразумева произвољно рангирање фактора и субфактора није могуће решити проблем приоритета, избора или евалуације критеријума и подкритеријума. Да би се превазишао овај главни недостатак SWOT анализе, многи истраживачи су поменутој анализи интегрисали са Аналитичким хијерархијским процесом (АХП метод). АХП метод се користи као најпопуларнија техника за појединачно и групно одлучивање. Након што је формирана хијерархијска структура, додељиване су нумеричке вредности на основу већ поменуте Сатијеве скале од девет тачака за одређивање релативне важности фактора и субфактора у SWOT групи, чије се вредности даље користе за рангирање, односно приоритизацију алтернативних стратегија за развој екотуризма истраживаног простора.

Циљ интегрисаног АНР–SWOT метода је да побољша квантитативне информационе основе процеса стратешког планирања. Коришћење овог метода у докторској дисертацији има за циљ да представи стратешки приступ који може помоћи развоју екотуризма на потенцијалним дестинацијама (заштићена природна добра) у сливу Јужне Мораве.

4. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И КАРАКТЕРИСТИКЕ ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА

У делу јужне и југоисточне Србије лежи слив Јужне Мораве. Заузима површину од 15 469 km². На територији Републике Бугарске налази се мањи део слива са површином од 1038 km² а чине га изворишни кракови Височице (118 km²), Нишаве (404 km²) и слив средњег тока Јерме (516 km²). Републици Србији припада 93,3% површине слива Јужне Мораве односно 14 431 km² (Ракићевић, 1969). Геопросторни обухват слива Јужне Мораве налази се на територији Југоисточне Европе. У оквиру Балканског полуострва заузима централну позицију.

Биначка Морава и Прешевска Моравица састају се јужно од Бујановца и чине Јужну Мораву. (Гавриловић и остали, 2006). Јужна Морава и Западна Морава се спајају код Сталаћа и чине Велику Мораву. Слив Велике Мораве припада Црноморском сливу. Најважније десне

km) извире на падинама Варденика. Њена долина је уска са врло стрмим странама па отуда и потиче назив реке. Поседује значајан хидроенергетски потенцијал.

Грделичка клисура има облик лакта, дугачка је 30 km и дубока до 350 m. Представља једно од ерозијом најпогођенијих подручја Србије јер је усечена у кристаластим шкриљцима. Калиманка, Цепска река, Јастребачка река и Козарска река су плавне, кратке бујичарске притоке које репрезентују долинско дно Грделичке клисуре.

Дужина тока Јужне Мораве кроз Лесковачку котлину износи 48 km. Ширина њене алувијалне равни је 7–8 km, јер је сједињена са равним притокама Власине, Јабланице и Ветренице. Топлица и Пуста Река су две леве веће притоке на њеном току кроз Лесковачку котлину. Курвинградска клисура, дугачка 1 km и широка свега 400 m, раздваја Лесковачку од Нишке котлине. Према северу Нишка котлина је отворена ка Алексиначкој котлини.

Алексиначка котлина се простире од дужини 34 km, од села Доња Трнава до села Малетина. У Алексиначкој котлини Јужна Морава прима притоке, али само три имају већу дужину од 20 km. Значајније леве притоке су Радевачка река и Турија, а десна (Сокобањска) Моравица.

Јужна Морава улази у Сталаћку клисуру код села Ђуниса. Сталаћка клисура се усекла између Послонске и Мојсињске планине, чији се састав састоји од кристаластих шкриљаца. Рибарска река (31 km) се улива у Јужну Мораву са леве стране, а Ражањска река (18 km) са десне. Равничарски ток реке је дужине од 3,8 km. Код Сталаћа Јужна Морава се спаја са Западном Моравом, на коти 129,4 m.

Што се тиче морфолошких карактеристика, основна одлика слива Јужне Мораве је његова велика зоналност. Две специфичне морфотектонске зоне, Средишња зона громадних планина и котлина и Источна зона млађих веначних планина су присутне у сливу Јужне Мораве. Већа површина слива припада Родопској маси и преовлађују планине средње висине, односно налази се у Средишњој зони громадних планина и котлина.

Када су у питању климатске карактеристике, према Борисављевић и Костандинов (2012), умереноконтинентална клима је заступљена у сливу Јужне Мораве. Климатолошке станице: Власина $-31,2^{\circ}\text{C}$, Бабушница $-30,5^{\circ}\text{C}$ и Лесковац $-30,5^{\circ}\text{C}$ бележе апсолутне минималне температуре ваздуха. Са друге стране Прокупље, Ниш, Власотинце и Лесковац бележе апсолутно максималне температуре ваздуха које прелазе 40°C . Падавинска станица Раков Дол (општина Бабушница) је регистровала апсолутну дневну вредност количине падавина -220 mm .

У геопросторном обухвату слива Јужне Мораве налазе се десет познатих бањских насеља, као што су: Врањска Бања, Сијаринска Бања, Бујановачка Бања, Куршумлијска Бања, Луковска Бања, Пролом Бања, Сокобања, Рибарска Бања, Нишка Бања и Звоначка Бања. Поменуто бањска насеља значајно доприносе развоју околних насеља преко туризма. Међутим, потенцијали и капацитети појединих бања као што су Врањска, Бујановачка, Нишка и Звоначка Бања се не користе у довољној мери.

Према статистичким подацима, геопросторни обухват слива Јужне Мораве настањују око 700 000 становника. Евидентна је лоша демографска слика. Депопулација је нарочито изражена на простору старопланинског краја, где има села са три становника у дубокој старости или замрлих сеоских насеља и махала. Привреда је неразвијена у градовима и општинама у сливу Јужне Мораве. Индустрија ради у смањеном капацитету или је неуспешно приватизована. (Борисављевић и Костандинов, 2012).

5. ЗАШТИЋЕНА ПРИРОДНА ДОБРА ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА

5.1. Дефинисање и значење појма „заштићена природна добра”

Најрепрезентативнији и најочуванији делови природе Србије стављају се под законску заштиту. Из периода XIX века датирају први прописи којима се чувају природни ресурси и штити природна средина. Према релевантним подацима Завода за заштиту природе Србије, 1874. године Обедска бара је стављена под заштиту, као прво подручје које је заштићено на простору Србије. Шумски резервати Оштрозуб, Мустафа и Фељешана у близини Мајданпека и водопад Мала и Велика Рипаљка, у непосредној околини Сокобање, заштићен 1949. године, били су прва заштићена природна добра у Србији. Први национални парк у Србији био је Фрушка гора, проглашен 1960. године. (<https://www.zzps.rs/wp/osnovne-informacije/>).

Како наводи Михајловић (2014, 42), Николић (2006, 102) је дефинисао заштићена природна добра у ширем смислу. Према овом аутору то су „делови аутохтоне и очуване природе, а конкретније се ту подразумевају делови посебне вредне – аутохтоне и делом измењене природе (екосистеми и предели), ретки и атрактивни природни објекти (кањони, пећине, врела и водопади...) и ретке биљне и животињске врсте”. Исти аутор дефинише и заштићена добра у ужем смислу, као „добро очуване делове природе и посебних природних вредности и одлика, који имају трајни еколошки, научни, културни, образовни, здравствено-рекреативни, туристички и други значај због чега се ради општег интереса стављају под заштиту”.

Комазец, Алексић и Бјекић (2016, 187) наводе дефиницију The World Conservation Union – IUNC, (Светске уније за заштиту природе) по којој је заштићено подручје „јасно дефинисан географски простор, препознат, посвећен и вођен, на законски или неки други ефикасан начин, како би се постигла дугорочна заштита природе и припадајућих услуга екосистема и културних вредности”. Крајњи циљ проглашавања заштићеног подручја јесте дугорочно очување природних ресурса и вредности, које се темељи на законским актима.

Заштићена подручја представљају основу за развој екотуризма. Према Цветковић и Ђорђевић (2011) туристички развој у заштићеним подручјима подразумева:

- Одређивање носећег капацитета (максималан број посетилаца који користи неко место без непожељних посетилаца и пада квалитета доживљаја; засваки тип активности треба да постоји предложен капацитет – број особа на m², ha, km итд.);
- Границе прихватљивих промена (информишу управљаче заштићених подручја да ли су услови, нивои и обрасци употребе у оквиру прихватљивих стандарда);
- Еколошку процену утицаја (предвиђање ефеката развоја на окружење и обавештавање доносиоца одлука о последицама таквих одлука);
- Зонирање туризма (коришћење одређених територија кроз равномерну расподелу туристичких капацитета) и
- Креирање етичких кодекса који би били од изузетне помоћи туристима да усагласе своје слободне или туристичке активности са вредностима животне средине.

5.2. Врсте заштићених природних добара

У заштићена природна добра на основу члану 27 Закона о заштити природе (Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016, 95/2018-др.закон и 71/2021, 13) спадају: „

- 1) Заштићена подручја (строги резерват природе, специјални резерват природе, национални парк, споменик природе, заштићено станиште, предео изузетних одлика, парк природе);
- 2) Заштићене врсте (строго заштићена дивља врста, заштићена дивља врста);
- 3) Покретна заштићена природна документа.“

Заштићена природна добра заузимају 7,66% територије Србије, односно њихова укупна површина износи 678237 ha. Под режимом заштите укупно се налази 471 заштићено подручје. Кад су у питању национални паркови њихов број износи 5, паркови природе 18, 21 предео изузетних одлика а укупан број резервата природе је 70. У свеукупан број заштићених подручја улази још и 6 заштићених станишта, 315 споменика природе и 36 подручја од културног и историјског значаја. (<https://www.zzps.rs/wp/osnovne-informacije/>).

Национални паркови у Републици Србији дефинисани су Законом о заштити природе (Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016, 95/2018-др.закон и 71/2021, 13). На основу члана 30 поменутог закона, национални парк је „подручје са већим бројем разноврсних природних екосистема од националног значаја, истакнутих предеоних одлика и културног наслеђа у коме човек живи усклађено са природом, намењено очувању постојећих природних вредности и ресурса, укупне предеоне, геолошке и биолошке разноврсности, као и задовољењу научних, образовних, духовних, естетских, културних, туристичких, здравствено-рекреативних потреба и осталих активности у складу са начелима заштите природе и одрживог развоја”.

У свом раду из Аврамовић (2005, 53) истиче да је национални парк као појам први пут дефинисан Лондонском конвенцијом 1933. године. Према тој дефиницији, национални парк је „област која се ставља под заштиту и јавну управу ради очувања еколошких, геолошких, естетских, историјских и научних вредности, а служи за рекреацију и одмор.”

Дамјановић (2009, 20) наводи дефиницију IUCN (International Union for Conservation of Nature) и WCPA (World Commission on Protected Areas), по којој се национални паркови дефинишу као „природна област земљишта и/или мора, одређених за:

1. заштиту еколошког интегритета једног или више екосистема за постојеће и будуће генерације,
2. укидање експлоатације или занимања која нису у складу са сврхама које има једна одређена област и
3. пружање основе за спиритуалне, научне, едукативне, рекреационе прилике и прилике за посетиоце, при чему све морају бити енвиронметално и културно компатибилне”.

Како се наводи у члану 34 Закона о заштити природе (Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016, 95/2018-др.закон и 71/2021, 15), „*парк природе* је подручје добро очуваних природних вредности са претежно очуваним екосистемима и живописним пејзажима, намењено очувању укупне геолошке, биолошке и предеоне разноврсности, као и задовољењу научних, образовних, духовних, естетских, културних, туристичких, здравствено рекреативних потреба и осталих делатности усклађених са традиционалним начином живота и начелима одрживог развоја”.

Аврамовић (2005) истиче да се парк природе разликује од националног парка мањим еколошким садржајима и функцијама. Укратко речено то су природна и делом културна подручја са израженим еколошким, естетским, туристичким и рекреативним вредностима.

„Предео изузетних одлика је подручје препознатљивог изгледа са значајним природним, биолошко еколошким, естетским и културноисторијским вредностима, које се током времена развијало као резултат интеракције природе, природних потенцијала подручја и традиционалног начина живота локалног становништва” (члан 33, Закон о заштити природе- Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016, 95/2018- др.закон и 71/2021, 15).

У члану 29 Закона о заштити природе (Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016, 95/2018 - др.закон и 71/2021, 12) дефинисани су строги и специјални резервати природе. „Специјални резерват природе је подручје са неизмењеном или незнатно измењеном природом, од нарочитог значаја због јединствености, реткости или репрезентативности, а које обухвата станиште угрожене дивље врсте биљака, животиња и гљива, без насеља или са ретким насељима у којима човек живи усклађено са природом, намењено очувању постојећих природних одлика, генског фонда, еколошке равнотеже, праћењу природних појава и процеса, научним истраживањима и образовању, контролисаним посетама и очувању традиционалног начина живота”.

5.3. Законски и подзаконски акти

Закон о заштити природе и други законски и подзаконски акти који се директно или индиректно односе на природу и природна добра нормативно регулишу област заштите природе. Михајловић (2014) констатује да је примарни стратешки циљ легислативе усклађивање природних потенцијала и капацитета животне средине са тенденцијама привредног развоја. Спровођењем овог циља може се доћи до неопходног решења еколошке кризе. У Републици Србији постоји прилично уређен законодавни оквир везан за заштиту животне средине, који обухвата низ законских и подзаконских аката, али примена законске регулативе није доследна у свим областима.

Законом о заштити природе (Сл.гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016, 95/2018-др.закон и 71/2021) регулише се очување и заштита животне средине, односно природна, биолошка, геолошка и предеона разноликост. Сагласно овом закону и посебним законским одредбама, природа као капитал од посебног интереса за Републику Србију остварује јединствену заштиту. Поменути закон реализују се наредни циљеви:

- 1) Побољшање, ревитализација и заштита биолошке, геолошке и предеоне разноликости;
- 2) Усаглашавање одрживог коришћења природних ресурса и дугорочног очувања природних екосистема са људским активностима, економским и друштвеним развојним плановима, програмима и пројектима;
- 3) Омогућавање функције природних ресурса и добара, њихово одрживо коришћење, као и управљање њима, уз неопходно одржавање равнотеже природних екосистема и очувања природних вредности;
- 4) Правовремено заустављање људских активности и делатности које могу проузроковати трајно осиромашење биолошке, геолошке и предеоне разноликости, као и поремећаје са деструктивним последицама у природној средини;
- 5) Мониторинг стања у природној средини;
- 6) Унапређивање стања оштећених делова природне средине (Члан 2).

Како се наводи у члану 8 поменутог закона, на основу просторних и урбанистичких планова, документације везане за пројекте и планове, програма везаних за одрживо коришћење природних ресурса и добара у пољопривреди, шумарству, водопривреди, саобраћају, рударству, енергетици, туризму и другим делатностима које имају утицају на природну

средину спроводи се коришћење, уређење и планирање природних ресурса, заштићених подручја и еколошке мреже, у садејству са мерама и условима заштите животне средине.

Законом о заштити животне средине (Сл.гласник РС, бр.135/2004, 36/2009, 36/2009-др.закон, 72/2009 - др.закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018-др.закон) регулише се свеобухвати систем заштите животне средине. Поменути системом се остварује јединствено право човека да живи и развија се у здравој и чистој средини, као и стабилан однос када су у питању привредни развој и животна средина у Републици Србији. Концепт заштите животне средине састоји се од мера, услова и инструмента за:

- 1) Одрживо руковођење, остваривање равнотеже у природној средини, јединствености, разноликости и потенцијала природних вредности, као и неопходних услова за развој живих бића и
- 2) Сузбијање, надзор, редуковање и санирање свих аспеката који се односе на загађивање животне средине (Члан 2).

Подзаконски акти

Поред Закона о заштити природе (Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016, 95/2018- др.закон и 71/2021) којим се регулишу заштита и ревитализација биодиверзитета, за правно дефинисање ове области важна су и многа подзаконска акта.

Подзаконска акта релевантна за заштићена подручја су:

- ❖ Правилник о критеријумима вредновања и поступку категоризације заштићених подручја (Службени гласник РС бр. 97/2015);

Поменути правилником одређују се критеријуми вредновања и поступак категоризације заштићених подручја (члан 1). Како се наводи у члану 3 поменутог Правилника, оцењивање, заправо одређивање важности и битности заштићеног подручја обавља се у односу на:

- 1) специфичност најзначајнијих природних својстава, карактеристика и процеса од општег интереса за заштиту подручја;
- 2) функције и употребе подручја.

- ❖ Правилник о садржају и начину вођења регистра заштићених природних добара (Службени гласник РС бр. 81/2010);

Како наводи члан 1, овим правилником се прописује садржина и начин вођења регистра заштићених природних добара.

- ❖ Правилник о условима које мора да испуњава управљач заштићеног подручја (Службени гласник РС бр. 89/2009);

„Овим правилником ближе се прописују услови које мора да испуњава управљач заштићеног подручја, у погледу стручне, кадровске и организационе оспособљености за обављање послова заштите, унапређења, промовисања и одрживог развоја заштићеног подручја” (члан 1).

- ❖ Правилник о начину обележавања заштићених природних добара („Службени гласник РС”, бр. 30/1992, 24/1994, 17/1996. године);

У члану 1 поменутог правилника наводи се, да се заштићено природно добро означава стављањем:

- 1) обележја заштићеног природног добра и
- 2) одредница граница и зона режима које се односе на различите степене заштите заштићеног природног добра.

5.4. Међународне конвенције и директиве које се односе на заштићена подручја

Рамсарска конвенција је проглашена 2. фебруара 1971. године у граду Рамсар (Иран), по коме је и добила назив. Поменута конвенција се односи на влажна подручја која имају међународни значај, поготово као станишта птица мочварица. Ступила је на снагу 1975. године. Рамсарска конвенција омогућава очување влажних подручја и одрживо коришћење њихових ресурса, за бољу будућност човечанства. Чланице Конвенције се обавезују да одреде подручја, обезбеде њихово одрживо коришћење и остваре прекограничну сарадњу. Користећи податке Завода за заштиту природе, у Србији је регистровано 10 Рамсарских подручја, која се простиру на око 64 000 ha. За једанаесто подручје за упис на Светску листу међународно значајних влажних подручја номинован је НП Ђердап.

Конвенција о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта односно **Бернска конвенција** ступила је на снагу 1979. године у Берну. Главни циљеви ове конвенције су очување односно заштита дивље фауне и флоре и природних станишта. Посебна пажња се посвећује осетљивим и угроженим врстама, поготово реликtnим и ендемичним. Нису изостављена као ни угрожена стаништима чије очување изискује сарадњу више држава (Службени гласник РС-Међународни уговори, бр. 102/2007). Бернску конвенцију Србија је ратификовала и потписала 2007. године.

Конвенција о међународној трговини угроженим врстама дивље флоре и фауне – CITES је први пут успостављена 1. јула 1975. године. Србија је 2001. године потписала ову конвенцију. Овом конвенцијом односно међународним споразумом се осигурва међуродна сарадња која се односи на очување специфичних врста дивље флоре и фауне и неконтролисане експлоатације путем међународне трговине. (https://www.ekologija.gov.rs/sites/default/files/razno/3._mart_2018_Svetski_dan_divljih_vrsta_informativni_materijal.pdf).

Конвенција о биолошкој разноврсности (CBD) је ратификована 1992. године у Рио де Жанеиру. Њени основни циљеви су: заштита биолошке разноликости, одрживо коришћење елемената биолошке разноврсности, правична подела добити проистеклих из употребљавања генетских ресурса.

Директива о стратешкој процени утицаја на животну средину (SEA) усвојена је 2001. године. Циљ SEA директиве јесте да „омогући висок ниво заштите животне средине, промовише одрживи развој и уношење релевантних еколошких аспеката у поступак припреме и усвајања планова и програма за које постоји висок ниво вероватноће да ће знатно утицати на животну средину” (Јанковић, 2015, 21).

Према наводима аутора Делић (2016, 62) **Емералд мрежа (Emerald mreža)** представља „еколошку мрежу састављену од Подручја од посебног значаја за заштиту природе а успостављена под покровитељством Савета Европе као део активности који произилазе из примена Конвенција о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта, тзв. Бернска конвенције”. Ова мрежа се протеже широм Европе, од Канарских острва до Кавказа, и од Турске до Лапоније. Емералд мрежа у Србији је започела Пилот пројектом „Успостављање Емералд мреже у земљама југоисточне Европе”, 2005. године. За Емералд мрежу у Србији је предвиђено 61 подручје, са значајним стаништима и популацијама врста које Бернска конвенција дефинише као приоритетна у заштити на Европском нивоу (<https://www.zzps.rs/wp/emerald/?script=lat>).

Еколошка мрежу чине заштићена природна подручја и њихове зоне повезане са еколошким коридорима (<http://www.bioras.petnica.rs/tekst.php?id=6>). Састав Еколошке мреже одређен је

Уредбом о еколошкој мрежи (Службени гласник РС, бр. 102/2010). Сходно овој Уредби Еколошку мрежу чине:

- Законски проглашена заштићена подручја, подручја чије проглашење је току и подручја планирана за заштиту;
- Подручја која су евидентирана на темељу Бернске конвенције;
- Подручја формулисана на бази међународних програма за утврђивање важних подручја за птице (**ИВА**), биљке (**ИРА**) и дневне лептире (**РВА**);
- Рамсарска подручја или подручја која су предвиђена за уписивање у ту листу;
- Спелеолошки објекти који поседују специфичне карактеристике;
- Еколошка подручја у пограничном простору која пружају шансу за спајање са еколошким мрежама суседних земаља поштујући међународне прописе;
- Специфична подручја типова станишта од изузетног значаја;
- Специфична станишта дивљих врста;
- Одређена еколошки важна подручја утврђена просторним плановима.

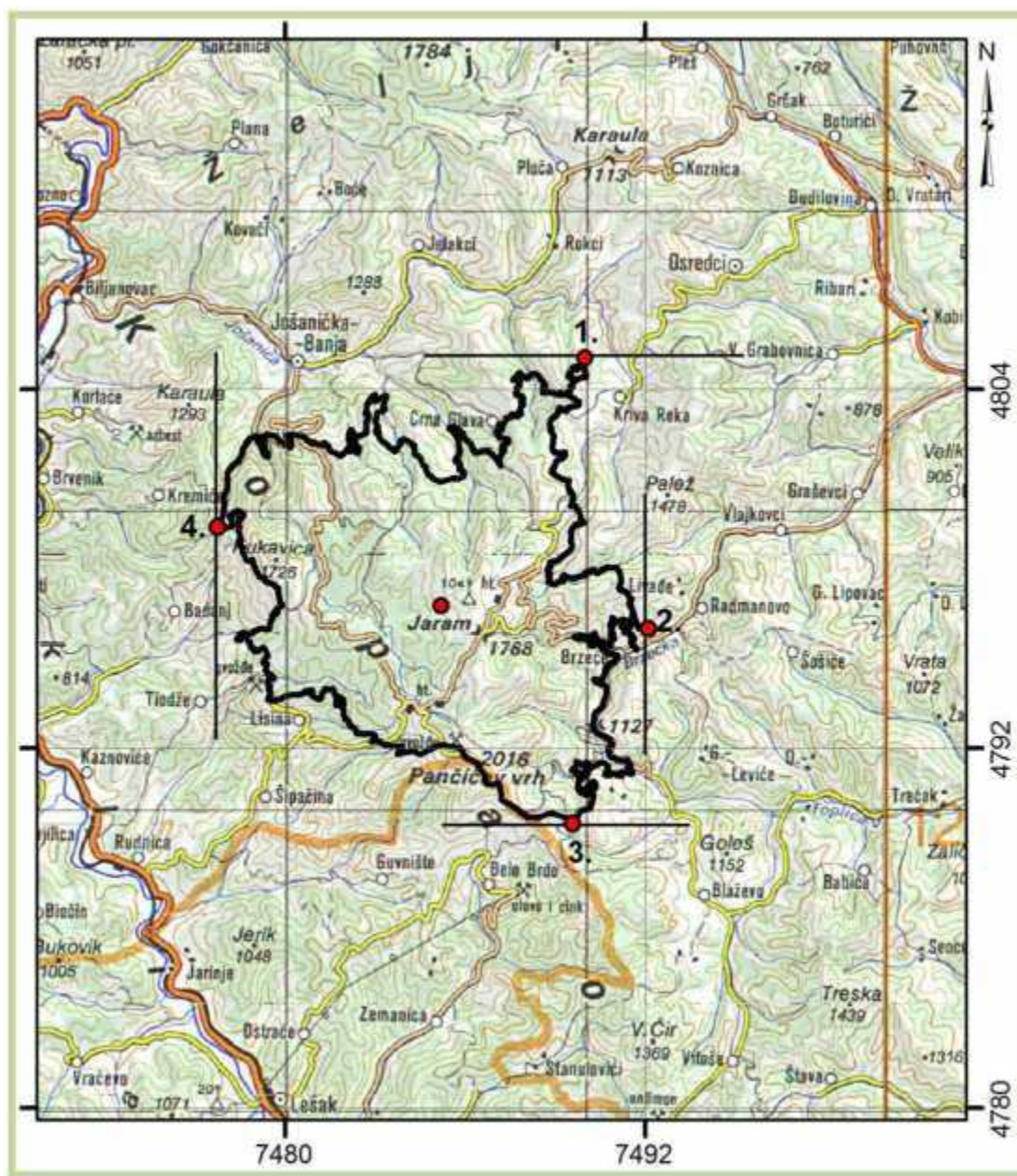
Емералд мрежа реализује се паралелно са програмом **Натура 2000 (Natura 2000)** у Европској унији. Натура 2000 је назив за европску еколошку мрежу која обједињује заштићена подручја уземаљама чланицама Европске уније, дефинисана на основу Директиве о стаништима из 1992. године. Мрежа обухвата Посебна подручја очувања изабрана од стране земаља чланица ЕУ на основу Директиве о стаништима и Подручја посебне заштите која су проглашена на основу Директиве о птицама 1979. године (<https://www.zzps.rs/wp/2000-2/?script=lat>).

Већ поменути пројектом „Успостављање *Емералд мреже* у земљама југоисточне Европе” 2005. године у Србији је почео процес дефинисања Натура 2000 (Делић, 2016). Један од највећих домета Натура 2000 је концепт регионалне сарадње, односно интегрални приступ у заштити природних подручја и станишта у њима, која се простиру на две или три државне територије. Њихова еколошка својства се не могу штитити парцијално, већ се мора пронаћи механизам њихове укупне заштите (Лубурић, 2016).

6. ТУРИСТИЧКОГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ЗАШТИЋЕНИХ ПРИРОДНИХ ДОБАРА ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА

6.1. Национални парк Копаоник

Копаоник је највећа планина у централној Србији. Пружа се правцем северозапад-југоисток. Заузима површину од око 2750 km² у облику разгранатог гребена ширине 40-60 km и дужине око 82 km. Сам Национални парк Копаоник лоциран је на централном делу планине Копаоник и покрива северни део поменутог планинског масива. (ППППН НП Копаоник, 2016). Територија националног парка обједињује низ врхова виших од 1600 m, а највиши је Панчићев врх са надморском висином од 2017 m (Завод за заштиту природе, 2015).

Карта 2 Географски положај НП Копаоник
Извор: Завод за заштиту природе, ПРИЛАГОЂЕНО

Делови десет катастарских општина територије општина Рашка (укупне површине 7914,23 ha) и делови осам катастарских општина територије општине Брус (са површином од 4165,38 ha) припадају простору Националног парка Копаоник. Тако да подручје Националног парка заузима површину од 12 079,61 ha. Протеже се између $45^{\circ}05'$ и $45^{\circ}15'$ северне географске ширине и $16^{\circ}37'$ и $18^{\circ}01'$ источне географске дужине (Михајловић, 2014). На територији поменутог Националног парка успостављена су три режима заштите (Завод за заштиту природе, 2015).

Национални парк Копаоник припада I категорији, односно заштићеном подручју међународног, националног, односно изузетног значаја за Републику Србију. Подручје Националног парка Копаоник значајно је са аспекта очувања биодиверзитета, и то посебно подручја значајна за очување биљних врста – IPA подручје (Important Plant Areas), за очување диверзитета птица IBA – (Important Birds Areas (уписано са кодом RS022) и дневних лептира РВА – Prime Butterfly Areas (Завод за заштиту природе, 2015). Националним парком проглашен је исте године када и Национални парк Тара – 1981. године (Ђорђевић, 2018).

Копаоник је једна од најразноврснијих планина централног Балкана, у погледу фаунистичког и флористичког богатства што је условљено веома израженим диверзитетом станишта. У флори Копаоника најбројније су врсте васкуларне флоре и маховине. Установљено је 82 субендемске и 91 ендемска врста, а такође и 3 стеноендема која су евидентирана само на Копаонику: *Sempervivumkopaonikensis*, *Violakopaonikensis* и *Cardaminepancicii*. Педесет биљних врста флоре Копаоника регистровано је на Црвеној листи флоре Србије. Када је у питању Међународна црвена листа (European Red list) забележене су 4 биљне врсте са овог подручја (Завод за заштиту природе, 2015).

Према Шљукић и остали (2017), Копаоник је једна од ретких планина у Србији на којој је уочена зоналност односно веома изражена законитост смењивања вегетације у вертикалном профилу. У деловима са већом надморском висином Копаоника, изразит је прелаз буковог у смрчев висински појас. На овом простору поред мешовитих лишћарско-четинарских шума (буква, јела и смрча) јављају се и мешовите смрчево-јелове шуме. Поменути шумске заједнице захватају површину од 536,10 ha, односно 7,6% територије националног парка Копаоник. Многобројни аутори, мешовите шуме смрче и јеле, декларишу као најпроизводније шуме.

Копаоник поседује богату фауна инсеката. Реликтна и ендемична врста дневног лептира *Colias balcanica* Rebel има једино познато станиште на Копаонику. Водоземци и гмизавци су такође присутни у великом броју. Када је у питању фауна птица, идентификују је 173 врсте од којих је скоро 90% гнездарица. Нарочито је доминантна балканска ушата шева. Сисари са 39 врста представљају фауну Националног парка Копаоник (Завод за заштиту природе, 2015).

Сложен геолошки састав Националног парка Копаоник условио је хидрогеолошке појаве у смислу појаве термоминералних вода и разноврсних типова издани. Разграната мрежа водотока, бројни извори и врела и велике количине падавина представљају главне карактеристике. Сливно подручје Самоковске реке предствља главну водну артерију Копаоника. Део сливног подручја Ибра представљају западна и јужна страна масива, док источна страна припада подручју Расине и Топлице. Самоковска, Гобелска, Барска, Дубока и Брзећка река су најзначајнији речни токови на подручју НП Копаоник. Највећа тресава на Копаонику је *Јанкова бара*, а највеће урвинско језеро *Семетешко језеро* (Миљковић, 2013).

Клима Копаоника представља производ суперпозиције и интеракције различитих фактора. Климатски појасеви смењују се следећим редоследом: низијска клима (до 300 m); клима малих висина (од 300 до 600 m); клима средњих висина или субалпска клима (од 600 до 1200 m) и алпска клима (преко 1200 m). Према вишегодишњим осматрањима, најтоплији месец је јул, а на већим висинама август. Јануар са просечном температуром од -6,7°C је најхладнији месец на свим метеоролошким станицама. Годишње температурне амплитуде у подножју Копаоника варирају око 20°C (Завод за заштиту природе, 2015). Са око 200 сунчаних дана годишње, Копаоник се назива и *Сунчана планина* (Živković et al., 2016).

Када су питању просечне годишње вредности температура, примећене су значајне промене које јасно указују на појаву топлијих временских услова. Како наводе Đordjević et al. (2016) средња годишња вредност температура у периоду 2001/2015 у поређењу са периодом 1981/2010 порасла је за 0,7°C и у поређењу са периодом 1961/1990 за 1,6°C. Средња максимална температура порасла је за 0,7 и 1,7°C и средња минимална температура за 0,6 и 1,4°C. Просечан број мразних дана, број снежних дана и број дана у односу на снежни покривач у оба посматрана периода смањена су у последњих 15 година, а најистакнутије промене десиле су у односу на просечан годишњи број магловитих дана, који се у последњих 15 година повећао, у поређењу са периодом 1961/1990 за чак 70,6 дана годишње.

На Копаонику доминирају гранитне стене. У кањонима и дубоким клисурама Дубоке реке, Брзећке реке, Гобелске и Самоковске реке, кречњаци избијају на површину. У прошлости је вршена нерационална експлоатација гвоздене руде на Сувом Рудишту. Најважније руде на Копаонику су андезити и дацити (Остојић и остали, 2018).

Када су у питању културноисторијске вредности на подручју Националног парка Копаоник, до сада нису спроведена системска мултидисциплинарна истраживања, али су поједине области Парка у оквиру посебних дисциплина проучене. Утврђена културна добра су законом заштићена, као и њихова непосредна околина, што представља јасне смернице за њихово коришћење. Споменичко наслеђе је представљено кроз категорије споменика културе, археолошких налазишта, просторно културноисторијских целина и знаменитих места.

Најзначајније културно наслеђе на простору НП Копаоник је:

- Црква св. Петра и Павла у Кривој реци, споменик културе од великог значаја;
- Просторно културноисторијска целина Јошаничка Бања (у процедури проглашења) обухвата Старо и Ново купатило, цркву Успења пресвете Богородице и групу воденица на реци Јошаници;
- Знаменита места (Ђачки гроб, споменик Јосифу Панчићу на врху Копаоника, култно место Метође, споменик на Мрамору, споменик Милунки Савић у Јошаничкој Бањи);
- Археолошка налазишта, која су значајна и са аспекта геонаслеђа (рударско металуршки центри: Самоковка, Брзећка Река, Бела Река, Запланина, Беглучка, Зајачак, Зимовник, Бадањ, Кижевак и Плана) (Завод за заштиту природе, 2015).

На простору Националног парка Копаоник, много ендегених и егзогених процеса делује и данас. Вукоичић и остали (2018), урадили су истраживање које се односи на вредновање образовног потенцијала геолокалитета и развој геотуризма. Користили су методу M-GAM коју узима у обзир мишљења посетилаца заједно са проценом датих подиндикатора стручњака. Укључивање посетилаца у процес евалуације доводи до објективније процене. Резултати добијени овом студијом могу корисни за унапређење и планирање туристичких активности на геолокалитетима, имајући у виду њихов значај за туристе.

Кад су ставови посетилаца НП Копаоник у питању, слично истраживање урадили су Petrović et al., (2016). Њихова студија представља анализу сезонске употребе (пролеће/лето) Националног парка Копаоник као студије случаја са посебним нагласком на важности употребе и мишљења од стране посетилаца о овом туристичком центру. Крајњи циљ ове студије је био анализа ставова посетилаца који се односе на ово подручје и њихово укључивање у сврху бољег управљања природним и рекреативним ресурсима овог заштићеног подручја.

С друге стране, кад су представници управљача у питању, истраживање су урадили Недељковић и остали (2019). Циљ овог научног рада је долазак до сазнања о ставовима представника Јавног предузећа НП Копаоник (између осталог и ставова представника Јавног предузећа НП Ђердап) и заинтересованих страна на подручју поменутих националних паркова, у вези са постојећом сарадњом и могућностима за њено унапређење. Представници управљача НП су истакли да су задовољни досадашњом сарадњом са заинтересованим странама из јавног, приватног и цивилног сектора, али и заинтересовани за њено унапређење (заједнички рад на пројектима, већа информисаност и едукација представника заинтересованих страна итд.).

Како наводе Vrankov et al. (2019), општине на територији Националног парка Копаоник доживеле су пад економских активности и последично им је додељен статус „изузетно неразвијене јединице локалне самоуправе” са степеном развоја испод 60% у односу на национални просек. Претходна истраживања сугерисала су да се Национални парк Копаоник и његова заштићена зона, могу класификовати као занемарена планинска подручја, према критеријумима регионалне класификације руралних подручја у ЕУ. На такву ситуацију утицали су бројни економски проблеми и структурне слабости, као што су: периферни положај у односу на урбане центре, висок удео у пољопривредној производњи у односу на остале активности, мала густина насељености и неповољна демографска ситуација.

Тридесетих година XX века почео је развој туризма на Копаонику (прве организоване групе планинара и смучара), да би постао водећа економска делатност на простору националног парка и у околини, у првој половини XX века. Суво Рудиште представља пример релативно успешног развоја планинског туризма од 1968. до 1990. године. Након овог периода представља пример ескалације проблема и сукоба, неконтролисане градње, одсуство било какве врсте управљања и непоштовања прописа о заштити животне средине (Maksin i Ristić, 2017).

Поједина истраживања јасно указују на појаву све топлијих временских услова на Копаонику. Ово туристичко одређиште нема могућност смештаја својих зимских туриста на већој надморској висини, као што се његови скијашки терени налазе врху планине и постојеће ски стазе су у потпуности опремљене системом за вештачко оснеживање. Стога је неопходно побољшати постојећу зимску туристичку понуду и изнад свега пружити бољу летњу понуду, односно вансезонске туристичке компоненте и тако развити целогодишњу понуду туризма. Сходно томе неизоставно је опремање простора одговарајућим садржајима, као што су: планинарске и бицикличке стазе, посебне стазе за све популарније алпско трчање, адреналински паркови итд. Поред планирања посебних садржаја (велнес и спа центри, затворени објекти са спортским и забавним садржајима, конгресним центрима итд.), пожељно је и покренути иницијативе за повезивање и позиционирање „зглобова” са бањама у подножју Копаоника.

Туризам је економски сектор који у великој мери утиче на економски развој одређеног региона, као и целе земље. Изградња и повећање броја постојећих смештајних капацитета неопходни су за унапређење туристичке понуде на датој територији. Одлучивање о избору одговарајућег пројекта, када је у питању изградња хотела врло је важно јер успешно спроведена инвестиција ће довести до повратка уложених финансијских средстава. Говорећи у научном смислу, Pоровић et al. (2019) предлажу употребу MCDM приступа, чије могућности нису још у потпуности препознате и тестиране у области избора пројеката када су у питању хотелске конструкције. Наиме, у студији је показана применљивост и ефикасност предложеног оквира који се односи на случај пет врста хотела који би требало да буду изграђени на планини Копаоник.

6.2. Парк природе Стара планина

Завод за заштиту природе Србије је издао студију „Парк природе Стара планина” (предлог за стављање под заштиту као природног добра од изузетног значаја) 2007. године. По наводима из поменуте студије, Парк природе Стара планина припада региону источне Србије. Када је у питању административна територија, протеже се на четири општине – Зајечар, Књажевац, Димитровград и Пирот. Северни део Парка природе повезан је регионалним путем Зајечар–Књажевац–Пирот, док у јужном делу окосницу чини део магистралног пута Ниш–Пирот–Димитровград, локални пут Пирот–Височка Ржана.

Станков и остали (2011) износе чињеницу да су „Стабала ситне границе”, прво заштићено добро на простору Старе планине, стављена под заштиту 1966. године. Парк природе Стара планина проглашен је 1997. године на основу Уредбе о заштити Парка природе Стара планина. Предлог Завода за заштиту природе Србије усвојила је Влада Републике Србије и донела наведену Уредбу. Поменутом Уредбом Стара планина је сврстана у I категорију заштите и декларисана као природно добро од изузетног значаја.

Рељеф Старе планине у основи је тектонског карактера и поседује одлике велике рашчлањености (Станковић, 2015). Седиментне, магматске и метаморфне стене, из периода палеозоика до најмлађих квартарних седимената чине литолошки састав овог терена. Вртаче, увале, понорске долине, Велика пећина и пећина Владикине плоче и Одоровско крашко поље употпуњују геодиверзитет Старе планине. Делови сливова Белог и Трговишког Тимока чине хидрографску мрежу Старе планине. Завојско, Грлишко, Совинац, Рготско и језеро „Сават 2” су најпознатија језера на простору заштићеног природног добра Стара планина (Самарцић, 2014).

Слика 1 Парк природе Стара планина

Извор: <https://srbijasume.rs/zasticena-podrucja/pregled-zasticenih-podrucja/parkovi-prirode/>

Климу Старе планине карактерише просторна варијабилност (Станковић, 2015). Умерено-континентална клима присутна је у нижим деловима, жупска клима у котлинама и планинска клима на већим висинама. У долинама Нишаве и Тимока средње годишње температуре крећу се од 10,1 до 10,5°C а у висинском појасу изнад 1950 m надморске висине испод 2°C (Уредба о утврђивању Просторног плана подручја Парка природе и туристичке регије Стара планина, 2008). Трајање снежног покривача је скоро 5 месеци, што је одличан предуслов за реализовање зимских спортова.

Парк природе Стара планина поседује изузетну биолошку разноврсност. Биљне врсте досежу број од чак 1195. Врсте и подврсте виших биљака броје око 120 а ендемичне врсте 150. На списку угрожене европске флоре налази се више од 50 врста. Када су у питању заштићене и строго заштићене врсте њихов број прелази преко 100 а шумске, жбунасте и зељасте биљне заједнице идентификују 52 врсте. Биолошку разноврсност такође репрезентује и сисари, птице гнездарнице, гмизаваци, водоземци и рибе (Завод за заштиту природе, 2016). Када су у питању земљани први, подаци показују да је степен ендемизма за читаву Стару планину релативно висок (20%) (Stojanović et al., 2013). Поједине врсте евидентиране су на списку ургожених врста у Црвеној књизи Србије као ендемске и реликтне врсте. Поменуте врсте су под најстрожијим видом заштите домаћег и међународног карактера. Многе врсте су регистроване на светској и европској Црвеној листи (Самарцић, 2014).

Саставни део туристичке понуде Парка природе Стара планина су ресурси лековитог биља, шумско воће и гљиве, који могу значајно да подрже ревалоризацију туристичких потенцијала овог подручја, где се биолошка разноврсност и заштита природних екосистема мора промовисати заједно са развојем органске пољопривреде (Ratknić and Milovanović, 2016).

Поред изузетних природних ресурса за развој туризма, Стару планину одликује и богатство антропогених туристичких ресурса (велики број манастира, цркава, тврђава, млинова и воденица) који употпуњују атрактивност туристичког потенцијала Старе планине. „Конак малог Ристе”, кућа „Бела мачка” и тврђава „Кале” у Пироту су најпознатији културноисторијски споменици на подручју Старе планине, као и манастири: Поганово или Свети Јован Богослов (XIV век), Свети Никола – Планиница (XIV век), манастир Свете Богородице – Суково (XVIII век), манастир Свете Богородице – Висока Ржана (XVIII век), манастир Свети Илија – Рсовци (друга половина XIX века), манастир Свете Марије – Чиниглавци (1858. год.) и спомен црква Свети Јован – Крупац (друга половина XVIII века) (Самарцић, 2014).

Привреда овог подручја полако се прилагођавања савременим тржишним условима привређивања, односно ушла је у фазу измене привредне структуре. Доминира пољопривредна производња екстензивног карактера. Насеља на простору Старе планине одликују се: стагнацијом становништва и привредних токова, механичком миграцијом радне снаге и концентрацијом дела привредних и управних функција (општински центри и приградска насеља). Организација јавних служби здравствене и социјалне заштите је такође неадекватна када су у питању брдско-планинска насеља. Демопулација је у поодмаклој фази са врло израженим процесом демографског старења (Уредба о утврђивању Просторног плана подручја Парка природе и туристичке регије Стара планина, 2008).

Анализа природних и антропогених туристичких ресурса показује да Стара планина поседује изузетан потенцијал да постане будући екотуристички центар источне Србије (Миљковић и Бујагић, 2003). Такође, Стара планина пружа изванредне могућности за извођење екскурзија и наставе у природи (Сибиновић, 2008).

Антропогени туристички мотиви, култура, традиција, гастрономски специјалитети у комбинацији са природним лепотама Старе планине могу постати препознатљив туристички бренд који ће побољшати изглед региона и саме државе, због чега је Стара планина откривена као велики капацитет када је у питању рурални туризам и његов развој (Novaković and Perić, 2018). Остваривање економског профита, заустављање миграција младих, заштита животне средине и природних ресурса, као и афирмисање културног идентитета дестинације Стара планина јесу најзначајнији ефекти развоја руралног туризма (Maksimović et al., 2015; Максимовић, 2016). Постизање видљивих економских ефеката захтева скуп активности, подршку и праћење свих нивоа власти (Petrović et al., 2017).

Ristić et al. (2012) у својој студији детаљно су анализирали негативне ефекте људских активности на скијалишту Стара планина. Управљање скијашким подручјем и развој скијашких стаза узроковали су озбиљну деградацију тла и аутохтоне вегетације. Значајне промене у коришћењу земљишта измениле су хидролошке услове, што је резултирало чешћим бујицама у низводним деловима Зубске реке и повећало принос седимената. Утицаји на животну средину анализирани су у непосредним и ширим зонама скијалишта. Резултати ове студије могу допринети побољшању процеса планирања и реализације развојних процеса у скијашким областима.

6.3. Парк природе Сићевачка клисура

У геопросторном обухвату заштићеног природног добра Сићевачка клисура улазе делови општина Ниш и Бела Паланка, са површином од 7746 ha. Када је у питању подручје општине Ниш, то су делови следећих катастарских општина: Куновица, Равни до, Просек, Јелашница, Сићево и Ореовац и цела катастарска општина Островица, укупне површине 5559 ha. Делови катастарских општина Црнче, Градиште и Долац са подручја општине Бела Паланка, са укупном територијалном површином 2187 ha такође улазе у територијални оквир Парка природе Сићевачка клисура (Уредба о заштити Парка природе „Сићевачка клисура”, 2000).

Парк природе „Сићевачка клисура” поседује изузетан биолошки диверзитет. Многобројне ендемичне, ендемореликтне, реликтне и ретке биљне и животињске врсте насељавају поменути простор. Такође су присутни и бројни геолошки, геоморфолошки и хидролошки процеси. Специфичне природне лепоте, људске традиционалне делатности и градитељство и културно-историјски споменици репрезентују аутентичност и туристичку атрактивност поменутог парка природе (Уредба о заштити Парка природе „Сићевачка клисура”, 2000). Како наводи Беган (2019), Сићевачка клисура (која се локално назива и Сићевска клисура), часопис National Geographic је назвао „српска Кападокија“.

По својим морфолошким карактеристикама, Сићевачка клисура је композитна, разноврсна и грандиозна. Када се узме у обзир њен настанак и морфолошка еволуција, јесте – полигенетска, полифазна и пробојничка. Три морфолошке целине издавају се на њеном уздужном профилу. Градишки кањон, дужине око 7 km, представља најузводнији део клисуре. Поменути кањон је познат и под другим називима, као што су: Велика Сићевачка клисура, Островичка, Горња, Островичко-градиштанска и Црначко-градиштанска. (Завод за заштиту природе, 1998).

Између венца Сврљишких планина (Плеш 1267, Голубњак 1179 m и Тупанар 1106 m) на десној и узвишења Облик (901 m) на левој страни усечен је Градишки кањон. Отприлике између ушћа Островичког потока и манастира Свете Петке, низводно од Градишког кањона, Нишава протиче кроз котлинасто проширење које је тектонски предиспонирано. Просечка клисура представља део долине низводно од котлинице Свете Петке. Поменута клисура по својим морфолошким карактеристикама је веома разноврсна. Дужина Просечке клисуре је 8 km. (Завод за заштиту природе, 1998).

На излазу из Градишког кањона налази се горе поменуто узвишење Облик, које има изузетан значај. Његова релевантност произилази из чињенице, да само још на његовом подручју и Јелашничкој клисури, евидентирано заједничко станиште српске рамонде (*Ramondaserbica*) и Наталијине рамонде (*Ramondanathaliae*). То су терцијарни реликти и балкански ендемити. Оне на Облику, као и у Јелашничкој клисури граде заједницу *Ramondetum nathaliae-serbicae*, чији значај превазилази границе Србије (Заштићена природна добра Србије, 2007).

Слика 2 Парк природе Сићевачка клисура

Извор: (Предлог плана управљања Парком природе Сићевачка клисура за период 2021–2030. година, 2020)

Садашња флора и вегетација представљају само незнатан недостатак некадашње богатије и сложеније флоре и вегетације овог подручја. Континентализација климе уопште на Балканском полуострву довела је до смањивања бројности многих врста или ишчезавања других. И поред поменутих процеса, у Сићевачкој клисури су се очувале бројне реликтне и ендемичне врсте. Сићевачка клисура представља један од најбоље очуваних и најбогатијих рефугијума терцијарне флоре.

Заједница храстова и грабића је најраспрострањенија заједница у клисури и једна од најраширенијих шумских заједница уопште (на рачунајући ниске шуме и шикаре грабића и јоргована (Завод за заштиту природе, 1998). Поменута заједница у ближој прошлости имала је знатно веће распрострањење у клисури, што се види из деградираних састојина ове заједнице и њених различитих деградационих облика и деривата.

Како се наводи у Студији заштите Природног добра Сићевачка клисура (1998) на подручју Сићевачке клисуре налазе се станишта великог броја реликтних и ендемичних животињских врста, па је више него извесно да оно представља рефугијум од посебног значаја. Нажалост, захваљујући стихијским активностима човека, за последњих стотинак година, Сићевачка клисура и њена околина су од оазе дивљине претворени у „изузетно и атипично антропоморфизовано” подручје. Имајући у виду природно богатство клисуре крајем прошлог века, може се рећи да је постојеће стање посебних природних вредности бледа сенка изворног стања. Многе животињске врсте истребљене су изоловањем, док су већини уништена станишта. Поуздано се зна да је изградњом пруге 1887. године, када је процес трансформације и деградације клисуре почео да добија на интензитету, са ових простора нестала дивокоза, док је популација белоглавог супа преполовљена.

Од значајнијих остатака материјалне културе, на подручју Сићевачке клисуре налазе се манастири Св. Петка (Иверица) и Св. Богородица (манастир Сићево) и остаци манастира Успенија (црква на светилишту Св. Јован).

Begana and Višnić (2010) у својој студији, користећи метод евалуације (GAM model) анализирале су територију средњег Понишавља (река Нишава), између осталог и Сићевачку клисуру, да процене тренутно стање геотуризма и дају смернице за његов будући развој. Ово

подручје поседује изузетан потенцијал због многих природних реткости и појава које имају велике могућности за развој геотуризма. Једно од истраживаних подручја, Парк природе Сићевачка клисура, богата је многим геолокалитетима, као што су: пећине, вртаче, јаме, термални извори итд. Сићевачка клисура је већ на неки начин инфраструктурно опремљена, а међународни пут Ниш–Софија са 13 тунела пролази кроз клисуру, тако да је лако доступна и може се искористити у геотуристичке сврхе, односно као један од потенцијала за развој геотуризма на простору средњег Понишавља.

Мартиновић и остали (2010) дефинисали су просторни размештај викенд насеља на простору Сићевачке клисуре, као и њихов настанак, савремене геопросторне појаве и перспективе развоја. Према цитираним ауторима, на поменутом простору данашњи развој остварује петнаест викенд насеља: Коњуша, Крња, Влашка шума, Курашница, Кулина, Кутлеш, Кусача, Мечи дол, Насеље Ланиште, Насеље Островица, Света Петка, Темер, Црвеница, Шутевац и Манастир. Викенд насеља су лоцирана у специфичним зонама очуване природе Сићевачке клисуре и имају добру саобраћајну повезаност са локалним градским центрима. Нека викенд насеља су се трансформисала у трајна (континуирана) насеља, што је довело до територијалних и популационих промена у развоју сеоских насеља на простору Парка природе Сићевачка клисура.

Velev i ostali (2008), у раду који се односи на Просторни план подручја посебне намене Сићевачка клисура, тестирају актуелне и могуће принципе одрживог развоја у заштићеним подручјима. Концепт одрживог развоја је један од одговора на прогресивно пропадање људског окружења. Као последица немогућности природе да се опорави од деградације узроковане антропогеним деловањем, одрживи развој је покушао да обезбеди опстанак и заштиту одређених екосистема. Поглед на Просторни план подручја посебне намене Сићевачка клисура, показује да су елементи и мере одрживог развоја парадигма уређења заштићених подручја, али инструменти и средства (односно начин) за његово остварење (постизање) често су неадекватни или међусобно несинхронизовани у постизању заједничког циља.

6.4. Предео изузетних одлика Долина Пчиње

Територија која обухвата део долине Пчиње, планине Козјак и планине Старац стављена је под заштитом и сврстана у II категорију. Наведена територија се декларише као природно добро од изузетног значаја (Уредба о заштити Предела изузетних одлика Долина Пчиње – Службени гласник РС, бр. 55/1996 и 2/2003). Истом уредбом је одређено да подручја катастарских општина Јабланица, Старац и Воганце са територије општине Бујановац, укупне површине 2606 ha улазе у геопросторни обухват долине Пчиње. Од поменуте површине (2606 ha), 55 ha је у својини Српске православне цркве, 1269 ha припада држави а 1282 ha налази се у поседу приватне својине.

Поменутом Уредбом (а на основу Службеног гласника РС, бр. 2/03), на простору заштићеног Предела изузетних одлика Долина Пчиње обезбеђује се очување репрезентативних шумских заједница и станишта са високим степеном флористичке и фаунистичке разноврсности. Такође, прати се и стање популација и станишта биљних и животињских врста, као и фактора који угрожавају биолошку разноврсност. Када су у питању планирање и примена мера заштите, обезбеђена је рестаурација, реконструкција, реколонизација и реинтродукција аутохтоних и угрожених врста применом одговарајућих мера у плановима заштите и коришћења шума, вода и пољопривредног земљишта. Омогућено је и планско усмеравање и подршка свим оним развојним активностима које задовољавају критеријуме одрживог

коришћења природних ресурса и доприносе презентацији природних вредности, културноисторијског наслеђа и споменика културе (манастир Свети Прохор Пчињски).

Предео изузетних одлика Долина Пчиње смештен је између планине Старца (Старачка кула 840 m), на северозападу и планине Козјака (Китка 1211 m) на југоистоку. Средишњим делом природног добра протиче река Пчиња, која благо меандрира. Како наводи Џољић (2017), основну вредност овог простора представљају разноврсни предели, условљени хетерогеношћу геоморфолошких и хидрографских облика, долињских и висинских предела. Исти аутор истиче да поменути простор, у геотектонском погледу, припада српско-македонској (родопској маси), крупне геоструктуре, изграђене претежно од старих кристаластих метаморфних стена.

Река Пчиња је једна од најдужих левих притока Вардара. Дужина реке је 135 km (Dragičević et al., 2010). Пчиња настаје од неколико изворишних кракова на планини Дукат, у крајњем југоисточном делу Србије. У оквиру територијалних граница заштићеног природног добра тече на дужини од око 12,8 km. Када је количина воде у питању, то је најсиромашнија притока Вардара. Што се тиче фауне риба, подручје је недовољно истражено (<http://dolinarcinje.org/cir/Home.asp>).

Слика 3 Предео изузетних одлика Долина реке Пчиње
Извор:<http://dolinarcinje.org/cir/Piclist.asp?showmaster=1&IDA1=24>

Река Пчиња има веома неповољан водни режим због врло интензивних ерозивних процеса. Слив реке Пчиње (општина Трговиште) погодила је поплава у мају 2010. године. Поплављено је скоро 170 ha земље, 27 зграда, оштећени путеви и 2 особе су изгубиле живот. У истраживачкој студији која се тиче поплава у Србији 2010. године, а превасходно се односи на сливове Колубаре и Пчиње, Dragičević et al., (2013) истичу да су поплаве у проучаваној години у Србији биле природна појава, али је људско деловање значајно погоршало катастрофе. Цитирани аутори дају препоруке које помажу у побољшању система превенције и организације ублажавања штета од поплава, како би се свео на прихватљив ниво.

Геолошке, геоморфолошке, педолошке, хидролошке и остале природне карактеристике Долине Пчиње условиле су велику разноврсност и специфичност биљног и животињског света. Предео изузетних одлика Долина Пчиње смештен је већим делом у брдско-планинском региону, где доминира утицај зоналне умереноконтиненталне климе.

Шумска вегетација на овом подручју може се класификовати у три вегетацијска висинска појаса: хростове шуме, термомезофилне китњакове и букове шуме. Шибљаци грабића и руја су развијени на стаништима са екстремнијим условима и често представљају трајне стадијуме. Шумски комплекс планине Козјак, поред реке Пчиње представља доминантну природну вредност у пределу изузетних одлика Долина Пчиње. Преко 50% заштићеног простора овог подручја је под шумом. Посебна основа газдовања шумама у оквиру јединице „Козјак” управља поменути подручјем (<http://dolinarcinje.org/cir/Home.asp>).

Долина Пчиње у погледу флоре представља изванредно природно богатство. На њеном подручју евидентирано је приближно 1000 врста када су групе виших биљака у питању. Присуство ендемичних и реликтних врста представља важну карактеристику флоре и вегетације овог простора. У ширем опсегу Долине Пчиње идентификовано је око 140 биљних врста, за чија својства се сматра да су лековита (<http://dolinarcinje.org/cir/Home.asp>).

Zlatković et al. (2011) дају упоредну хоролошку и еколошку анализу васкуларне флоре две клисуре реке Пчиње у Србији и Македонији, које су на удаљености од 27 km. Обе клисуре одликују се флористичким богатством и представљају центре разноликости васкуларне флоре у централном делу Балканског полуострва. Ендемска флора у обе клисуре заступљена је са 6,8% укупне флоре.

На подручју ПИО Долина Пчиње фауна је такође разноврсна. Посебан значај поменутог простора репрезентује се у његовом рефугијалном карактеру. На одређеним деловима овог заштићеног природног добра идентификоване су врсте за које ово подручје представља једина њихова станишта односно локалитет на коме се могу наћи у целој Србији. Преко 60 % од укупног броја водоземаца и гмизаваца у Србији живи на овим просторима. Неке од најинтересантнијих врста које се могу наћи на овом подручју су: грчка корњача (*Testudograeca*), балкански зидни гуштер (*Podarciserhardii*), смук шилац (*Coluberna jadum*) и поскок (*Vipera montadoni*) (<http://dolinarcinje.org/cir/Home.asp>).

Заштићено природно добро Долина Пчиње једно је од најважнијих области када је у питању заштита птица на територији Србије и Европе и евидентирано је на листи „Влажних станишта у Европи” (Important Birds Areas in Europe, Bird&Life International, 2000) (<http://dolinarcinje.org/cir/Siteview.asp?ID=12>). Као посебно репрезентативне, издвајају се следеће врсте: јаребица камењарка (*Alectoris graeca*), медитеранска белка (*Oenanthe hispanica*), риђи мишар (*Buteo rufinus*) и риђоглави сврачак (*Lanius senator*). Што се тиче ихтиофауне, у реци Пчињи се мрести ретка врста пастрмке (*Salmo trutta*).

У средишњем делу природног добра, смештен је манастир Св. Прохор Пчињски (XI век). Према једном предању Свети Прохор Пчињски је византијским цару Роману Диогену прорекао да ће постати цар. У знак захвалности, цар Диоген је подигао горе поменути манастир. У манастиру се изучава иконописачки занат. Такође раде преписивачко-илуминаторска радионица и богословска школа. Манастир Св. Прохор Пчињски представља историјско и духовно седиште од великог значаја за Републику Србију (<http://dolinarcinje.org/cir/Siteview.asp?ID=7>).

6.5. Предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Клисура реке Моравице заштићена је као предео изузетних одлика „Лептерија–Сокоград“. Сврстана је у II категорију заштите и „декларисана“ као природно добро од великог значаја. Богата и разноврсна флора и фауна, атрактивни геоморфолошки облици и културно-историјске вредности (средњовековно утврђење Сокоград,) доприносе аутентичности овог

простора односно представљају подручје изузетне пејзажне разноликости (средњевековно утврђе (Уредба о заштити Предела изузетних одлика одлика „Лептерија–Сокоград“ Службени гласник РС, бр. 25/2002).

Предео изузетних одлика „Лептерија–Сокоград” припада територији општине Сокобања, а налази се југозападно од града, на његовој периферији. У регионалном погледу, предео се налази у источном делу, у Карпатској Србији. У ужем смислу, предео је део долине Моравице (Завод за заштиту природе, 1996).

Клисура Моравице представља основну карактеристику заштићеног природног добра Лептерија–Сокоград. Код Сокобање клисура Моравице је усечена подножјем планине Девике. Има облик ивичне епигенетске сутеске дужине 3km и меандарско, кривудавао пружање. Стеновити одсеци су честа појава у овој клисури, посебно у пределу Сокограда. Поменути стеновити одсеци представљају главну морфолошку орнаментику клисуре. Одсеци су посебно изражени на странама кречњачких ртова који се бочно спуштају ка кориту Моравице. На најизразитијем кречњачком рту подигнуто је средњевековно утврђење Сокоград. Велики број поткапина налази се на долинским странама Моравице. Сокоградска пећина, поткапина у близини средњевековног утврђења Сокоград има највећи улаз од њих. (Завод за заштиту природе, 1996).

Слика 4 Предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Извор: <https://srbijasume.rs/en/zasticena-podrucja/pregled-zasticenih-podrucja/predeli-izuzetnih-odlika/>

Сокобања има умрено-континенталну климу (лета без екстремно високих температура, зиме благе, добра осунчаност, повољно стимулативно и седативно дејство на човеков организам током целе године). За разлику од Сокобање, заштићено природно добро Лептерија–Сокоград има умеренија климатска обележја, како у погледу слабијих изражености зимских и летњих темпертурних екстрема, тако и у мањој изложености утицају ветрова. Разлог томе је геоморфолошки склоп терена, речни ток и шумска вегетација. Влажност ваздуха и вероватноћа појаве магле су већи него у Сокобањи.

Главна хидрографска особеност заштићеног природног добра Лептерија–Сокоград је водоток Моравице. У хидрогеолошком погледу клисуру Моравице и подручје Лептерије карактерише карстна водоносна средина са подземном пукотинском и каналском циркулацијом. Површинских водених токова нема (Завод за заштиту природе Србије, 1996). Слив Моравице је изразито асиметричан. Највеће и најдуже притоке Моравице су: Сеселачка река, Вошачка, Јошаничка и реке Железовац. Горњи ток Моравице познат је по бројним брзацима и циновским лонцима, које мештани називају „каце” (Михајловић, 2016). Моравица се код Алексинца улива у Јужну Мораву.

У публикацији „Заштићена природна добра Србије” коју је издао Завод за заштиту природе Србије (2007) описане се најзначајније карактеристике флоре и фауне Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград. Територију клисуре Моравице карактеришу неприступачне шуме и шикаре грабића, храстове шуме (цер, сладун и китњак) (*Quercuscerris*, *Q.frainetto*, *Q.petraea*), као и друге термофилне лишћарске врсте дрвећа и жбунова. Клисуру настањује већи број животињских врста које имају значај на националном и глобалном нивоу: велики мрмољак, белогруди јеж, бела рода, соко ластавичар, пупавац, велики шарени детлић и многе друге.

Средњовековно утврђење Сокоград налази се у клисури Моравице. Одлуком о уређивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја (Службени гласник СРС бр. 14/79) проглашено је спомеником културе од великог значаја (Завод за заштиту природе, 1996). Денда (2014) наводи чињеницу да је утврђење Сокоград настало у I веку пре наше ере, обновљено у раздобљу од I до IV века и служило је као штит од напада словенских и аварских племена. Делови данашњег утврђења потичу са краја XIII и почетка XIV века. Радивојевић (2008, 117) описује изглед данашњег утврђења: „Утврђење се састоји из два дела: доњег и горњег града. Доњи град поседује зидине одбрамбених кула и висок заштитни зид са отворима за топове, као и цистерну за воду. Горњи град је петоугаоног облика и има две куполе”. Лик Богородице са Христом у наручју уклесан у стени, налази се на Лептерији, преко реке. По постојећој легенди Богородица се ту сакрила под прогоном Римљана (Сокобања – мастерплан туристичке дестинације, 2007). Валоризација овог објекта није адекватна, самим тим означава евентуални антропогени туристички ресурс. На територији заштићеног подручја, осим Сокограда, налазе се и остаци цркве Св. Параскева.

Високе стопе незапослености радно активног становништва, све већи удео издржаваног становништва и висок проценат старог становништва су демографски проблеми са којима се суочава општина Сокобања (Стратегија одрживог развоја општине Сокобања 2015–2025). Економски развој општине базира се на развоју туризма, развоју пољопривреде и руралном развоју, развоју предузетништва и малих и средњих предузећа.

Сокобања апсорбује готово 15% свих туриста који посећују бање Србије (Radivojević, 2017). Сокобању карактеришу поменуте природне вредности које представљају стратешки ресурс за развој туризма, али и целокупни економски напредак општине. Доминантни туристички потенцијал представљају термоминерални извори, на којима се базира развој здравствено-лечилишног туризма. Ртањ има потенцијал за развој зимског, спортског, излетничког и рекреативног туризма. Будући развој туризма на територији општине Сокобања треба бити усмерен ка постизању потпуне комплементарности природних и антропогених туристичких вредности. Ово би употпунило туристичку понуду и охрабрило развој других активности. Такође, даљи развој сокобањског туризма треба темељити на одрживости (Стојановић и Денда, 2015). Неопходно је истаћи комплементарне видове туризма који су у складу са концептом одрживог развоја (екотуризам, рурални и спортскорекреативни туризам) (Денда и Стојановић, 2017).

Када су у питању рурална подручја општине Сокобања, привредене активности махом су везане су за пољопривреду. Захваљујући повољним климатским условима и дугогодишњој традицији, развијени су сточарство, ратарство, воћарство, пчеларство и повртарство у мањој мери. Пољопривредна производња је углавном индивидуална. И поред повољних услова за успешан развој пољопривредне производње, многобројни су и проблеми које имају пољопривредни произвођачи, као што су: застарела пољопривредна механизација, непланска производња, уситњеност поседа, недовољно интересовање пољопривредника за кредите и донације и неповољна демографска структура на селу. Што се тиче сектора за развој малих и

средњих предузећа, трговина представља главну привредну активност у Сокобањи, што неповољно утиче на даљи развој општине.

6.6. Предео изузетних одлика Власина

Заштићено подручје у југоситочној Србији, односно природно добро од изузетног значаја „Власина“ сврстано је у I категорију заштите и декларисано као предео изузетних одлика. Власина репрезентује издигнуто средњепланинско подручје које карактеришу значајни висински распони. Такође је то и једна од најраспрострањенијих зона кристаластих шкриљаца у Србији (Уредба о проглашењу Предела изузетних одлика Власина, Службени гласник РС, 25/2018),

У складу са Конвенцијом о мочварама које имају међународни значај, нарочито као станишта за птице мочварице, Власина је идентификована као Рамсарско подручје. Подручје Власине је међународно значајно за птице. Део предела изузетних одлика налази се и у склопу одабраног подручја за дневне лептире. Власина је Емералд подручје у оквиру Еколошке мреже због постојања угрожених биљних и животињских врста и њихових станишта поменутих у Резолуцији 4. и 6. Конвенције о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта (Службени гласник РС – Међународни уговори, број 102/07).

Заштићено природно добро Власина налази се у југоисточној Србији. Територије општине Сурдулица (12 228,10 ha или 96%) и општине Црна Трава (512,79 ha или 4%) улазе у његов територијални оквир. Максимална надморска висина Власине износи 1721 m, а минимална 944 m (Завод за заштиту природе, 2006).

Подручје Власине припада средишњој зони старих громадних планина и котлина, која представља део Родопске масе. Рељеф Власинске микорорегије одређују крупне морфоструктурне целине у оквиру геотектонске јединице Српско-македонске масе. То је зона једног од највећих распрострањења кристаластих шкриљаца у нашој земљи (Марковић, 2015).

Међу бројним геоморфолошким објектима рељефа истичу се: планине Чемерник, Варденик и Грамада, клисуре Врле и Вучје реке, туфури, фосилно море блокова испод Војног равништа (као одраз великог захлађења током последњег леденог доба), тресетна акумулација Блато и тресетна острва (Туристичка организација општине Сурдулица, План управљања, 2019).

Власинско језеро представља специфичну хидрографску вредност, као све значајнији природни ресурс. Поменуто језеро настало је на месту некадашње тресаве, изградњом бране 1949. године. Просечна ширина језера износи 1,77 km а максимална 3,5 km (јужни део). Његова дужина износи 9 km и језеро се пружа у меридијанском правцу. Највећа дубина језера износи 25 m, а просечна 12 m. Надморска висина Власинског језера износи 1210,8–1213,8 m. Та карактеристика га сврстава у највише вештачке акумулације Балканског полуострва. Најзначајније притоке Власинског језера су: Бабина, Мурина река, Појиште, Сименова река, Јарчев поток, Милованска река, Шаовица, Јанчин и Стевановски поток, Манојловића и Цветкова река (Завод за заштиту природе, 2006).

Пловећа тресетна острва карактеристична су за Власинско подручје, поготово акумулација Власинско језеро. Захватају укупну површину од 10 ha (Завод за заштиту природе, 2006). Тресетна плутајућа острва и власинске тресаве су евидентирани објекат геоморфолошког наслеђа у јединственом Инвентару објеката геонаслеђа Србије (Марковић, 2015). Плутајућа острва су уточишта биљних и животињских врста карактеристичних за станишта тресетних

мочвара. На пловећим тресетним острвима идентификоване су заједнице маљаве брезе (*Betula pubescens*) и тресавске врбе (*Salix rosmarinifolia*) које нарочито доприносе лепоти пејзажа (Завод за заштиту природе, 2007). Ова специфична станишта уништена су великој мери експлоатацијом тресета за различите људске потребе и очување многобројних биљних и животињских врста је угрожено (Момчиловић Петронијевић, 2009).

Слика 5 Власинско језеро
Извор: <https://www.zzps.rs/wp/vlasina/>

Како наводи аутор Марковић (2015), подручје ПИО Власина се налази у умереном климатском појасу у ужем смислу (јасна израженост сва четири годишња доба). Са Власинским језером на надморској висини од 1210 m и планинским масивима по ободу чије висине премашују 1800 m, поменуто подручје има одлике планинске климе. Аутори Петровић и др. (2012) износе чињеницу да подручје Власине има око 850 mm падавина у току године (најмања количина падавина је током лета и почетка јесени). Снежни покривач се дуго задржава, што је последица истуреног положаја висоравни и изражене ветровитости.

Предео изузетних одлика Власина поседује изузетно флористичко богатство. На његовом простору евидентирано 840 врста биљака, међу којима изузетан значај поседују бореалне и ендемичне врсте. Специфичне врсте као што су: росуља, познатија као биљка месождерка, муљна оштрица, оманолика паламида и мочварна петопрсница представљају знак распознавања Власине (Завод за заштиту природе, 2007).

Фауна је такође разноврсна и специфична. Посебну аутентичност представља фауна птица, коју репрезентује 125 врста које имају национални и међународни значај. Што се тиче фауне сисара, идентификовано је 27 врста. На подручју Власине, своје станиште имају: шумска ровчица, водена ровчица, мочварна ровчица, слепо куче, текуница, видра (*Lutra lutra*) и друге врсте.

Предео изузетних одлика Власина предствља посебан део специфичног фаунистичког и флористичког диверзитета и у европским размерама је веома значајан. Томе доприноси у одређеној мери очуваност важних искомских биогеоценоза, као што су: тресетне, мочварне, влажне, али пашњачке, ливадске и шумске чија аутентичност репрезентује јединствену биолошку разноврсност. Што се тиче културног наслеђа и његове очуваности, у непосредној

близини Власинског језера налази се неколико значајних културних споменика и етнографских вредности; вредно за поменути је манастир у Паљи и цркве у Клисурси, Божици и Црној Трави (Божанић и Кекић, 2013).

На простору Власине било је живота и људских насеобина у далекој прошлости. Многи остаци старих насеља и материјалне културе, упућују на чињеницу да је то било пре насељавања Словена. Петровић и остали (2012), наводе чињеницу да су најстарији становници Власинске висоравни били Цидовци, а затим Латини. Власи су живели на овим просторима пре доласка Словена. У VII веку сједињују се са досељеним словенским становништвом и потпуно асимилује у Словене. И само име Власина указује на Влахе, и многе друге топониме и речи у свакодневном говору становника са поменутог подручја.

Као што је већ поменуто, највећи део територијалне површине општине Сурдулица припада пределу изузетних одлика Власина. Сва насеља на територији заштићеног природног добра су рурална, са изузетно забрињавајућом демографском сликом, удаљена од локалних центара са слабом саобраћајном повезаношћу. Бројне махале су смештене поред насеља, које често могу да имају само једно домаћинство (Трајковић, 2019).

Појава депопулације, економске немоћи, неадекватне укупне инфраструктуре и супраструктуре, представљају отежавајући фактор у спровођењу концепта који се односи на заштиту животне средине и одрживи развој туризма. Мастер планом (2007), према функционалним целинама, предложене су три примарне развојне зоне на Власинском језеру: Власина Рид, Власина Стојковићева и Власина Округлица; 13 туристичких под-зона и два јединствена локалитета изван насеља у облику ловачког дома и кампа.

6.7. Специјални резерват природе Сува планина

Природно добро Специјални резерват „Сува планина” је сврстано у I категорију заштите односно декларисано као „заштићено подручје међународног, националног, односно изузетног значаја” (Завод за заштиту природе, 2013). Територије општина Бела Паланка, Нишка Бања и Гаџин Хан са укупном површином од 18 116 ha улазе у територијални оквир наведеног заштићеног природног добра. Режији I, II и III степена заштите утврђени су на површини од неких 97 m² (Србијашуме, 2016).

Како се наводи у Уредби о проглашењу Специјалног резервата природе „Сува планина” (Службени гласник РС, бр. 72/2015), поменути резерват увршћен је под режимом заштите због очувања биолошких, предеоних, геоморфолошких и геолошких изузетних вредности, значајног флористичког и фаунистичког диверзитета, односно многобројних биљака и животиња, које репрезентују ендемичне, реликтне, строго заштићене и заштићене врсте.

У предлогу за заштиту Специјалног резервата природе Сува планина дају се основне карактеристике рељефа наведене планине (Завод за заштиту природе Србије, 2013) Сува планина представља комплексну крашку површ, на којој готово да нема површинског отицања. Изузетак чине ретки бујични токови који се повремено јављају на планинским странама. Заступљеност појединих крашких облика на Сувој планини је већа него било где у Србији, захваљујући малој количини падавина, дуготрајном деловању хемијске ерозије и повољним геолошко-тектонским условима.

Слика 6 Трем (1810 m) највиши врх Суве планине

Извор: <https://srbijasume.rs/en/zasticena-podrucja/pregled-zasticenih-podrucja/specijalni-rezervati-prirode/>

Специјални резерват природе Сува планина одликује се умерено-континенталном климом, која на већим надморским висинама прелази у субпланинску и планинску (Завод за заштиту природе, 2013). Што се тиче температурних карактеристика, најтоплији је јул са $20,6^{\circ}\text{C}$, док је јануар евидентиран као најхладнији месец са просечном температуром од $0,9^{\circ}\text{C}$.

У флори Суве планине регистровано је 1244 биљних врста, међу којима су најбројније скривеносеменице (1230), затим следе папратнице, голосеменице, раставићи и пречице (Завод за заштиту природе, 2013). Присуство великог броја ендемичних биљних врста је значајан чинилац флористичког богатства и разноврсности Суве планине. Досадашњим истраживањима утврђена су 128 ендемита, односно 10,5% укупне флоре што је битан показатељ диверзитета овог подручја (Рањеловић и остали, 2000).

На подручју Суве планине је такође присутан висок степен присуства угрожених биљних врста (16%). Према наводима Плана управљања – Специјални резерват природе Сува планина за период 2016–2025. година, у издању Србијашуме (2016), на светској листи глобално значајних врста налази се само један представник флоре Суве планине, а то је врста *R. Serbica* (српска рамонда). Овој листи требало би додати и другу врсту рода *Ramonda*, *R. Nathaliae*.

Фауну Специјалног резервата природе Сува планина, такође карактерише изузетан диверзитет. Од укупног броја врста гмизаваца и водоземаца који насељавају Србију, на простору Суве планине је идентификовано 43% врста водоземаца и 63% врста гмизаваца. Нарочито се истиче богатство *Reptilia*, са 13 врста регистрованих на Сувој планини од укупно 22 врсте гмизаваца евидентираних у Србији.

У фауни Суве планине евидентирано је и 139 врста птица, од тога 129 врста гнездачица. Велики број присутних врста се налази на листи значајних врста птица Европе (BirdLife 2002) и на листи важних подручја птица у Европи (IBA in Europe) (Завод за заштиту природе, 2013). Ихтиофауну карактерише присуство 12 врста. Реч је о средњем и доњем мренском региону са поточном мреном и кленом као главним представницима (План управљања – Специјални резерват природе „Сува планина” за период 2016-2025. године, 2016).

Културноисторијско наслеђе има посебан значај за простор Суве планине, с обзиром на његову историју. Међутим, поменуто подручје није довољно истражено и валоризовано када су у питању антропогени потенцијали. До сада су евидентирани категорисани објекти, локалитети и просторне целине, као заштићена културна добра или добра под претходном заштитом. Средњовековне манастирске целине, многобројни појединачни сакрални објекти,

бројни објекти етно градитељства (плевње, куће, воденице, амбари и др.) са краја XIX и почетка XX века, присуство трагова праисторијских, римских и античких остатака репрезентују споменичко наслеђе Суве планине.

На подручју Суве планине, насеобински развој остварује 75 насеља (од тога 3 градска – Бела Паланка, Бабушница и Нишка Бања) (Мартиновић и Матијевић, 2006). Поменути аутори наводе следеће репрезентативне промене и проблеме када је у питању просторна организација и актуелна демографска ситуација Суве планине:

- Трансформација традиционалног размештаја насеља – груписање и разређивање;
- Нарушавање просторно-демографске равнотеже у хипсометријској дистрибуцији насеља;
- Вишедеценијско демографско пражењење и уситњавање насеља и позитиван демографски развој мање групе насеља;
- Знатна просторна израженост и дуговременост демографског старења насеља;
- Појава спонтаног расељавања појединих руралних насеља.

Сува планина поседује изузетан потенцијал (природне лепоте и атрактивне локације) за развој авантуристичког туризма (Миленковић, 2018). У будућности потребно је извршити комплексна истраживања Суве планине, са аспеката као што су географски, геолошки, биолошки, туризмолошки и економски у циљу добијања комплетне слике о природним и антропогеним потенцијалима овог резервата природе (Рањеловић и остали, 2000).

6.8. Специјални резерват природе Јерма

Специјални резерват природе Јерма представља заштићено подручје од изузетне важности, односно има међународни и национални значај. Увршћен је у I (прву) категорију заштите. „Према класификацији Светске уније за заштиту природе (IUCN), природно добро Специјални резерват природе Јерма је сврстано у четврту категорију (IV) – подручје управљања стаништем/врстама у природи“ (Завод за заштиту природе, 2013, 1). Поменути специјални резерват природе обухвата већи део слива реке Јерме, планинске масиве Гребена и Влашке планине и простире се на територији југоисточне Србије.

Заштићено природно добро „Јерма“ репрезентује предео које поседује несвакидашње геолошке, геоморфолошке, биолошке и историјске вредности. Многобројне ендемичне, ендемо-реликтне, ретке и угрожене биљне и животињске врсте, националног и међународног значаја насељавају поменути предео. Својом аутентичношћу и специфичним карактеристикама издавајају се и Гребен и Влашка планина стрмих падина, клисура Јерме са импресивним литицама, као и пећина Ветрена дупка са дужином канала од 4 000 m и јама Пештерица дубине 160 m као представници спелеолошких објеката. Такође овај предео репрезентује и јединствено културно, етнолошко и историјско наслеђе (Уредба о проглашењу Специјалног резервата природе Јерма, Службени гласник РС, број 101 од 2014).

Када су у питању геоморфолошке карактеристике овог предела, оне нису битно измењене и већим делом сачуване су у првобитном облику. Претерана сеча и експлоатација шумске вегетације довели су до изражене ерозије и тенденције клизишта на појединим локалитетима. До појединих морфолошких промена овог подручја дошло је при пресецању и градњи пута и пруге кроз клисура Јерме и Звоначке реке у знатном опсегу. Ипак, основне орографске карактеристике овог подручја нису битно измењене и већим делом су сачуване (Беган, 2019).

Према наводима Ђокића (2015), Јерма је водом најбогатија и најдужа лева притока Нишаве. Вучја река и Грубина река сједињују се источно од Власинског језера, код села Клисуре и

чине Јерму. Њена дужина у Србији износи 46,3 km а у Буграској 27,3 km. Јерма је гранична река ове две државе на дужини од 0,3 km.

Беган (2019) истиче да је значај хидрографско-хидролошких карактеристика подручја реке Јерме наглашен у виду следећих специфичности:

- хетерогеност изгледа површинских вода, стварање подземних вода и својствености њихове циркулације;
- крашки извори – Ђеравица и извори осталих хидрогеолошких средина;
- термоминерални извори јединственог састава.

Када су у питању климатске карактеристике Специјалног резервата природе Јерма издвајају се два подручја. Умерено-континенталну климу имају нижи делови терена, док виши делови у зони изнад 600 m имају оштрију (субпланинску) климу. Интересантна је чињеница да се температура ваздуха у сливу Јерме не мери ни на једној метеоролошкој станици, и због тога се не могу извести прецизнији закључци када је у питању температурни режим подручја Јерме.

Како се наводи у студији „Специјални резерват природе Јерма” у издању Завода за заштиту природе Србије (2013), на заштићеном подручју евидентирано је 887 биљних таксона, што чини 24,2% флоре Србије или 13,1% флоре Балканског полуострва. За ово подручје карактеристично је присуство: Панчићевог маклена (*Acer intermedium*), јоргована (*Syringavulgaris*), српског звончића (*Edraianthus serbicus*) и др. У клисури Јерме развијен је веома разноврстан биљни покривач, изграђен од шумске и травњачке вегетације.

Иста студија наводи податке и за фауну на простору заштићеног природног добра Јерма. На овом простору евидентирано је 181 врста лептира, 27 врста пипа, 2 врсте псеудошкорпија, птице, сисари, водоземци, гмизавци, рибе и други бескичмењаци. Карактеристично обележје фауне овог простора је присуство великог броја ретких или угрожених заштићених врста птица и сисара.

Кањон Јерме поседује изванредан природни потенцијал за развој геотуризма, због јединствене природе (представља феномен флувијалне и крашке ерозије), геоморфолошких облика (богат подземним крашким рељефом, попут увала, вртача, пећина) и антрополошке баштине (Began and Višnić, 2015).

На простору Специјалног резервата природе Јерма и у његовој околини налази се значајно културноисторијско и споменичко наслеђе. По свом значају истиче се споменик културе од великог значаја манастир Свети Јован Богослов (Поганово). Манастир се налази на подручју кањона Јерме и означава комплекс који се састоји од цркве, трпезарије и економских зграда опасаних зидовима (ППППН Јерма, 2018). Манастирска црква Светог Јована Богослова саграђена је по угледу на моравску скупину, али мало измењена и једноставнија. Због својих вредности, манастир Свети Јован Богослов је једино категорисано непокретно културно добро на заштићеном подручју (Завод за заштиту природе, 2013).

Слика 7 Манастир Свети Јован Богослов (Појаново) у клисури Јерме

Извор: <https://srbijasume.rs/en/zasticena-podrucja/pregled-zasticenih-podrucja/specijalni-rezervati-prirode/>

Заштићено природно добро Јерма простире се на територији три општине: Пирот, Димитровград и Бабушница, које припадају Пиротском округу. Насеља на овом простору су искључиво рурална, а главне привредне делатности су традиционална пољопривреда и шумарство. Запажен је процес старења становништва и мала густина насељености. Скоро у свим селима на подручју Јерме евидентиран је велики број напуштених домаћинстава.

Markov (2015) у својој истраживачкој студији посебну пажњу посвећује српско-бугарском пограничном подручју, односно подручју где тече река Јерма (пејзаж подељен политичком границом). Вода ове реке тече на дужини од 72 km, уз снажну и заглашујућу хуку. Кроз Србију и Бугарску пробија се између великих камених громада и литица. Гранични прелаз на природним границама поменутих двеју земаља прелази четири пута. Током трајања социјалистичког периода, ово погранично подручје је било под јаком војном и полицијском контролом. Последњих 20 година, клисуре реке Јерме (клисура Појаново у Србији и Трнско ждрело у Бугарској) постале су важан део стратешких приоритета када је у питању локална политика и оживљавање економски неразвијених пограничних подручја у западној Бугарској и источној Србији. Данас се локални напори уједињују кроз различите програме прекограничне сарадње у сфери очувања природе и развоја екотуризма.

7. ВРЕДНОВАЊЕ ПОТЕНЦИЈАЛА ИСТРАЖИВАНОГ ПРОСТОРА

Проблем одлучивања са јасно дефинисаним правилима имплементације АХП методологије формулисан је у овом поглављу. Прва односно почетна фаза истраживачког процеса укључила је попис односно приказ досадашње литературе (укључујући и резултате истраживања у прошлости, извештаје, документа и стратегије различитих институција) и одабир свих интерних и екстерних фактора за свако заштићено природно добро у сливу Јужне Мораве (укупно 8 заштићених природних добара).

Изабрани су значајни научни и стручни радови на тему екотуризма. Многе стручне публикације посвећене управљању одрживим развојем екотуризма публиковане су широм света. Анализа поменуте литературе у овој докторској дисертацији водила је ка систематичком приступу на примеру потенцијала у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве. Када је у питању проблематика – валоризација потенцијала у функцији развоја екотуризма, уочено је да истраживања и радови на поменутој тему недостају у стручним и

начним часописаима у Србији. Заправо тему – валоризација потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма до ове докторске дисертације нико није обрађивао. Када је у питању ова тематика, кооперативни разговори са стручњацима и истраживачима из Србије били су такође од велике важности.

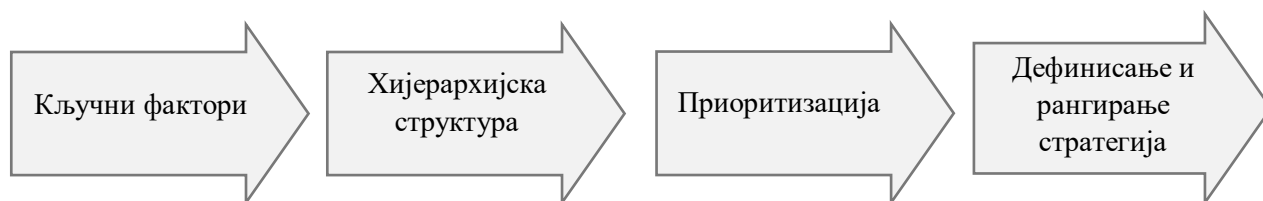
Полазна основа у дефинисању SWOT анализе била је анализа природних и антропогених карактеристика, односно детаљна анализа геоморфолошких, хидролошких, климатских, еколошких и биолошких карактеристика, као и анализа туризма, пољопривреде, шумарства, заштите животне средине и демографских карактеристика. У анализу потенцијала истраживаног простора укључено је и културноисторијско наслеђе. На основу прегледа литературе, издвојени фактори (за свако заштићено природно добро понаособ) за валоризацију потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма подељени су у четири главне групе: снаге, слабости, шансе и претње.

Као што је већ наведено, само на основу SWOT анализе не може се измерити релевантни значај набројаних субфактора, односно не може се извршити права процена стратегије. Зато је SWOT анализа надограђена методом групног и вишекритеријумског одлучивања, тј. АХП методом. Предности добијене спајањем АХП метода и SWOT анализе јесу формирање листе фактора који су релевантни за процес стратегијског одлучивања и да се кроз АХП поређење парова утврди и њихов релативни значај, што побољшава информациону основу и омогућује детаљнији опис ситуације (Мимовић и др., 2012).

Комбинација SWOT анализе и АНП метода, позната је као А'WOT хијерархијска структура за анализу (односно процес) стратешког планирања заснованог на SWOT анализи. А'WOT хијерархијска структура заснива се на следећим корацима:

1. SWOT анализа унутрашњих и спољашњих фактора (снаге, недостаци, могућности и претње), који су комбиновани са компарацијом SWOT фактора у свакој одговарајућој SWOT групи;
2. Коришћење АНП методологије за добијање релативног приоритета сваког фактора у SWOT групи, а затим се рангирање тежине свих фактора добија множењем тежине локалног фактора са тежином одређене групе;
3. Дефинисање стратегија (Sudiono et al., 2019).

У докторској дисертацији употребљена је А'WOT метода и TOWS матрица да би се предложиле одрживе стратегије за развој екотуризма у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве. Кључни фактори одређени су SWOT анализом. Хијерархијска структура изграђена је помоћу АХП методологије. Приоритети SWOT фактора и група, односно субфактора, такође су израчунати помоћу АХП методологије. На крају стратегије су развијене користећи TOWS матрицу. Дијаграм тока методологије је приказан као на слици (фигури 1).

Фигура 1 Дијаграм тока примењене методологије. SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats; АНП (Analytic Hierarchy Process); TOWS (Threats, Opportunities, Weaknesses, Strengths)

Извор: Kiši, 2019.

Најбоље рангирани елементи из сваке SWOT групе упоређују се међусобно помоћу АХП методе (која је већ описана) и на тај начин се добијају тежински фактори целе групе (S, W, O

и Т). Резултујућа тежина (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}) добија се множењем тежине групе (S, W, O и T) са тежином елемената унутар групе (w_{si} , w_{wi} , w_{oi} и w_{ti}), приказано формулама 1, 2, 3 и 4. Коначни резултати представљају се табеларно.

$$W_{rsi} = S \times w_{si} \quad (1)$$

$$W_{rwi} = W \times w_{wi} \quad (2)$$

$$W_{roi} = O \times w_{oi} \quad (3)$$

$$W_{rti} = T \times w_{ti} \quad (4)$$

Табела 4. Одређивање глобалних тежина елемената SWOT анализе

SWOT група	Тежина групе	SWOT	Тежине елемената групе	Резултујуће тежине
Снаге	S	S_1	W_{s1}	W_{rS1}
		S_2	W_{s2}	W_{rS2}
	
Слабости	W	W_1	W_{w1}	W_{rW1}
		W_2	W_{w2}	W_{rW2}
	
Прилике	O	O_1	W_{o1}	W_{rO1}
		O_2	W_{o2}	W_{rO2}
	
Претње	T	T_1	W_{t1}	W_{rT1}
		T_2	W_{t2}	W_{rT2}
	

Извор: Osuna and Aranda (2007)

Последњи корак јесте избор стратегија која се чини најбоља и најприступачнија за развој екотуризма у геопросторном обухвату истраживаног простора. Главни циљ формулације стратегије је промена тренутног стања или вратити се из лошег стања у очекивано стање (Sudiono et al., 2019). Такође, крајњи циљ стратешког планирања је развити и усвојити стратегију која резултира добрим подударом између унутрашњих и спољашњих фактора (Kangas et al., 2001).

Приликом формулације стратегије треба водити рачуна о циљевима које треба одредити тако да: буду реални, уређени хијерархијски и по могућству изражени квантитативно. У том случају се користи TOWS (Threats, Opportunities, Weaknesses, Strengths) матрица. TOWS матрица у суштини представља измењени редослед SWOT анализе, односно полази се од дефинисаних елемената SWOT анализе, а потом се на основу њих формулишу стратегије које се базирају на унутрашњим чиниоцима и њиховом одговору на спољашње чиниоце.

TOWS матрица формулише 4 различитих стратегија:

1. SO – унутрашња снага се може користити за остваривање спољашњих могућности (идеалан случај);
2. WO – смањити унутрашњу слабост;
3. ST – интерна стратегија која се користи за минимизирање спољашњих претњи и
4. WT – да смањи унутрашњу слабост и избегне спољну претњу (самоодбрамбена стратегија) (Табела 5)

Табела 5. TOWS матрица

	Спољашње шансе (прилике)	Спољашње опасности
Унутрашње снаге	Махи-махи стратегије SO	Махи-мини стратегије ST

	Користе унутрашње снаге (S) да би искористили спољашње прилике (O)	Ослањају се на унутрашње снаге (S) како би се умањиле опасности (T)
Унутрашње слабости	Mini-maxi WO Стратегије које минимализују слабости (W) како би искористиле прилике (O)	Mini-mini WT Стратегије које минимализују слабости (W) како би умањиле опасности (T)

Извор: Wickramasinge and Takano(2010).

Након израчунавања приоритета SWOT фактора помоћу АНР метода, стратегије се могу развити у складу са информацијама добијеним из овог поређења. У фази израде стратегија, TOWS матрица, за коју се углавном користи помоћ информационе анализе у процесу систематизације стратешких избора, може се користити за ту сврху (Kiši, 2019). У овој фази представљене су алтернативне стратегије за развој екотуризма, узимајући у обзир интерне и екстерне факторе изведене из SWOT анализе.

Како наводи Шљивовић (2016), после постављања стратегија потребно је поново погледати факторе који су се нашли у SWOT анализи и израчунати колико су они ефикасни одређеном елементу. У експертској анализи одређују се ефикасности стратегије према елементима из SWOT група. Тако се добијају коефицијенти ефикасности:

E_{sj} – ефикасност стратегије j да искористи предности снаге S_i

U_{wij} – ефикасност стратегије j да умањи слабости W_i

U_{oij} – ефикасност стратегије j да искористи прилике O_i

U_{tij} – ефикасност стратегије j у суочавању са претњама T_i

Глобална вредност j -те стратегије V_j може се дефинисати формулом:

$$V_j = \sum_{i=1}^K U_{Sij} W_{rsi} + \sum_{i=1}^L U_{Wij} W_{rwi} + \sum_{i=1}^M U_{Oij} W_{roi} + \sum_{i=1}^N U_{Tij} W_{rti}$$

Где су K , L , M и N бројеви ставки унутар SWOT анализе. Најбоље рангирана стратегија је она са највећом вредношћу V_j .

Сви испитаници, односно доносиоци одлука, детаљно су обавештени о циљу оцењивања. Испитивање је било анонимно и подаци су били искључиво употребљени у сврху истраживања, неопходног за израду докторске дисертације. О томе се испитаници били информисани пре попуњавања упитника и они су самовољно пристали да учествују у процесу истраживања. За доносиоце одлука избрани су експерти. Група експерата укључивала је две подгрупе: представници надлежних институција и академски експерти.

Представници надлежних институција су запослени у Заводу за заштиту природе Србије, Србији шуме, Министарству трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије, Министарству пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије и Министарству заштите животне средине Републике Србије. Академски експерти су са Географског факултета у Београду, Природно-математичког факултета у Новом Саду и Филозофског факултета (Катедра за географију) у Источном Сарајеву.

За анкетирање доносилаца одлука, односно представника већ наведене групе експерата, коришћено је осам упитника, за свако заштићено природно добро понаособ. Упитник за

експерте обухватио је приказ свеобухватне хијерархије проблема и пропратну слику. Експертима је у кратким цртама образложен АХП метод. Након детаљног анализирања постављеног проблема, они су попуњавали адекватне матрице.

Најпре су испитаници додели адекватне нумеричке вредности сваком елементу у предложеном моделу, у сврху додељивања степена важности. За то су користили већ поменуто Сатијеву скалу. Након завршетка оцењивања свих фактора, на свком нивоу израчунати су тежински коефицијенти за факторе модела. Сви испитаници су имали позитивну повратну информацију па се самим тим може закључити да је испитивање било јасно дефинисано. Иста тежина је додељена свим доносиоцима одлука, заправо сви испитаници су имали изједначени утицај у коначној одлуци.

7.1. Вредновање Националног парка Копаоник

У централном делу Републике Србије налази се Национални парк Копаоник. Располаже изузетним потенцијалима за развој туризма: повољан географски положај, пријатна клима, бројне ендемске врсте биљног и животњског света, јединствени облици рељефа, ретке хидролошке појаве, као и бројне културноисторијске вредности. Доминантна је улога зимског туризма на подручју поменутог националног парка. Промоцијом нових видова туризма (у овом случају екотуризма) и принципима одрживог развоја туризма, постигао би се бољи квалитет целокупне туристичке понуде на нивоу целе године. У наставку текста приказана је SWOT анализа Националног парка Копаоник.

Табела 6. SWOT анализа Националног парка Копаоник

ШАНГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
<ul style="list-style-type: none"> • S1 – висок степен биолошке разноврсности (специфични екосистеми формиран од многобројних врста и њихових популација) • S2 – 1600 врста биљака (11,9% балканских високопланинских ендемита) • S3 – термални и минерални извори у окружењу националног парка (Јошаничка Бања, Луковска, Куршумлијска итд.) • S4 – равни Копаоник (1700 m) – несвакидашња лепота и разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности) • S5 – старе воденице и села у којима се одржава традиционални начин живота дају јединствену особеност НП Копаоник • S6 – на простору Копаоника налази се 15 непокретних културних добара • S7 – маузолеј Јосифа Панчића (највећег српског ботаничара) на врху Небеских столица 	<ul style="list-style-type: none"> • W1 – дивља градња и неплански развој туристичких капацитета – велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику • W2 – неадекватан третман природних вредности (запуштеност шумских путева, несанирани рудокопи, несаниране последице НАТО бомбардовања) • W3 – неразвијена понуда туристичких производа током летње сезоне • W4 – неразвијена понуда еколошког, културноисторијског, здравственог и етно туризма • W5 – недостатак организације за конципирање, развој туристичких производа и реализовање свеобухватне туристичке понуде • W6 – несклад у изградњи туристичке и опште инфраструктуре (на појединим локацијама смештајни капацитети увелико премашују капацитет опште инфраструктуре) • W7 – неинтегрисано управљање заштитом националног парка и развојем туризма
ШАНСЕ (O)	ПРЕТЊЕ (T)
<ul style="list-style-type: none"> • O1 – већа туристичка препознатљивост Копаоника у односу на друге туристичке дестинације у Србији • O2 – могућност развоја иновативних производа и интегрисаног планинског ресорта 	<ul style="list-style-type: none"> • T1 – конкуренција са планинским дестинацијама у широј регији • T2 – непромењени законодавни и управљачки оквири • T3 – опасност од девастације простора (непланском и неодрживом градњом и

<ul style="list-style-type: none"> • O3 – интереси на националном и локалном нивоу за чврсту подршку туристичком развоју Копаоника • O4 – тренд еколошких и на природи базираних одмора • O5 – сарадња са осталим регијама/ кластерима у Србији у сврху привлачења посета широј регији • O6 – учење на позитивним искуствима других сличних дестинација • O7 – значајна предузетничка иницијатива – заинтересованост домаћих и страних инвеститора 	<p>развијем)</p> <ul style="list-style-type: none"> • T4 – регионалне и локалне управе немају довољно разумевања за круцијална „правила игре“ у туризму • T5 – претња од непланираног и прекомерног коришћења природних ресурса • T6 – стратешко опредељење на туризам земаља у окружењу • T7 – политичка нестабилност Србије на међународном нивоу
--	---

Извор: аутор

Велики проценат биолошке разноврсности карактерише Национални парк Копаоник. Репрезентују га многобројни екосистеми формирани од многобројних врста и њихових популација. На поменутом планинском масиву идентификовано је преко 1600 врста биљака, а многе од њих су ендемичног и субендемичног карактера. Изобилје животињског света је такође проузроковала еколошка разноврсност. На територији националног парка евидентирано је присуство по шест врста гмизаваца и водоземаца. Од поменутих, осам врста је заштићено као природна реткост. Фауна птица обухвата преко 170 врста а фауну сисара чини преко 40 врста (<https://www.zzps.rs/wp/wp-kopaonik/?script=lat>).

Старе воденице и села у којима се одржава традиционални начин живота дају посебну особеност Националном парку Копаоник. На његовој територији евидентирано је и петнаест непокретних културних добара. Данашњи остаци цркве Св. Прокопија на Небеским столицама, која је изграђена на светилишту из VII века издавају се по својој културноисторијској вредности и старости. Посебан значај имају и црквиште у Метођу и црква Св. Петра и Павла у Кривој реци (Завод за заштиту природе, 2007). У подгорини Копаоника лоциране су Пролом, Луковска, Јошаничка и Куршумлијска Бања. Поменута бањска насеља богате су терминералним, минералним, радиоактивним и гасним изворима (Бојовић и Плавша, 2010).

Дивља градња и неплански развој туристичких капацитета појављују се као велика претња очувању природних вредности и даљем развоју туризма на Копаонику. Када је у питању административно-правни механизам заштите животне средине евидентно је непримењивање постојећих планова и неефикасно спровођење законске и подзаконске регулативе.

Стање опште инфраструктуре (канализациони систем, водоводни систем, капацитет комуналних служби, неадекватни процеси изградње инфраструктуре) је неповољно. На појединим локацијама, капацитети опште инфраструктуре знатно заостају за капацитетом туристичке инфраструктуре (Мастер план за туристичку дестинацију Копаоник, 2009). Деградацији природне средине и пејзажа додатно доприносе активности као што су запуштеност шумских путева, неуређени рудокопи, индустријска и енергетска загађења из окружења која утичу на квалитет ваздуха, криволов, кривосеча и друго.

Копаоник је најпознатија планинска дестинација и најпопуларније скијалиште у Србији. Већ неколико година има позицију лидера када је у питању туристички развој планинских дестинација Србије. Природни и антропогени туристички ресурси Копаоника представљају потенцијал за развој интегралне туристичке понуде на целогодишњем нивоу. У односу на многа афирмисанија и познатија европска скијалишта, Копаоник је у много бољој позицији због поменутих потенцијала које поседује. Ово му даје природни основ за регионални, па чак и интернационални ранг амбиција. За одрживи развој туризма у будућности, од велике

важности је што постоји предузетничка иницијатива и заинтересованост домаћих и старних инвеститора за ову туристичку дестинацију.

Институционално и технолошко стагнирање Србије када су у питању светски конкурентски стандарди и неадекватан систем управљања Копаоником као туристичком дестинацијом подразумева већину претњи. Присутна је недовољна сарадња кључних носиоца развоја, тј. постојање сукоба интереса, који репрезентују доминантан и спутавајући фактор руковођења заштитом животне средине и одрживим развојем наведеног заштићеног природног добра. Проблему доприноси и недовољна сарадња између надлежности министарстава, различитих републичких институција, локалних самоуправа и ЈП „Национални парк Копаоник”.

У целини, SWOT анализа Копаоника указује на повољну позицију ове туристичке дестинације. Садашње слабости Копаоника је могуће превазићи, имајући у виду да су то недостаци који проистичу из институционалног и административног опсега, на државном и на дестинацијском плану, а чији је просперитет очекиван са конвергенцијом према ЕУ стандардима.

Након идентификације свих релевантних унутрашњих и спољашњих фактора који су укључени у SWOT анализу Националног парка Копаоник, спроводе се АХП поређења парова фактора у свакој SWOT групи понаособ и одређују њихови приоритети. Додељивањем оцена на основу већ поменуте Сатијеве скале, приступа се одређивању значаја SWOT критеријума и подкритеријума применом АХП методологије коју врше експерти (који учествују у истраживању за потребе ове докторске дисертације). Експерти оцењују критеријуме и подкритеријуме, при чему се узима средња вредност за сваки, и на основу коначног ранга доноси одлука. Утврђени су најбоље ранжирани елементи унутар сваке SWOT групе, а потом су упоређивани међусобно. Вредности поређења, заједно са израчунатим тежинама група (S, W, O и T), дате су у Табели 7.

На идентичан начин израчунате су тежине група (S, W, O и T) и за осталих седам заштићених природних добара у оквиру истраживаног простора и резултати приказани тебеларно у тексту који следи (Табеле са редним бројем: 12, 17, 22, 27, 32, 37 и 42).

Табела 7. Израчунавање тежина групе унутар SWOT анализе Националног парка Копаоник

	S4	W1	O1	T3	Тежина групе (S, W, O и T)
S4	1	7	3	5	0.556
W1	0.143	1	0.2	1	0.071
O1	0.333	5	1	5	0.295
T3	0.2	1	0.2	1	0.078

Извор: аутор на основу табеле 6

Легенда: **S4** Равни Копаоник (1700 m) – несвакидашња лепота и разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности); **W1** Дивља градња и неплански развој туристичких капацитета – велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику; **O1** Већа туристичка препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији; **T3** Опасност од девастације простора (непланском и неодрживом градњом и развојем)

Степен конзистентности ове матрице има вредност – CR=0.044553, што је прихватљива вредност, односно указује да је анализа одговарајућа и да није потребно радити нову евалуацију тежинских критеријума.

Табела 8. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Националног парка Копаоник

SWOT Група	Тежина групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.556	S4 – равни Копаоник (1 700 m) – несвакидашња лепота и разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности)	0.109	0.06060
		S3 – термални и минерални извори у окружењу националног парка (Јошаничка Бања, Луковска, Куршумлијска итд.)	0.106	0.05894
		S1 – висок степен биолошке разноврсности (специфични екосистеми формиран од многобројних врста и њихових популација)	0.102	0.05671
		S2 – 1600 врста биљака (11,9% балканских високопланинских ендемита)	0.098	0.05449
		S5 – старе воденице и села у којима се одржава традиционални начин живота дају јединствену особеност НП Копаоник	0.055	0.03058
		S7 – маузолеј Јосифа Панчића (највећег српског ботаничара) на врху Небеских столица	0.045	0.02502
		S6 – на простору Копаоника налази се 15 непокретних културних добара	0.042	0.02335
Слабости	0.071	W1 – дивља градња и неплански развој туристичких капацитета - велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику	0.019	0.00135
		W6 – несклад у изградњи туристичке инфраструктуре (на појединим локацијама смештајни капацитети увелико премашују капацитет опште инфраструктуре)	0.015	0.00106
		W7 – неинтегрисано управљање заштитом националног парка и развојем туризма	0.009	0.00064
		W3 – неразвијена понуда туристичких производа током летње сезоне	0.008	0.00057
		W5 – недостатак организације за конципирање, развој туристичких производа и реализовање свеобухватне туристичке понуде	0.007	0.00050
		W2 – неадекватан третман природних вредности (запуштеност шумских путева, несанирани рудокопи, несаниране последице НАТО бомбардовања)	0.006	0.00043
		W4 – неразвијена понуда еколошког, културноисторијског, здравственог и етнолошког туризма	0.005	0.00035
Шансе	0.295	O1 – већа туристичка	0.109	0.03215

		препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији		
		O4 – тренд еколошких и на природи базираних одмора	0.039	0.01150
		O7 – значајна предузетничка иницијатива – заинтересованост домаћих и страних инвеститора	0.035	0.01032
		O3 – интереси на националном и локалном нивоу за чврсту подршку туристичком развоју Копаоника	0.034	0.01003
		O6 – учење на позитивним искуствима других сличних дестинација	0.031	0.00914
		O2 – могућност развоја иновативних производа и интегрисаног планинског ресорта	0.024	0.00708
		O5 – сарадња са осталим регијама/кластерима у Србији у сврху привлачења посета широј регији	0.022	0.00649
Претње	0.078	T3 – опасност од девастације простора (непланском и неодрживом градњом и развојем)	0.023	0.00179
		T5 – претња од непланираног и прекомерног коришћења природних ресурса	0.019	0.00148
		T2 – непромењени законодавни и управљачки оквири	0.008	0.00062
		T4 – регионалне и локалне упарве немају довољно разумевања за круцијална „правила игре“ у туризму	0.0074	0.00058
		T7 – перцепција Србије на интернационалном нивоу као политички нестабилне земље	0.0071	0.00055
		T1 – конкуренција са планинским дестинацијама у широј регији	0.006	0.00047
		T6 – стратешко опредељење на туризам земља у окружењу	0.005	0.00039

Извор: аутор на основу табеле 7

Све појединачне ставке су детаљно анализирани. Након тога одређени су тежински коефицијенти који сугеришу на оне најдоминатније, до најмање доминатних када је реч о факторима који се користе за валоризацију потенцијала НП Копаоник у функцији развоја екотуризма (Табела 8). У овај поступак укључени су сви одговори испитаника. У табели 8 приказани су и коначни резултати резултујућих тежина. Резултујућа тежина (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}) добија се множењем тежине групе (S, W, O и T) са тежином елемената унутар групе (w_{si} , w_{wi} , w_{oi} и w_{ti}), као што је приказано формулама 1, 2, 3 и 4 у уводном делу поглавља 7.

Резултујуће тежине за преосталих седам заштићених природних добара у истраживаном простору, одређене су на истоветан начин као и за Национални парк Копаоник. Резултати су приказани табеларно у тексту који следи, и то табеле са редним бројевима 13, 18, 23, 28, 33, 38 и 43.

Након урађене детаљне процене података установљено је да на секундарном нивоу модела најважнији субфактор када су у питању **снаге** је *Равни Копаоник (1700 m) – несвакидашња*

лепотаи разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности) (0.109), иза њега су термални и минерални извори у окружењу националног парка (Јошаничка Бања, Луковска, Куришумлијска итд.) (0.106), док је најмање битан субфактор – на простору Копаоника налази се 15 непокретних културних добара (0.042).

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор јесте *дивља градња и неплански развој туристичких капацитета – велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику* (0.019), следи *несклад у изградњи туристичке инфраструктуре (на појединим локацијама смештајни капацитети увелико премашују капацитет опште инфраструктуре)* (0.015), док је најмање доминантна *неразвијена понуда еколошког, културноисторијског, здравственог и етнотуризма* (0.005).

Свеобухватном синергијом резултата када су у питању **шансе** издвојили су се следећи субфактори: *већа туристичка препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији* (0.109), на другом месту је *тренд еколошких и на природи базираних одмора* (0.039), док је најмање доминантан субфактор *сарадња са осталим регијама/кластерима у Србији усврху привлачења посета широј регији* (0.022).

Када су питању **претње**, након извршене свеобухватне анализе података, најдоминантнији субфактор за Национални парк Копаоник јесте *опасност од девастације простора (непланском и неодрживом градњом и развојем)* (0.023), следи *претња од непланираног и прекомерног коришћења природних ресурса* (0.019), док је на последњем месту, као најмање доминантан фактор, *стратешко опредељење на туризам земаља у окружењу* (0.005).

Предлог стратегија Националног парка Копаоник заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Националном парку Копаоник захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АНП–SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

Приоритизација примене дефинисаних стратегија указује на редослед неопходних активности како би Национални парк Копаоник од садашње позиције достигао ниво препознатљиве екотуристичке дестинације. У наставку су представљене стратегије које ће доносиоцима одлука у НП Копаоник послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најбоље рангирани субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ приказано у табели 7) су следећи:

S4 – Равни Копаоник (1700 m) – несвакидашња лепотаи разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности)

W1 – Дивља градња и неплански развој туристичких капацитета – велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику

O1 – Већа туристичка препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији

T1 – Опасност од девастације простора (непланском и неодрживом градњом и развојем)

На основу објективног разматрања најзначајнијих субфактора када су у питању снаге, слабости, шансе и претње, генерисане су следеће стратегије SO, ST, WO, WT засноване на TOWS матрици:

SO – Формирати стратегију која би промовисала висок степен биолошке разноврсности и већу туристичку препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији.

Национални парк Копаоник захвата најочуваније и највише делове планине Копаоник. Заузима површину од 11809 ha. Заштићен је од 1981. године. Одликује се великим процентом биолошке разноврсности и представљају га специфични екосистеми формирану од многобројних врста и њихових популација. Копаоник је најпознатија планинска дестинација и најпопуларније скијалиште у Србији и већ неколико десетина година има водећу позицију када је у питању туристички развој планинских дестинација у Србији.

ST – Креирати стратегију која би искористила адекватну валоризацију и заштиту природних вредности Копаоника (природне погодности планине за развој зимског и летњег туризма) са циљем спречавања деградације, неповратног нарушавања и заустављања процеса дивље градње.

Копаоник је оцењен као област која поседује веома погодне природне карактеристике за одрживи развој туризма. Надморска висина, конфигурација планинског масива и климатске карактеристике пружају могућност за одвијање квалитетног скијања и других зимских спортова. Садашње природне и антропогене вредности на Копаонику представљају потенцијал за развој свеобухватне и разноврсне понуде када су у питању туристички производи. Креирана стратегија би уз адекватну валоризацију и заштиту природних вредности, спречила процес дивље градње која је велика претња квалитету туристичке дестинације Копаоник.

WO – Формирати стратегију која би искористила већу туристичку препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији у циљу спречавања дивље градње и непланског развоја туристичких капацитета, који су велика претња очувању природних вредности у даљем развоју (еко)туризма на територији НП Копаоник.

Геоморфолошке, климатске, биогеографске и хидрографске вредности Копаоника морају бити очуване у изворном облику или слабо измењеном облику, што је са аспеката целокупног екотуризма веома битно. Тако очувана природа и животна средина представљају основну вредност која привлачи потенцијалне туристе. Предложена стратегија треба да искористи већу препознатљивост Копаоника у поређењу са другим дестинацијама у Србији и на тај начин спречи дивљу градњу и неплански развој туристичких капацитета.

WT – Формирати стратегију која би искористила административно-правни механизам заштите животне средине са циљем спречавања дивље градње и непланског развоја туристичких капацитета.

Предложена стратегија би примењивала постојеће планове и ефикасно спровођење законске и подзаконске регулативе, са циљем спречавања дивље градње, јер даља девастација може имати погубан утицај на конкурентност Копаоника као планинске дестинације, односно на његов регионални, па чак и интернационални ранг амбиција.

Пре рангирања стратегија утврђени су коефицијенти ефикасности стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{ij}) коришћењем АХП методе и приказани у табели 9.

Табела 9. Коefицијенти ефикасности појединих стратегија Националног парка Копаоник

	SO	ST	WO	WT
Es ₁	0.556	0.295	0.078	0.071
Es ₂	0.556	0.295	0.078	0.071
Es ₃	0.556	0.295	0.078	0.071
Es ₄	0.556	0.295	0.078	0.071
Es ₅	0.369	0.369	0.131	0.131
Es ₆	0.369	0.369	0.131	0.131
Es ₇	0.369	0.369	0.131	0.131
Ew ₁	0.071	0.347	0.152	0.429
Ew ₂	0.232	0.492	0.138	0.138
Ew ₃	0.232	0.492	0.138	0.138
Ew ₄	0.232	0.492	0.138	0.138
Ew ₅	0.232	0.492	0.138	0.138
Ew ₆	0.086	0.292	0.292	0.331
Ew ₇	0.126	0.362	0.101	0.411
Eo ₁	0.544	0.112	0.254	0.090
Eo ₂	0.232	0.492	0.138	0.138
Eo ₃	0.293	0.293	0.207	0.207
Eo ₄	0.293	0.293	0.207	0.207
Eo ₅	0.293	0.293	0.207	0.207
Eo ₆	0.293	0.293	0.207	0.207
Eo ₇	0.293	0.293	0.207	0.207
Et ₁	0.293	0.293	0.207	0.207
Et ₂	0.293	0.293	0.207	0.207
Et ₃	0.077	0.285	0.285	0.353
Et ₄	0.293	0.293	0.207	0.207
Et ₅	0.166	0.498	0.139	0.197
Et ₆	0.398	0.199	0.167	0.236
Et ₇	0.398	0.199	0.167	0.236

Извор: аутор

У Табели 9 приказане су вредности коefицијента ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Поменути стратегије се пореде у односу на наведене снаге, слабости, шансе и претње. Начин на који се пореде карактеристичан је за АХП анализу: која од ове две стратегије се преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која од ове две посматране стратегије се преферира у односу на фактор *шансе* и омогућава њихово боље коришћење и за колико? Поређења поменутих стратегија извршена су у односу на све снаге, слабости, шансе и претње Националног парка Копаоник и резултати су интерпретирани у табели 9.

Последњи корак јесте рангирање стратегија. Резултати су представљени у табели 10.

Табела 10. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Националном парку Копаоник

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.374	1
ST	0.327	2
WO	0.136	4
WT	0.162	3

Извор: аутор

Добијени резултати приказани у Табели 10 коришћењем АНР и SWOT методологије, указују на следећи редослед стратегија за одрживи развој екотуризма у Националном парку Копаник:

SO – ST–WT–WO

Након извршене анализе добијених резултата очигледно је да су експерти били објективни и коегзистентни у оцењивању, што указује на коректност примењене методологије

7.2. Вредновање Парка природе Стара планина

Стара планина је статус Парка природе добила 1997. године. Разнородност флоре и фауне, као и њихових популација, као и геоморфолошке, хидролошке и геолошке карактеристике, многобројна културна добра и традиционални облик живота представљају изузетан потенцијал за развој екотуризма на подручју овог заштићеног природног добра. У Табели 11 приказана је SWOT анализа Парка природе Стара планина. Анализиране су снаге, слабости, шансе и претње поменутог парка природе у циљу потенцијалног развоја екотуризма на овом простору.

Табела 11. SWOT анализа Парка природе Стара планина

СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
<ul style="list-style-type: none"> • S1 – природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана) • S2 – геоморфолошка разноврсност • S3 – очувана природна средина • S4 – чисти речни токови и водопади • S5 – ризница седимената различите старости, који представљају геонаслеђе универзалне вредности • S6 – културноисторијски споменици који датирају од предхришћанског периода до XIX века (међу којима се својом лепотом издвајају српске православне цркве) 	<ul style="list-style-type: none"> • W1 – недовољна знања Управљача из области туризма и промоција потенцијала природног добра • W2 – недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра за посетиоце • W3 – недостатак иновативности у туристичкој понуди по светским стандардима • W4 – депопулационо подручје са великим бројем старог становништва • W5 – недовољна еколошка свест локалног становништва
ШАНСЕ (O)	ПРЕТЊЕ (T)
<ul style="list-style-type: none"> • O1 – стварање јединственог туристичког производа (бренд) • O2 – прекогранична сарадња са Бугарском помоћу ЕУ фондова (ИПА – инструмент за претприступну помоћ) • O3 – понуда производа локалног карактера (органска храна) на регионалном и националном тржишту • O4 – повећана свест градског становништва о значају природе и екотуристичким дестинацијама • O5 – развој мале привреде у партнерском односу са природним добром (односно његовим потенцијалима) • O6 – симбиоза руралног и екотуризма 	<ul style="list-style-type: none"> • T1 – лоша сарадња управе природног добра и најважнијих стејкхолдера • T2 – релативно велики удео сиве економије • T3 – непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру • T4 – незаинтересованост локалних и страних инвеститора за улагање у ову регију • T5 – повећано интересовање туриста за друге туристичке дестинације

Извор: аутор

Стара планина репрезентује једну од најаутентичнијих природних средина на простору Србије. Самим тим означава и погодно подручје када је развој екотуризма у питању. Очуваност предела, специфични пејзажи природе, специфични геолошки објекти и појаве, споменици културе, објекти народног градитељства (етнолошки објекти) и њихове

амбијенталне целине, незагађена животна средина и многобројне биолошке врсте и екосистеми карактеришу потенцијал од немерљиве важности за развој екотуризма.

Како наводе Станков и остали (2011, 44, 45): „поједини локалитети Парка природе и целе Старе планине евидентирани су на листи важних интернационалних подручја за птице, на листи интернационалних биљних подручја, на листи примарних подручја за лептире у Европи, на прелиминарној листи за погранична подручја Биосфере под заштитом UNESCO, на листи приоритетних станишта за заштиту под Рамсарском конвенцијом, на Емералд листи, на листи пограничних заштићених подручја у оквиру програма GREEN BELT (IUCN) и на листи „ProGeo“ геолошког блага значајних места у склопу Европске асоцијације за конзервацију геоеколошког наслеђа.“

Предузећа у својини локалне заједнице, која пружају туристичке услуге и својим архитектонским стилем и склопом наглашавају локално наслеђе и културу такође чине садржину екотуристичке дестинације. На територији Парка природе Стара планина налази се пар мањих објеката чији је стил градње склоп делимично у складу са традицијом локалног градитељства. Међутим, поменути објекти не испуњавају критеријуме које важе за еконачишта (најприкладнији тип смештаја у екотуризму) у питању архитектонског смисла и организације пословања која није усклађена са еколошким принципима (Станков и остали, 2011).

Депопулација и велики удео старог становништва је карактеристичан за Стару планину. Ипак део локалног становништва је свестан свог порекла и културног идентитета и вољан да се укључи у промовисање локалног наслеђа кроз афирмацију туристичких манифестација. На темељу идентификовања користи од природних вредности неопходно је подстаћи становништво да се ангажује у поступак заштите.

Свеопште је препознатљива симбиоза сеоског и екотуризма. Корелација између ове две поменуте врсте туризма на простору Старе планине готово је неизбежна. Становници сеоских насеља на територији споменутог парка природе, као и њихова домаћинства означавају важан сегмент друштвене основе развоја екотуризма. Осмишљени програми одрживог развоја екотуризма и екотуристичких активности могу представљати значајну конкурентску предност кад је у питање сеоски туризам Старе планине у односу на слична подручја у Србији.

Поред евидентираних снага и шанси, постоје и недостаци које би требало елиминисати у циљу одрживог развоја овог подручја и жељеног еколошког и економског ефекта. Сви данашњи природни и антропогени туристички ресурси на простору Старе планине нису искоришћени у довољној мери. Мањак иновација у туристичкој понуди када су у питању међународни стандарди, као и изостанак организованих наступа на туристичким сајмовима карактеришу опште слабости које се односе на развој туризма овог подручја. Квалитет туристичких услуга и садржаја, ако и кадрова у угоститељству није на завидном нивоу. Локални путеви и саобраћајна инфраструктура такође се не могу похвалити бољим квалитетом. На искоришћавање свеукупног туристичког потенцијала спутавајуће делују и мањак туристичке инфраструктуре и супраструктуре, промотивних активности и локалних туристичких водича (Максимовић, 2016). То проузрокује и неквалитетну туристичку понуди и лош имиџ на туристичком тржишту.

Понуда и презентација одговарајућих туристичких садржаја и програмско креирање боравка посетилаца на Старој планини не би резултирала нарушавањем природних карактеристика подручја што је примарни и базни услов развоја екотуризма на Старој планини. Међународна мрежа Натура 2000, невладина организација „Друштво за унапређење образовања – Дуо“ из

Београда и Удружење просветних радника „Логос” из Пирота, уврстили су Парк природе Стара планина у пројекат за успостављање принципа када је у питању заштита биодиверзитета у региону Балкана. Крајњи циљ овог пројекта је да се помоћу екотуризма и еколошког образовања у заштићеним природним добрима успостави одрживи развој (Станков и остали, 2011).

Да би се одредила тежина групе (S, W, O и T) када је у питању Парк природе Стара планина коришћена је такође АХП процедура, као и на примеру Националног парка Копаоник. Најбоље ранжирани елементи унутар сваке SWOT групе су упоређивани међусобно. Вредности поређења, заједно са израчунатим тежинама група, дате су у табели 12.

Табела 12. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Парка природе Стара планина

	S1	W2	O3	T3	Тежина групе (S, W, O i T)
S1	1	3	5	3	0.520
W2	0.333	1	3	1	0.201
O3	0.2	0.333	1	0.333	0.078
T3	0.333	1	3	1	0.201

Извор: аутор на основу табеле 11

Легенда: **S1** Природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана); **W2** Недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра за посетиоце; **O3** Понуда производа локалног карактера (органска храна) на регионалном и националном тржишту; **T3** Непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру

Степен конзистентности ове матрице има вредност – $CR=0.016067$, што је прихватљива вредност и самим тим није потребно радити нову евалуацију тежинских критеријума.

Табела 13. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Парка природе Стара планина

SWOT Група	Тежина Групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.520	S1 – природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана)	0.141	0.07332
		S4 – чисти речни токови и водопади	0.099	0.05148
		S3 – очувана природна средина	0.088	0.04576
		S2 – геоморфолошка разноврсност	0.086	0.04472
		S5 – ризница седимената различите старости, који представљају геонаслеђе универзалне вредности	0.056	0.02912
		S6 – културноисторијски споменици који датирају од предхришћанског периода до XIX века (међу којима се својом лепотом издвајају српске православне цркве)	0.050	0.026
Слабости	0.201	W2 – недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра за посетиоце	0.712	0.14311
		W1 – недовољна знања Управљача из области туризма и промоција потенцијала природног добра	0.044	0.00884
		W4 – депопулационо подручје са великим бројем старог становништва	0.035	0.00703
		W5 – недовољна еколошка свест	0.026	0.00523

		локалног становништва		
		W3 – недостатак иновативности у туристичкој понуди по светским стандардима	0.024	0.00482
Шансе	0.078	O3 – понуда производа локалног карактера (органиска храна) на регионалном и националном тржишту	0.017	0.00133
		O2 – прекогранична сарадња са Бугарском помоћу ЕУ фондова (ИПА – инструмент за претприступну помоћ)	0.016	0.00125
		O1 – стварање јединственог туристичког производа (бренд)	0.015	0.00117
		O5 – развој мале привреде у партнерском односу са природним добром (односно његовим потенцијалима)	0.012	0.00094
		O6 – симбиоза руралног и екотуризма	0.010	0.00078
		O4 – повећана свест градског становништва о значају природе и еко туристичким дестинацијама	0.007	0.00055
		Претње	0.201	T3 – непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру
T1 – лоша сарадња управе природног добра и најважнијих стејкхолдера	0.039			0.00784
T5 – повећано интересовање туриста за друге туристичке дестинације	0.037			0.00744
T4 – незаинтересованост локалних и страних инвеститора за улагање у ову регију	0.034			0.00683
T2 – релативно велики удео сиве економије	0.031			0.00623

Извор: аутор на основу табеле 12

Појединачне ставке детаљно су анализиране. Након поменути анализе одређени су тежински коефицијенти, који истичу најбитније до најмање битних када је реч о факторима који се користе за валоризацију потенцијала парка природе Стара планина у функцији развоја еко туризма (Табела 13). Сви одговори испитаника су ушли у обзир. У табели 13 приказани су и коначни резултати резултујућих тежина (W_{tsi} , W_{rwi} , W_{toi} и W_{rti}).

Након евалуације података одређено је да на секундарном нивоу модела најважнији субфактор када су у питању **снаге** – природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана) (0.141), иза њега следе чисти речни токови и водопади (0.099), док је најмање доминантан субфактор културноисторијски споменици који датирају од предхришћанског периода до XIX века (међу којима се својом лепотом издвајају православне цркве) (0.050).

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор јесте недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра за посетиоце (0.712), следе недовољна знања Управљача из области туризма и промоција потенцијала природног добра (0.044), док је најмање битан субфактор недостатак иновативности у туристичкој понуди по светским стандардима (0.024).

Најзначајнији SWOT субфактор у оквиру идентификованих **шанси** из окружења јесте *понуда производа локалног карактера (органиска храна) на регионалном и локалном тржишту* (0.017). Приближно исти локални значај има и други субфактор – *прекогранична сарадња са Бугарском помоћу ЕУ фондова (ИПА – инструмент за претприступну помоћ)* (0.016), док је на последњем месту субфактор *развој свести код урбаног становништва за екотуристичке дестинације* (0.007).

Непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру (0.059) јесте најзначајнији SWOT субфактор у оквиру идентификованих **претњи**. На другом месту је *лоша сарадња управе природног добра и најважнијих стејхолдера*, чија локална тежина износи 0.039, док је најмање доминантан субфактор *релативно велики удеосиве економије* (0.031).

Предлог стратегија Парка природе Стара планина заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Парку природе Стара планина захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АHP-SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

Примена дефинисаних стратегија указује на хронолошки редослед неопходних активности како би Парк природе Стара планина од садашње позиције достигао ниво препознатљиве екотуристичке дестинације. У наставку су представљене предложене стратегије које ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, односно Парку природе Стара планина, послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најбоље рангирани субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ интерпретирано у Табели 12) су следећи:

S1 – Природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана)

W2 – Недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра за посетиоце

O3 – Понуда производа локалног карактера (органиска храна) на регионалном и локалном тржишту

T3 – Непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру

Применом TOWS матрице, одређено је неколико стратегија (SO, ST, WO и WT) објашњених у наставку текста.

SO–**Формирати стратегију која би искористила разноврсност и висок квалитет природних туристичких вредности како би понудила производе локалног карактера (органиска храна) на регионалном и локалном тржишту. Ова стратегија би и служила као основа за промотивно деловање и привлачење могућих туриста као корисника туристичких производа и услуга.**

Мимовић и остали (2011) истичу да ће развој данашњег склопа целокупне туристичке понуде кроз специфичне правце уздужног, попречног и/или конгломератског унапређивања имати за резултат не само очување постојеће базе туриста, већ ће и снажно деловати на придобијање

потенцијалних туриста. Овим се прави темељ односно предуслов за развој јединствене конкурентске предности у функцији одрживог развоја одређене туристичке дестинације.

ST – Формирати (креирати) стратегију која би промовисала природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана), како би се обезбедило поштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру.

Према Самарцићу (2014) природно богатство Парка природе Стара планина репрезентује биодиверзитет, представљен са многобројним врстама, међа којима су неке под најстрожијим режимом заштите, домаћег и међународног карактера. На списку угрожених врста у Црвеној књизи Србије евидентирани су као ендемске и реликтне врсте. Такође многе од њих су и забележене на европској и светској Црвеној листи. Станков и остали (2011) наводе чињеницу да многобројни савремени туристи трагају за доживљајима који им нуде осећање привржености са природом и локалном заједницом. Будуће екотуристичке дестинације које имају тежњу да придобију овакав тип посетилаца морају да заштите своје потенцијале, односно поштују прописане режиме заштите и одрживи развој природних ресурса.

WO – Формирати стратегију која би искористила понуду производа локалног карактера са циљем побољшања квалитета постојеће инфраструктурне опремљености природног добра за посетиоце.

Поменута стратегија би искористила развој етно и екотуризма утемељеног на изворној сеоској гостољубивости, производњи еколошки здраве хране и присуства старих заната и њихових производа. Развој поменуте врсте туризма треба планирати у складу са низом комплементарних делатности, које преко инвестиције доводе до повећања прихода. Повећање прихода у овом случају треба искористити у циљу комплементирања неопходне инфраструктуре и санације постојеће, као и реконструкције и конзервације објеката градитељског наслеђа.

WT – Креирати стратегију која би искористила заштиту специфичних вредности природе, споменичког наслеђа и обновљивих природних ресурса са циљем инфраструктурног опремања и уређења простора за потребе (еко)туризма.

Поменута стратегија би искористила поштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру, односно повећање еколошке свести локалних становника у сврху очувања и заштите аутентичног биодиверзитета и едукацију свих корисника заштићеног природног добра Старе планине у аспекту спровођења прописа и режима заштите и одрживог управљања отпадом. На тај начин стратегија би допринела очувању и одржавању заштићеног подручја, уредности, чистоће, амбијенталне разноврсности, планске изградње и инфраструктурног опремања простора за потребе (еко)туризма.

Пре рангирања стратегија утврђени су коефицијенти ефикасности појединих стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{tij}) коришћењем АХП методе и приказани су у табели 14.

Табела 14. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Парка природе Стара планина

	SO	ST	WO	WT
E_{s1}	0.566	0.263	0.118	0.055
E_{s2}	0.386	0.386	0.059	0.169
E_{s3}	0.566	0.263	0.118	0.055
E_{s4}	0.570	0.178	0.049	0.202
E_{s5}	0.473	0.139	0.050	0.338

Es ₆	0.175	0.093	0.073	0.660
Ew ₁	0.420	0.420	0.044	0.116
Ew ₂	0.083	0.059	0.314	0.544
Ew ₃	0.670	0.147	0.095	0.088
Ew ₄	0.392	0.278	0.165	0.165
Ew ₅	0.392	0.278	0.165	0.165
Eo ₁	0.647	0.090	0.119	0.144
Eo ₂	0.392	0.278	0.165	0.165
Eo ₃	0.557	0.060	0.322	0.060
Eo ₄	0.392	0.278	0.165	0.165
Eo ₅	0.392	0.278	0.165	0.165
Eo ₆	0.642	0.167	0.099	0.091
Et ₁	0.392	0.278	0.165	0.165
Et ₂	0.392	0.278	0.165	0.165
Et ₃	0.077	0.619	0.050	0.255
Et ₄	0.392	0.278	0.165	0.165
Et ₅	0.672	0.135	0.088	0.104

Извор: аутор

У Табели 14 приказане су вредности коефицијента ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Поменуће стратегије се пореде у односу на наведене снаге, слабости, шансе и претње. Начин на који се пореде карактеристичан је за АХП анализу: која се од ове две стратегије преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која се од ове две посматране стратегије преферира у односу на фактор *шансе* и омогућује њихово боље коришћење и за колико. Поређења поменутих стратегија извршена су у односу на све снаге, слабости, шансе и претње Парка природе Стара планина и резултати су презентовани у табели 14.

Извршено је рангирање стратегија и резултати су дати у табели 15.

Табела 15. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Парку природе Стара планина

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.441	1
ST	0.231	2
WO	0.123	4
WT	0.206	3

Извор: аутор

Добијени резултати приказани у Табели 15 указују на следећи редослед стратегија за одрживи развоја екотуризма у Парку природе Стара планина :

SO–ST–WT–WO

Крајња анализа добијених резултата указује на то да су експерти били објективни и концизни у свом оцењивању, што истовремено указује и на коректност методологије.

7.3. Вредновање Парка природе Сићевачка клисура

Сићевачка клисура увршћена је у II категорију заштите односно класификована је као Парк природе Сићевачка клисура. Простире се у југоисточном делу Србије. Подручје Парка природе Сићевачка клисура одликује се вишеструким природним вредностима. Импресивна кањонска долина (поготову у пределу код села Градишта), знатан број јама, пећина, остењака и других геоморфолошких облика чине ово заштићено природно добро врло атрактивним

(План управљања Парком природе „Сићевачка клисура” за период 2021–2030. година, 2020). Такође на простору Парка природе Сићевачка клисура обитавају природна станишта многих ендемичних и угрожених врста биљака и животиња, као и бројни споменици културе. У Табели 16 приказана је SWOT анализа Парка природе Сићевачка клисура као полазна основа у валоризацији његових потенцијала у функцији развоја екотуризма.

Табела 16. SWOT анализа Парка природе Сићевачка клисура

СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
<ul style="list-style-type: none"> • S1 – ареал српске рамонде и Наталијине рамонде – терцијарни реликти и балкански ендемити • S2 – атрактивност предела са карактеристичним рељефом и живописним пејзажима • S3 – комплементарност природних и културних туристичких мотива • S4 – очувано шумско подручје • S5 – Градиштански кањон (најатрактивнији део клисуре) – станиште једног од последњих парова сурог орла у Србији • S6 – очуване културне вредности на подручју природног добра и у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очувана у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута <i>Viamilitaris</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • W1 – недовољна и неадекватна валоризација природних ресурса у туристичке сврхе • W2 – лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура • W3 – непостојање еколошке депоније, као и система за рециклирање отпада • W4 – слабо едуковани кадрови и становништво у погледу екотуристичке свести • W5 – недовољна сарадња јавног и приватног сектора • W6 – одсуство маркетиншких активности
ШАНСЕ (O)	ПРЕТЊЕ (T)
<ul style="list-style-type: none"> • O1 – одређење општина ка одрживом развоју у сектору пољопривреде и туризма • O2 – прекогранична међународна сарадња (са Бугарском) и коришћење фондова ЕУ • O3 – развој мале привреде у сагласју са потенцијалима природног добра • O4 – могућност много бољег коришћења географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш-Софија) • O5 – лака доступност глобалних модела развоја екотуризма, као и искуства других земаља у управљању и организацији истог • O6 – могућност развоја више облика туризма (авантуристички туризам – параглајдинг, вински туризам, културни, рурални, манифестациони) 	<ul style="list-style-type: none"> • T1 – лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање • T2 – опасност од девастације простора неодрживом градњом и развојем • T3 – спори процеси приватизације и недовољан број инвеститора • T4 – потенцијални губитак туристичког тржишта због назадовања за конкуренцијом • T5 – отежани договори о циљевима развоја због бројних несугласица локалних власти и њихових интереса • T6 – непосредна близина Јелашничке клисуре као заштићеног подручја

Извор: аутор

Посебан печат изгледу Сићевачке клисуре дају многобројни пећински системи, вртаче, остењаци и импозантни кречњаци Кусаче. Најимпресивнији део клисуре је Градиштански кањон, природно станиште једног од последњих парова сурог орла у Србији (Заштићена природна добра, 2007).

Положај Парка природе је изузетно повољан. Не само да се парк налази надомак Ниша, једног од највећих урбаних центара у Србији и долине Мораве – саобраћајне кичме Републике Србије, већ се у његовим границама налази пут Е-75 Ниш–Софија од огромног значаја. Изузетну саобраћајну повезаност овог простора са окружењем допуњује железничка пруга, магистралног значаја, Ниш–Софија.

Од периода праисторије до поствизантијског периода могу се проучавати остаци материјалне културе на територији Сићевачке клисуре (<http://www.goniskabanja.org.rs/turisticki-potencijali/sicevacka-klisura/>). Посебну вредност подручја Сићевачке клисуре представљају велики број цркава и других вредних споменика, локалитета и налазишта који у презентацији Парка природе треба да заузму посебно место, а самим тим и значајно са аспеката заштите непокретних културних добара .

Сићевачка клисура је прави рај за љубитеље нетакнуте природе. Као таква пружа могућности за развој односно одвијање слободних и спортских активности, као што су: лов, риболов, планинарење, алпинизам, кајак на брзим водама и параглајдинг. Узимајући у виду климатске и орографске карактеристике, параглајдинг стаза Сићево репрезентује најбољи терен на Балкану. Са друге стране, Нишава је код Островице идеална за рафтинг и кајак на брзим водама јер су на том делу водотока велики падови, често мења првац и присутни су слапови. Бајковито село Сићево смештено је на десној обали Нишаве, на висоравни изнад клисуре. У њему се сваке године одржавају књижевна колонија и ликовна колонија коју је покренула сликарка Надежда Петровић 1905. године. Овај регион познат је по гајењу винове лозе и производњи грожђа (<http://www.goniskabanja.org.rs/turisticki-potencijali/sicevacka-klisura/>).

Тренутно стање у Сићевачкој клисури може се сажети у следећем: релативно мали број туриста; лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура; неразвијен туристички бренд; слабо едуковани кадрови и становништво у погледу екотуристичке свести.

Комуникација и учешће локалне заједнице у процесу доношења програма и планова управљања заштићеним природним добром пракса је која се развија. За постизање учешћа заинтересоване јавности у процесу планирања активности честа пракса је постављање комуникационе платформе. У ту сврху треба искористити постојеће методе комуникације, едукације и стратегије ширења свести јавности, које се користе у управљању великим бројем паркова у Европи, да стимулишу и укључе заинтересоване јавности у планирање развоја природног добра (Панић, Орловић-Ловрен, 2014). Једна од слабости за развој екотуризма, која може настати услед недовољне укључености заинтересованих стејкхолдера, јесте да не постоји заједничка сагласност одугорочној перспективи развоја, што је и случај када је у питању заштићено природно добро Сићевачка клисура.

Екотуризам Сићевачке клисуре има добре тенденције развоја, имајући у виду природне потенцијале које ово заштићено природно добро поседује. У обзир долазе и растуће потребе урбаног становништва када су у питању кратки и садржајни боравци у природној средини. Добра организација и привлачни садржај екотуризма (уз адекватну промоцију) повећали би атрактивност Сићевачке клисуре, а екотуризам би постао главни разлог укључивања у туристичка кретања. План едукације (са разним обукама и радионицама) свих учесника у туризму (туристички радници, локално становништво и сви остали укључени у туристичке активности) јесте један од примарних услова одрживог развоја екотуризма.

Након идентификације свих релевантних спољашњих и унутрашњих фактора који су укључени у SWOT анализу Парка природе Сићевачка клисура, спроводе се АХП поређења парова фактора у свакој SWOT групи појединачно и одређују њихови приоритети. Резултати SWOT матрице заједно са локалним тежинама које представљају утицај унутрашњих међузависности представљени су унутар сваког SWOT фактора. Вредности поређења, заједно са израчунатим тежинама група, приказане су у табели 17.

Табела 17. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Парка природе Сићевачка клисура

	S6	W2	O4	T1	Тежина групе (S, W, O и T)
S6	1	5	5	3	0.567

W2	0.2	1	0.333	1	0.098
O4	0.2	3	1	3	0.223
T1	0.333	1	0.333	1	0.111

Извор: аутор на основу табеле 16

Легенда: **S6** Очуване културне вредности на подручју заштићеног природног добра и у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очувана у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута Viamilitaris); **W2** Лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура; **O4** Могућност много бољег коришћења географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш–Софија); **T1** Лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање.

Степен конзистентности ове матрице има вредност – $CR=0.096453$, што је прихватљиво и самим тим указује да није потребно радити нову евалуацију тежинских критеријума.

Табела 18.Глобална тежина критеријума SWOT анализе Парка природе Сићевачка клисура

SWOT Група	Тежина групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.567	S6 – очуване културне вредности на подручју ЗПД и у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очувана у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута Viamilitaris)	0.127	0.07200
		S5 – Градиштански кањон (најатрактивнији део клисуре) – станиште једног од последњих парова сурог орла у Србији	0.123	0.06974
		S1 – ареал српске рамонде и Наталијине рамонде – терцијарни реликти и балкански ендемити	0.107	0.06067
		S4 – очувано шумско подручје	0.078	0.04423
		S2 –атрактивност предела са карактеристичним рељефом и живописним пејзажима	0.076	0.04309
		S3 – комплементарност природних и културних туристичких мотива	0.057	0.03232
Слабости	0.098	W2 – лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура	0.028	0.00274
		W1 – недовољна и неадекватна валоризација природних ресурса у туристичке сврхе	0.022	0.00216
		W3 – непостојање еколошке депоније, као и система за рециклирање отпада	0.017	0.00167
		W6 – одсуство маркентишких активности	0.012	0.00118
		W4 – слабо едуковани кадрови и становништво у погледу екотуристичке свести	0.010	0.00098
		W5 – недовољна сарадња јавног и приватног сектора	0.009	0.00088
Шансе	0.223	O4 – могућност много бољег коришћења географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш–Софија)	0.056	0.01249
		O6 – могућност развоја више	0.041	0.00914

		облика туризма (авантуристички туризам – параглајдинг, вински туризам, културни, рурални, манифестациони)		
		O2 – прекогранична међународна сарадња (са Бугарском) и коришћење фондова ЕУ	0.040	0.00892
		O1 – опредељење општина ка одрживом развоју у сектору пољопривреде и туризма	0.037	0.00825
		O3 – развој мале привреде у сагласју са потенцијалима природног добра	0.030	0.00669
		O5 – лака доступност глобалних модела развоја екотуризма, као и искуства других земаља у управљању и организацији истог	0.019	0.00424
Претње	0.111	T1 – лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање	0.031	0.00344
		T2 – опасност од девастације простора неодрживом градњом и развојем	0.025	0.00278
		T3 – спори процеси приватизације и недовољан број инвеститора	0.020	0.00222
		T4 – потенцијални губитак туристичког тржишта због назадовања за конкуренцијом	0.016	0.00177
		T5 – отежани договори о циљевима развоја због бројних несугласица локалних власти и њихових интереса	0.011	0.00122
		T6 – непосредна близина Јелашничке клисуре као заштићеног подручја	0.008	0.00089

Извор: аутор на основу табеле 17

Анализом појединачних ставки, узимајући у обзир одговоре свих испитаника, одређени су тежински коефицијенти. Поменути тежински коефицијенти упућују на најважније, до најмање важних фактора који се користе за валоризацију потенцијала Парка природе Сићевачка клисура у функцији развоја екотуризма (Табела 18). Коначни резултати резултујућих тежина (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}) такође су приказани у табели 18.

Након детаљног анализирања података константовано је да је на секундарном нивоу модела најзначајнији субфактор када су у питању **снаге** – *очуване културне вредности на подручју заштићеног природног добра и у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очувана у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута Via militaris)* (0.127), следи *Градиштански кањон (најатрактивнији део клисуре) – станиште једног од последњих парова сурог орла у Србији* (0.123), док је најмање доминантна *комплементарност природних и културних туристичких мотива* (0.057).

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор је *лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура* (0.028), следи *недовољна и неадекватна валоризација природних ресурса у туристичке сврхе* (0.022), док је на последњем месту, односно најмање битан *недовољна сарадња јавног и приватног сектора* (0.009).

Свеобухватном синергијом резултата када су у питању **шансе** издвојили су се следећи субфактори: *могућност много бољег коришћења географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш–Софија)* (0.056), следи – *могућност развоја више облика туризма (авантуристички туризам – параглајдинг, вински туризам, културни, рурални, манифестациони)* (0.041), док је на последњем месту субфактор *лака доступност глобалних модела развоја екотуризма, као и искуства других земаља у управљању и организацији истог* (0.019).

Када су питању **претње**, након извршене свеобухватне анализе података, најдоминатнији субфактор за Парк природе Сићевачка клисурајесте *лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање* (0.031). На другом месту је *опасност од девастације простора неодрживом градњом и развојем чија локална тежина износи* (0.025), док је најмање доминантан субфактор *непосредна близина Јелашиничке клисуракао заштићеног подручја* (0.008).

Предлог стратегија Парка природе Сићевачка клисура заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Парку природе Сићевачка клисуразахтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АНП-SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

У наставку су представљене предложене стратегије које ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, односно Парку природе Сићевачка клисура послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најдоминантнији субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ приказано у табели 17) су следећи:

S6 – Очуване културне вредности на подручју заштићеног природног добра и у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очуван у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута Via militaris)

W2 – Лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура

O4 – Могућност много бољег коришћења географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш–Софија)

T1 – Лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање

Након што су одређени најдоминантнији субфактори у оквиру сваке SWOT групе, креиране су следеће стратегије SO, ST, WO, WT засноване на TOWS матрици. Приликом разматрања TOWS матрице предност се даје претњама (Т) и шансама (О) као факторима будућности у односу на снаге (S) и слабости (W) као факторима прошлости.

SO – **Формирати стратегију која би презентовала и популаризовала очуване културне вредности на подручју заштићеног природног добра и у окружењу и боље искористила географски положај и саобраћајну повезаност.**

Положај Парка природе Сићевачка клисура је изузетно повољан. Не само да се парк налази надомак Ниша, једног од највећих урбаних центара у Србији, и долине Мораве – саобраћајне кичме Републике Србије, већ се у његовим границама налази пут Е-75 Ниш–Софија од огромног значаја. Изузетну саобраћајну повезаност овог простора са окружењем допуњује железничка пруга, магистралног значаја, Ниш–Софија. У циљу будућег планског развоја екотуризма у Парку природе Сићевачка клисура, предложена стратегија треба на адекватан

начин да презентује очуване културне вредности на његовој територији и боље искористи изузетно повољан географски положај.

ST – Формирати стратегију која би промовисала богато историјско наслеђе и привукла инвестиције у адаптацију, санацију и реконструкцију постојећих туристичких објеката.

Посебну вредност подручја клисуре представљају бројни споменици културе, који у укупној презентацији Парка природе Сићевачка клисура треба да заузму посебно место. Они су сведоци прохујалих векова и одраз културе народа који су живели на овом подручју. Истовремено, то су практично једини објекти који су усваком погледу уклопљени у амбијент клисуре и њене околине. Велики број манастиришта, црквишта, градина и утврђења, цркава и других вредних споменика, локалитета и налазишта чине подручје Сићевачке клисуре вишеструко занимљивим и значајним са аспеката заштите непокретних културних добара и простора на коме се налазе (<https://www.zzps.rs/wp/pp-sicevacka-klisura/9>). Ту су, између осталих, манастир Свете Богородице саграђен 1664. године, манастир Свете Петке Иверице у Островици, где је краљ Александар Обреновић подигао цркву 1898. године и црква Светог Пророка Илије.

С друге стране, у циљу одрживог коришћења и развоја Парка природе Сићевачка клисура један од главних приоритета је планска изградња и реконструкција и адаптација постојећих туристичких објеката за потребе (еко)туризма. Формирана стратегија би искористила богато историјско наслеђе и привукла потребне инвестиције за адаптацију и реконструкцију постојећих туристичких објеката.

WO – Формирати стратегију која би искористила повољан географски положај и саобраћајну повезаност (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш–Софија) и привукла стране инвеститоре са циљем улагања у инфраструктуру, односно јачање мреже путева.

О повољном географском положају и саобраћајној повезаности, било је речи у претходној стратегији, кад су у питању Снаге. У циљу одрживог коришћења и развоја Парка природе Сићевачка клисура један од главних приоритета је неопходна инфраструктура и санација постојеће, што би био крајњи циљ поменути стратегије.

WT – Формирати стратегију која би кроз реконструкцију садашњих туристичких објеката и изградњу нове туристичке супраструктуре и инфраструктуре обезбедила средства за модернизацију саобраћајне инфраструктуре.

Парк природе Сићевачка клисура за развој екотуризма треба да развије изградњу мањих објеката туристичког смештаја и туристичке инфраструктуре за презентацију природних туристичких потенцијала, као и одржавање објеката саобраћајне и друге инфраструктуре. Како наводе аутори Панић и Орловић-Ловрен (2014), развој туристичке инфраструктуре треба да омогући повећање услуга које немају негативан утицај на околину. Формирање разноврсних, и по темама специјализованих, стаза за шетњу у природи, образовних стаза и бициклистичких рута и камп зона, само су примери активности које се могу реализовати у циљу развоја екотуризма.

Пре рангирања стратегија утврђени су коефицијенти ефикасности стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{ij}) коришћењем АХП методологије и приказани су у табели 19.

Табела 19. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија у Парку природе Сићевачка клисура

	SO	ST	WO	WT
--	----	----	----	----

Es ₁	0.345	0.244	0.205	0.205
Es ₂	0.345	0.244	0.205	0.205
Es ₃	0.545	0.315	0.076	0.064
Es ₄	0.345	0.244	0.205	0.205
Es ₅	0.345	0.244	0.205	0.205
Es ₆	0.569	0.302	0.062	0.067
Ew ₁	0.345	0.244	0.205	0.205
Ew ₂	0.070	0.070	0.545	0.315
Ew ₃	0.345	0.244	0.205	0.205
Ew ₄	0.345	0.244	0.205	0.205
Ew ₅	0.341	0.286	0.170	0.203
Ew ₆	0.341	0.286	0.170	0.203
Eo ₁	0.341	0.286	0.170	0.203
Eo ₂	0.341	0.286	0.170	0.203
Eo ₃	0.341	0.286	0.170	0.203
Eo ₄	0.428	0.072	0.428	0.072
Eo ₅	0.341	0.286	0.170	0.203
Eo ₆	0.341	0.286	0.170	0.203
Et ₁	0.078	0.556	0.071	0.295
Et ₂	0.341	0.286	0.170	0.203
Et ₃	0.049	0.220	0.315	0.415
Et ₄	0.341	0.286	0.170	0.202
Et ₅	0.341	0.286	0.170	0.202
Et ₆	0.341	0.286	0.170	0.202

Извор: аутор

У табели 19 приказане су вредности коефицијента ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Поменуће стратегије се пореде у односу на наведене снаге, слабости, шансе и претње. Начин на који се пореде карактеристичан је за АХП анализу: која од ове две стратегије се преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која од ове две посматране стратегије се преферира у односу на фактор *шансе* и омогућује њихово боље коришћење и за колико? Поређења поменутих стратегија су извршена у односу на све снаге, слабости, шансе и претње Парка природе Сићевачка клисура и резултати су приказани у табели 19.

Урађено је рангирање стратегија и резултати су презентовани у табели 20.

Табела 20. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Парку природе Сићевачка клисура

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.355	1
ST	0.249	2
WO	0.207	3
WT	0.189	4

Извор: аутор

Коначни резултати приказани у Табели 20 добијени коришћењем АHP и SWOT методологије, указују на следећи редослед стратегија за одрживи развој екотуризма у Парку природе Сићевачка клисура:

SO –ST–WO–WT

Анализа добијених резултата очигледно указује на објективност примењене методологије коришћене у поступку вредновања потенцијала Парка природе Сићевачка клисура у

функцији развоја екотуризма. Из тога произилази чињеница да су експерти који су до овог истраживања били свеобухватни и реални приликом оцењивања.

7.4. Вредновање предела изузетних одлика Долина Пчиње

Заштићено природно добро Долина Пчиње простире се на територији југоисточне Србије. Територија предела изузетних одлика репрезентује најупечатљивији део региона где преовлађују природн евредности (<https://www.zzps.rs/wp/rcinje/>). Ток реке Пчиње представља једну од њих. Долина Пчиње је репрезентативни представник разноврсног биљног и животињског света. Када је реч о културноисторијским вредностима на подручју овог заштићеног природног добра, као главни представник издваја се споменик културе од изузетног значаја – манастир Свети Прохор Пчињски (XI век). Табела 21 приказује SWOT анализу Предела изузетних одлика Долина Пчиње.

Табела 21. SWOT анализа Предела изузетних одлика Долина Пчиње

СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
<ul style="list-style-type: none"> • S1 – репрезентативне шумске заједнице и станишта са високим степеном флористичке и фаунистичке разноврсности • S2 – 140 врста биљака са лековитим својствима које имају велики значај у традиционалној медицини • S3 – површинске воде прве категорије (река Пчиња – аутентични меандри и клисурасти делови привлаче посебну пажњу) • S4 – интересантни геоморфолошки облици рељефа (Вражја стена) • S5 – поседује одлике континенталне и медитеранске климе • S6 – манастир Свети Прохор Пчињски (XI век) 	<ul style="list-style-type: none"> • W1 – недостатак иновативних туристичких производа • W2 – мањак квалитетних кадрова у туризму • W3 – неадекватна саобраћајна инфраструктура • W4 – задржавање ниске стопе самозапошљавања • W5 – периферност положаја дестинације • W6 – непостојање стратегија за одрживи развој туризма и пољопривреде општина
ШАНСЕ (O)	ПРЕТЊЕ (T)
<ul style="list-style-type: none"> • O1 – стабилизација макроекономског и политичког окружења • O2 – могућност за успостављање иницијатива за прекогранични регионални туризам, са Македонијом пре свега • O3 – улагање дијаспоре • O4 – очувања еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.) • O5 – сеоска домаћинства имају повећан интерес за привређивање у екотуризму 	<ul style="list-style-type: none"> • T1 – политичка нестабилност са могућношћу поновног јављања конфликта • T2 – јака регионална конкуренција осталих туристичких дестинација • T3 – наставак спорог одвијања приватизационог процеса • T4 – емиграциона криза у окружењу • T5 – недовољно локалних и страних инвестиција за развој екотуризма

Извор: аутор

Завидни биодиверзитет флоре и фауне, очуван потенцијал природних ресурса, водоток Пчиње (прва категорија заштите), незагађено земљиште, присутност мањих руралних насеља и манастира Свети Прохор Пчињски (хиљадугодишње православно светилиште) уврстили су овај део долине Пчиње у националну природну баштину од огромног значаја (<http://dolinarpcinje.org/cir/Siteview.asp?ID=5>). Поменута река Пчиња у оквиру заштићеног природног добра тече на дужини од око 12,8 km и са шумама Козјака представља доминантан природни ресурс. Њени меандри и аутентични клисурасти делови својом лепотом привлаче посебну пажњу. Река Пчиња је притока Вардара и по количини воде његова најсиромашнија притока. Такође се сврстава и у најчистије реке Србије.

За развој туризма одређене дестинације, поред природних туристичких мотива, у једнакој мери важни су и антропогени туристички мотиви презентовани културно историјским споменицима, археолошким налазиштима, народном архитектуром и аутентичним типовима насеља, фолклорним наслеђем, знаменитим местима, манифестацијама и др. Манастир Свети Прохор Пчињски (непокретно културно добро од изузетног значаја) има непроцењиву вредност на територији предела изузетних одлика Долина Пчиње у циљу привлачења нових туриста. Ту су још и Црква Пресвете Богородице из XIV века, понеки заостали млинови и воденице, трагови остатака старе традиционалне архитектуре и итд. (Просторни план општине Трговиште, 2011).

Важну садржину екотуристичке дестинације представља и пријатељски настројен однос између локалног становништва и еко туриста (Станков и остали, 2011). На подручју долине Пчиње препознатљива је срдачност и љубазност сеоског становништва, која је нарочито специфична у брдским крајевима. Овај елемент духовне културне туристичке понуде би могао означавати битан аспект развоја еко туризма у будућности. Уоштено гледано, туристи су заинтересовани да виде аспекте духовне културе приметне преко разних манифестација, обреда и обичаја, али и да на тренутак буду сегмент оваквих културних дешавања. Антропогени односно културни мотиви ове области још увек нису у пуној мери искоришћени и самостално не могу привући већи број туриста. Њихова афирмација у садејству са природним мотивима овог заштићеног предела може резултовати бољом позицијом на туристичком тржишту.

Поред евидентираних снага и шанси, уочене су и слабости које би свакако требало елиминисати. Постојећи капацитет природних и антропогених туристичких ресурса на простору овог заштићеног подручја није у потпуности искоришћен. Недостатак иновативних туристичких производа, сходно томе и изостанак организованог наступа на туристичким сајмовима једне су од општих слабости. Квалитет саобраћајне инфраструктуре и локалних путева није на завидном нивоу. Такође, и мањак пропратне туристичке инфраструктуре и супраструктуре спутавајуће утиче на рационално коришћење туристичког капацитета овог простора. Низак квалитет кадрова такође је присутан у туризму и угоститељству. Узимајући у обзир захтеве савременог туризма неопходна је обука кадрова у циљу развијања способности и вештина неопходних за пружање услуга адекватног квалитета.

У циљу подршке могућности за укључивање локалних заједница и институција у развој еко туризма, препорука је да се формира асоцијација за развој еко туристама и кластер малих локалних произвођача. Пожељна је и прекогранична сарадња (пре свега са Македонијом) у области еко туризма и заштите природе (Панић, Орловић-Ловрен, 2014). Тренутно, ово подручје карактерише веома оскудна прекогранична сарадња када су у питању суседне општине у Македонији. Имајући у виду поменути чињеницу, једна од примарних дугорочних одлука мора бити јачање интензивне међународне сарадње у циљу заштите и очувања природних потенцијала, економског оснаживања поднебља, заједничког наступа локалних власти када су у питању предпрступни фондови ЕУ ради стицања финансијске подршке за спровођење пројеката. Један од неопходних услова је унапређење саобраћајне и комуналне инфраструктуре (Просторни план општине Трговиште, 2011).

Најбоље рангирани елементи из сваке SWOT групе Предела изузетних одлика Долина Пчиње упоређују се међусобно већ описаном АХП методом и на тај начин се добијају тежински фактори целе групе (S, W, O и T). Коначни резултати, односно вредности поређења, заједно са израчунатим тежинама група, приказане су у табели 22.

Табела 22. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Предела изузетних одлика Долина Пчиње

	S6	W3	O4	T5	Тежина групе (S, W, O и T)
--	-----------	-----------	-----------	-----------	-------------------------------

S6	1	5	3	3	0.528
W3	0.2	1	3	1	0.179
O4	0.333	0.333	1	0.333	0.089
T5	0.333	1	3	1	0.204

Извор: аутор на основу табеле 21

Легенда: **S6** Манастир Свети Прохор Пчињски (XI век); **W3** Неадекватна саобраћајна инфраструктура; **O4** Очување еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.); **T5** Недостатак интереса локалних и страних инвеститора за развој екотуризма.

Степен конзистентности ове матрице износи $CR=0.096453$, и та вредност је прихватљива, односно није потребно радити нову евалуацију тежинских критеријума

Табела 23. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Предела изузетних одлика Долина Пчиње

SWOT Група	Тежина групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.528	S6 – манастир Свети Прохор Пчињски (XI век)	0.147	0.07762
		S3 – површинске воде прве категорије (река Пчиња – аутентични меандри и клисурасти делови привлаче посебну пажњу)	0.122	0.06442
		S1 – репрезентативне шумске заједнице и станишта са високим степеном флористичке и фаунистичке разноврсности	0.087	0.04594
		S4 – интересантни геоморфолошки облици рељефа (Вражја стена)	0.068	0.03590
		S2 – 140 врста биљака са лековитим својствима које имају велики значај у традиционалној медицини	0.061	0.03221
		S5 – поседује одлике континенталне и медитеранске климе	0.043	0.02270
Слабости	0.179	W3 – неадекватна саобраћајна инфраструктура	0.057	0.01020
		W5 – периферност положаја дестинације	0.046	0.00823
		W1 – недостатак иновативних туристичких производа	0.024	0.00430
		W4 – задржавање ниске стопе самозапошљавања	0.019	0.00340
		W2 – недостатак квалитетних кадрова у туризму	0.018	0.00322
		W6 – непостојање стратегија за одрживи развој туризма и пољопривреде општина	0.016	0.00286
Шансе	0.089	O4 – очување еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.)	0.021	0.00187
		O5 – сеоска домаћинства имају повећан интерес за привређивање у екотуризму	0.020	0.00178
		O2 – могућност успостављања иницијатива за прекогранични регионални туризам, са Македонијом пре свега	0.018	0.00160
		O1 – стабилизација	0.016	0.00142

		макроекономског и политичког окружења		
		O3 – улагање дијаспоре	0.015	0.00133
Претње	0.204	T5 – недовољно локалних и страних инвестиција за развој екотуризма	0.052	0.01061
		T2 – јака регионална конкуренција осталих туристичких дестинација	0.048	0.00979
		T1 – политичка нестабилност са могућношћу поновног јављања конфликта	0.042	0.00857
		T3 – наставак спорог одвијања приватизационог процеса	0.0303	0.00618
		T4 – емиграциона криза у окружењу	0.0302	0.00616

Извор: аутор на основу табеле 22

Темељном анализом свих појединачних ставки, која је укључила све одговоре испитаника, израчунати се тежински коефицијенти. Поменути тежински коефицијенти указују на најважније, до најмање важних када је реч о факторима који се користе за валоризацију потенцијала предела изузетних одлика Долине Пчиње у функцији развоја екотуризма (Табела 23). У табели 23 приказани су у крајњи резултати резултујућих тежина (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}).

Анализа података показује да на другом нивоу модела најзначајнији субфактор када су у питању **снаге** је *Манастир Свети Прохор Пчињски (XI век) (0.147)*, следи *површинске воде прве категорије (река Пчиња – аутентични меандри и клисурасти делови привлаче посебну пажњу) (0.122)* и најмање доминантан субфактор јесте *одлике континенталне и медитеранске климе (0.043)*.

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор је *неадекватна саобраћајна инфраструктура (0.057)*, следи *периферност положаја дестинације (0.045)* и најмање доминантан субфактор када су у питању слабости Предела изузетних одлика „Долина Пчиње“ је *непостојање стратегија за одрживи развој туризма и пољопривреде општина (0.016)*.

Најзначајнији SWOT субфактори у оквиру идентификованих **шанси** из окружења јесу *очување еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.) и изажен мотив сеоских домаћинстава за допринос односно привређивање у туризму, који имају скоро исту локалну тежину – (0.021)*. На последњем месту, односно најмање доминантан субфактор јесте *улагање дијаспоре (0.015)*.

Недостатак интереса локалних и страних инвеститора за развој екотуризма (0.052) јесте најзначајнији SWOT субфактор у оквиру идентификованих **претњи**. На другом месту је субфактор *јака регионална конкуренција осталих туристичких дестинација (0.048)*, док је најмање доминантан субфактор *емиграциона криза у окружењу, чија је локална тежина (0.0302)*.

Предлог стратегија Предела изузетних одлика Долина Пчиње заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Долина Пчиње захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АHP-SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

Приоритетна примене дефинисаних стратегија има за циљ адекватну промоцију екотуризма у Пределу изузетних одлика Долина Пчиње. У наставку су представљене предложене стратегије које ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, односно поменутом пределу изузетних одлика, послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најдоминантнији субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ приказано у Табели 22) су следећи:

S6 – Манастир Свети Прохор Пчињски (XI век)

W3 – Неадекватна саобраћајна инфраструктура

O4 – Очување еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.)

T5 – Недостатак интереса локалних и страних инвеститора за развој екотуризма

TOWS матрица полази од дефинисаних елемената SWOT анализе, а потом се на основу њих дефинишу стратегије које се базирају на унутрашњим чиниоцима и њиховом одговору на спољашње чиниоце. Стратегије засноване на поменутој матрици када је у питању предео изузетних одлика Долина Пчиње су следеће:

SO – **Формирати (креирати) стратегију која би промовисала културне туристичке вредности (манастир Свети Прохор Пчињски [XI век]) и развој сеоског и етнотуризма заснованог на конвенционалној сеоској гостољубивости, производњи еколошки здраве хране и постојања исконских заната.**

За остварење циља ове стратегије од круцијалне је важности спровести активности у домену обнављања сеоских насеља и развоју аутохтоних видова пољопривредне производње. Сходно томе потребно је дати подршку развоју сточарства, традиционалној производњи и популаризацији органске пољопривреде. Развој привреде могућ је и кроз старо занатство: грнчарство и дефинисањем производних програма који треба да обухвате производе домаће радиности (плетење џемпера, хеклање завеса и стољњака, ткање народног платна и израда сувенира намењених туристима).

ST – **Формирати стратегију која би искористила богато историјско наслеђе (манастир Свети Прохор Пчињски XI век) и конкурисала у пројектима локалних и страних инвеститора са циљем развоја екотуризма.**

Поред природних, за развој туризма подједнако су важни и антропогени туристички мотиви (објекти сакралне архитектуре, старе грађевине, споменици културе и др.). Изузетан значај у геопросторном обухвату ПИО Долина Пчиње репрезентује непокретно културно добро од изузетног значаја – манастир Свети Прохор Пчињски (XI век). Манастир је културнопросветни центар поменутог подручја и у њему се изучава иконописачки занат, ради школа богословије и преписивачко-илуминаторска радионица. Богатство флоре и фауне, очуван планински рељеф и споменик од изузетног значаја чине темељне вредности подручја Долина Пчиње, што предложена стратегија треба да искористи и конкурише у пројектима локалних и страних инвеститора са циљем развоја екотуризма.

WO – **Формирати стратегију која би искористила очуване еколошке функције и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и**

сл.) са циљевима привлачења инвестиција у изградњу неопходне инфраструктуре и санације постојеће.

Главно упориште туристичке инфраструктуре требало би буду сеоска насеља у непосредној близини Долине реке Пчиње, у погледу рестаурације и модернизације садашњих туристичких објеката, трансформисања објеката народног градитељства у објекте туристичке понуде, изградње путне мреже, адекватног водоснабдевања, регулисања и изградња канализационе мреже, организованог одвожења комуналног отпада. Подршка малим произвођачима који становницима и посетиоцима села нуде здраву храну од кључне је важности. То подразумева и адекватну инфраструктурну подршку (путеви, водоснабдевање, струја, телекомуникације итд). Ваља, међутим, бити обазрив да туризам који се подстиче не прерасте у масовни, јер то није у складу са основним еколошким принципима. Колико је добро с једне стране да долази до пораста производње, продаје и повећања броја туриста, толико треба пазити и да раст не угрози оно због чега су управо корисници услуга ту, а то су нетакнута природа, мир и аутентичност.

WT – Формирати стратегију која би привукла стране и локалне инвеститоре са циљем јачања мреже путева.

Квалитет саобраћајне инфраструктуре и локалних и регионалних путева није на завидном нивоу. Мањак туристичке инфраструктуре и супраструктуре лимитирајуће делује на коришћење укупног туристичког капацитета Предела изузетних одлика Долина Пчиње. Због тога је потребно креирати стратегију која би привукла локалне и стране инвеститоре са циљем јачања мреже путева. Пре рангирања стратегија утврђени су коефицијенти ефикасности стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{tij}) коришћењем АХП методе и приказани су у табели 24.

Табела 24. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Предела изузетних одлика Долина Пчиње

	SO	ST	WO	WT
E_{s1}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{s2}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{s3}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{s4}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{s5}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{s6}	0.545	0.315	0.070	0.070
E_{w1}	0.569	0.153	0.153	0.124
E_{w2}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{w3}	0.072	0.072	0.392	0.464
E_{w4}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{w5}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{w6}	0.327	0.079	0.521	0.073
E_{o1}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{o2}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{o3}	0.077	0.285	0.285	0.353
E_{o4}	0.315	0.070	0.545	0.070
E_{o5}	0.335	0.063	0.533	0.069
E_{t1}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{t2}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{t3}	0.293	0.293	0.207	0.207
E_{t4}	0.293	0.293	0.207	0.207
E_{t5}	0.050	0.274	0.158	0.517

Извор: аутор

У табели 24 приказане су вредности коефицијената ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Стратегије SO, ST, WO и WT се пореде у односу на наведене снаге, слабости, шансе и претње Предела изузетних одлика Долина Пчиње. Начин на који се пореде карактеристичан

је за АХП анализу: која од ове две стратегије се преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која од ове две посматране стратегије се преферира у односу на фактор *шансе* и омогућује њихово боље коришћење и за колико? Поређења поменутих стратегија су извршена у односу на све снаге, слабости, шансе и претње Предела изузетних одлика Долина Пчиње и резултати су приказани у табели 24.

Након утврђивања коефицијената ефикасности стратегија, извршено је позиционирање стратегија и резултати су приказани у табели 25.

Табела 25. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Долина Пчиње

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.344	1
ST	0.249	2
WO	0.206	3
WT	0.199	4

Извор: аутор

Добијени резултати, прилазани у Табели 25 коришћењем АНР и SWOT методологије за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Долина Пчиње, указују на следећи редослед стратегија:

SO – ST–WO–WT

Анализа добијених резултата указује на коректност примењене методологије за вредновање потенцијала Предела изузетних одлика Долина Пчиње у функцији развоја екотуризма. Сходно томе, долази се и до закључка да су експерти били концизни и реални у свом оцењивању.

7.5. Вредновање Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград налази се на територији источне Србије, у непосредној близини Сокобање. Суштинске одлике поменутог предела изузетних одлика су аутентична клисура реке Моравице, средњовековно утврђење Сокоград, велики проценат очуваности природне средине и знатне области под шумама које репрезентују полидоминантне заједнице (<https://www.zzps.rs/wp/soko-grad/?script=lat>). У табели 25 приказане су снаге, слабости, шансе и претње Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград, као полазна основа у валоризацији његових потенцијала у функцији развоја екотуризма.

Табела 26. SWOT анализа Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
<ul style="list-style-type: none"> • S1 – изванредна пејзажна разноликост • S2 – богата и разноврсна флора и фауна • S3 – културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград • S4 – климатски услови са низом микроклиматских специфичних зона • S5 – богатство термоминералних извора и спелеолошких објеката у непосредној 	<ul style="list-style-type: none"> • W1 – лош квалитет локалне инфраструктуре и институција • W2 – недостатак специјализованог особља и експерата за подручје менаџмента дестинације • W3 – недовољна еколошка свест урбаног становништва која се тиче аспеката заштите животне средине и рационалног коришћења

близини заштићеног природног добра <ul style="list-style-type: none"> • S6 – аутентични објекти народног стваралаштва у сеоским насељима 	природних ресурса <ul style="list-style-type: none"> • W4 – недостатак туристичких садржаја • W5 – вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расипа“
ШАНСЕ (О)	ПРЕТЊЕ (Т)
<ul style="list-style-type: none"> • O1– могућност валоризације свих природних и антропогених туристичких ресурса у функцији развоја екотуризма • O2 – честе посете иностраних туриста • O3 – близина Сокобање – прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања • O4 – повољан туристичкогеографски положај (непосредна близина паневропског саобраћајног коридора X) • O5 – упостваљање сарадње са суседним општинама, као и прекограничне сарадње са Бугарском) 	<ul style="list-style-type: none"> • T1– локални и страни инвеститори немају довољно интереса да улажу у развој екотуризма • T2 – лоша економска ситуација • T3 – губитак потенцијалног тржишта због заостајања за конкуренцијом • T4 – немогућност обезбеђивања логистичке подршке и финансијских средстава потребних за одржавање и управљање природним добром • T5 – туризам односно туристички промет има сезонски карактер

Извор: аутор

Комплекс Лептерија–Сокоград је дефинисан као природно добро од великог значаја од 2002. године (други и трећи степен заштите). Обухвата неколико маркантних целина. То су: река Моравица и њена аутентична клисура, флувио-денудационо проширење Лептерија и средњовековно утврђење Сокоград. Сокоград има богату прошлост, подигнут је да брани и чува, више пута разаран, сматра се једним од најзначајнијих споменика наше историје и културе (1982. године изабран је за Споменик културе од великог значаја и стављен под заштиту Републике Србије) (<http://sokobanjas.com/sokograd/>). Недалеко од града откривени су остаци мале средњовековне цркве.

Сокобања је захваљујући својим лековитим, термалним изворима и специфичној географској морфологији целе котлине већ дефинисан туристички ресурс. Она је прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања. Сокобања живи од туризма пуних 180 година и може имати значајне користи правилним укључивањем својих потенцијала и ресурса у развојне туристичке сврхе (Сокобања – мастер план туристичке дестинације, 2007).

Адекватна организациона структура, профил и обученост особља заштићеног подручја, пре свега руководиоца, сарадника за образоване, информативне и туристичке активности (водичи, чувари природе, ренџери сл.), предуслов су квалитета укупног управљања, и у том склопу, одрживог управљања посетама у заштићеном подручју (Панић, Орловић-Ловрен, 2014). Што се тиче заштићеног природног добра Лептерије, на подручју људских ресурса посебно су присутни проблеми због ниске образовне структуре запослених у туризму. Такође, млади се што мање опредељују за избор угоститељског занимања. Развој туристичке делатности успорава уопште и неугодна пословна околина која је и главни разлог за одсутност страних инвеститора у сокобањски туризам.

Успешан развој екотуризма у Пределу изузетних одлика Лептерија–Сокоград као потенцијалне екотуристичке дестинације у великој мери зависи од организованости туризма на нивоу читаве туристичке дестинације (Сокобања). Будући развој туризма на простору Сокобање треба базирати на неопходном повезивању више врста туризма, и то пре свега бањског, планинског, сеоског, излетничког, манифестационог и конгресног. Постојећу туристичку понуду потребно је додатно унапредити, као и развити нове и атрактивне понуде у циљу допуњавања и обогаћивање постојеће понуде.

У будућности је потребно проширити и ојачати деловање туристичке организације Сокобања. Водећи се тренутним стањем још увек недовољно позициониране туристичке дестинације Сокобања, опште циљеве рада поменуте организације треба преусмерити на:

- професионализацији информативно-промотивне функције;
- креирању нових туристичких производа и програма;
- организацији специјалистичког школовања за различите туристичке субјекте у дестинацији;
- унапређењу општих услова боравка туриста и
- формирању информационог система.

На основу сагледавања снага, слабости, шанси и претњи Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград, дефинисани су SWOT критеријуми у оквиру сваке од наведених одредница. Резултати SWOT матрице, заједно са локалним тежинама које представљају утицај унутрашњих међузависности, представљени су унутар сваког SWOT фактора. Вредности поређења заједно са израчунатим тежинама група, дате су у табели 27.

Табела 27. Израчунавање тежина група унутар SWOT групе Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

	S3	W5	O3	T1	Тежина групе (S, W, O и T)
S3	1	5	0.333	3	0.293
W5	0.2	1	0.2	1	0.088
O4	3	5	1	3	0.507
T5	0.333	1	0.333	1	0.113

Извор: аутор на основу табеле 26

Легенда: **S3** Културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград; **W5** Вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расипа“ **O3** Близина Сокобање – прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања; **T1** Локални и страни инвеститори немају довољно интереса да улажу у развој екотуризма

Вредност степена конзистентности ове матрице је $CR=0.069114$, што је прихватљиво и самим тим није потребно радити поновну евалуацију тежинских критеријума.

Табела 28. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

SWOT Група	Тежина Групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.293	S3 – културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград	0.086	0.02520
		S5 – богатство термоминералних извора и спелеолошких објеката у непосредној близини заштићеног природног добра	0.056	0.01641
		S1 – изванредна пејзажна разноликост	0.051	0.01494
		S2 – богата и разноврсна флора и фауна	0.046	0.01348
		S4 – климатски услови са низом микроклиматских специфичних зона	0.029	0.00850
		S6 – аутентични објекти народног стваралаштва у сеоским насељима	0.025	0.00732
Слабости	0.088	W5 – вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расипа“	0.027	0.00238
		W1 – лош квалитет локалне инфраструктуре и институција	0.025	0.0022

		W2 – недостатак специјализованог особља и експерата за подручје менаџмента дестинације	0.014	0.00123
		W4 – недостатак туристичких садржаја	0.011	0.00097
		W3 – недовољна еколошка свест урбаног становништва која се тиче аспеката заштите животне средине и рационалног коришћења природних ресурса	0.010	0.00088
Шансе	0.507	O3 – близина Сокобање – прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања	0.139	0.07047
		O1 – могућност валоризације свих природних и антропогених туристичких ресурса у функцији развоја екотуризма	0.121	0.06135
		O2 – честе посете иностраних туриста	0.107	0.05425
		O4 – повољан туристичкогеографски положај (непосредна близина паневропског саобраћајног коридора X)	0.085	0.04309
		O5 – успостављање сарадње са суседним општинама, као и прекограничне сарадње са Бугарском)	0.055	0.02788
Претње	0.113	T1 – локални и страни инвеститори немају довољно интереса да улажу у развој екотуризма	0.032	0.00362
		T4 – немогућност обезбеђивања логистичке подршке и финансијских средстава потребних за одржавање и управљање природних добром	0.024	0.00271
		T5 – туризам односно туристички промет има сезонски карактер	0.020	0.00226
		T2 – лоша економска ситуација	0.019	0.00215
		T3 – губитак потенцијалног тржишта због заостајања за конкуренцијом	0.018	0.00203

Извор: аутор на основу табеле 27

Комплексном анализом свих појединачних ставки (узимајући у обзир одговоре свих испитаника) одређени су тежински коефицијенти, који показује оне најбитније, до најмање битних када је реч о факторима који се користе за валоризацију потенцијала Предела изузетних одлика „Лептерија–Сокоград” у функцији развоја екотуризма (Табела 28). У табели 28 такође су приказани и финални резултати резултујућих тежина (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}), добијени на већ описан начин.

Детаљна процена података показује да на другом нивоу модела најважнији субфактор када су у питању **снаге** је *културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград* (0.086), следи *богатство термоминералних извора и спелеолошких објеката у непосредној близини заштићеног природног добра* (0.056) и најмање доминантан субфактор јесте *аутентични објекти народног стваралаштва у сеоским насељима* (0.025).

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор је *вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расипа“* (0.027), следи *лош квалитет локалне инфраструктуре и институција* (0.025) и на последњем месту је субфактор *недовољна*

еколошка свест урбаног становништва која се тиче аспеката заштите животне средине и рационалног коришћења природних ресурса (0.010).

Свеобухватном синергијом резултата када су у питању **шансе** издвојени су следећи субфактори: *близина Сокобање – прва еколошка општина у Србији и друга по посећености* (0.139), *следи могућност валоризације свих природних и антропогених туристичких ресурса у функцији развоја екотуризма* (0.121), и на последњем месту субфактор *успостављање сарадње са суседним општинама, као и прекограничне сарадње са Бугарском*, чија локална тежина износи (0.055).

Када су питању **претње**, након извршене свеобухватне анализе података, најдоминантнији субфактор за Предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград јесте *локални и страни инвеститори немају довољно интереса да улажу у развој екотуризма* (0.032). На другом месту је субфактор *немогућност обезбеђивања логистичке подршке и финансијских средстава потребних за одржавање и управљање природним добром*, чија локална тежина износи (0.024). Најмање доминантан субфактор из поменуте групације јесте *губитак потенцијалног тржишта због заостајања за конкуренцијом* (0.018).

Предлог стратегија Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Лептерија–Сокоград захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АHP-SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

Финални редослед генерисаних стратегија указује на хронолошки редослед активности које је потребно предузети како би Предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград од садашње позиције достигао ниво препознатљиве екотуристичке дестинације. У наставку су представљене предложене стратегије које ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, односно пределу изузетних одлика Лептерија–Сокоград послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најбоље рангирани субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ приказано у Табели 27) су следећи:

S3 – Културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград

W5 – Вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расипа“

O3 – Близина Сокобање – прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања

T1 – локални и страни инвеститори немају довољно интереса да улажу у развој екотуризма

На основу поменутих најзначајнијих субфактора у оквиру сваке SWOT групе и њиховог објективног разматрања формулисане су следеће стратегије SO, ST, WO, WT засноване на TOWS матрици:

SO – **Формирати стратегију која би промовисала културноисторијску вредност средњовековног утврђења Сокоград који се налази на територији општине Сокобање, прве еколошке општине у Србији и друге по посећености међу бањама Србије.**

Комплекс Лептерија–Сокоград је под заштитом од 2002. године. Ово подручје карактеришу атрактивни геоморфолошки облици, богата флора и фауна и културноисторијске вредности

(средњовековно утврђење Сокоград). На најистуренијем рту налазе се делови, заправо остаци средњовековног монументалног утврђења Сокоград. Сокоград има невероватну прошлост, подигнут је да брани и чува тадашње становнике, а више пута је разаран. Поменута стратегија треба да промовише културноисторијску вредност утврђења Сокоград (сматра се једним од најзначајнијих споменика наше историје и културе –1982. године проглашен за Споменик културе од великог значаја и стављен под заштиту Републике Србије), који се налази на територији прве еколошке општине у Србији, односно Сокобање.

ST – Формирати стратегију која би искористила разноврсну понуду, односно природне и антропогене туристичке садржаје и конкурисала у пројектима локалних и страних инвеститора са циљем развоја екотуризма.

У геопросторном обухвату присутна је комплементарност природних и антропогених туристичких мотива. На тим вредностима се може креирати јединствен и конкурентан туристички производ, који се може одлично пласирати на националним и међународним туристичким тржиштима.

WO – Формирати стратегију која би искористила близину Сокобање (прве еколошке општине у Србији и друге по посећености бање) у циљу већег коришћења природног потенцијала.

Сокобања је захваљујући својим лековитим, термалним изворима и специфичној географској морфологији целе котлине, већ дефинисан туристички ресурс. Сокобања је прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања. Посебан туристички мотив Сокобање, заснован на комплексу балнеолошких и климатских потенцијала, а у садејству са осталим природним и антропогеним вредностима, може формирати разноврсну и квалитетну туристичку понуду која би могла остварити високу конкурентност и одрживост (Радивојевић, 2008). Правилним укључивањем својих потенцијала и ресурса у развојне туристичке сврхе, Сокобања може остварити многобројне користи.

WT – Формирати стратегију која би привукла локалне и стране инвеститоре са циљем промена одлика данашње туристичке понуде, најчешће кроз унапређење квалитета исте и омогућавање шире лепезе пратећих услуга.

Целокупан развој заштићеног природног добра Лептерије мора бити заснован на концепту одрживог развоја. Предложена стратегија предвиђа изградњу материјане базе туризма, укључивање локалног становништва у развој посматраног подручја, обogaћивање туристичке понуде новим садржајима и сл., а све у циљу креирања јединствене и комплексне туристичке понуде. Такође, треба водити рачуна да заштитна функција представља безусловни приоритет. Како наводе Мимовић и остали (2012), ова стратегија је у начелу усмеренана повишење вредности туристичке понуде кроз побољшање њеног квалитета уз непропорционално повишење цена. Тако модификована понуда није атрактивна само за постојеће кориснике, већ истовремено представља и адекватну основу за привлачење нових потенцијалних корисника који су до тада били или примарно оријентисани на конкурентске дестинације и садржаје или нису практиковали коришћење садржаја тог типа.

Пре рангирања стратегија утврђени су коефицијенти ефикасности стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{ij}) коришћењем АХП методе и представљени су у табели 29.

Табела 29. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

	SO	ST	WO	WT
E_{s1}	0.144	0.478	0.276	0.102

Es ₂	0.144	0.478	0.276	0.102
Es ₃	0.650	0.190	0.058	0.101
Es ₄	0.238	0.238	0.372	0.152
Es ₅	0.144	0.276	0.478	0.102
Es ₆	0.148	0.374	0.105	0.374
Ew ₁	0.276	0.195	0.138	0.391
Ew ₂	0.243	0.243	0.172	0.343
Ew ₃	0.393	0.234	0.139	0.234
Ew ₄	0.219	0.155	0.097	0.529
Ew ₅	0.050	0.116	0.553	0.281
Eo ₁	0.070	0.315	0.070	0.546
Eo ₂	0.343	0.243	0.172	0.243
Eo ₃	0.411	0.121	0.362	0.106
Eo ₄	0.343	0.243	0.172	0.242
Eo ₅	0.343	0.243	0.172	0.242
Et ₁	0.072	0.392	0.072	0.464
Et ₂	0.343	0.243	0.243	0.172
Et ₃	0.343	0.243	0.243	0.172
Et ₄	0.094	0.277	0.083	0.546
Et ₅	0.094	0.277	0.083	0.546

Извор: аутор

У табели 29 приказане су вредности коефицијената ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Поменуће стратегије се пореде у односу на (SWOT анализу) наведене снаге, слабости, шансе и претње. Начин на који се пореде карактеристичан је за АХП анализу: која од ове две стратегије се преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која од ове две посматране стратегије се преферира у односу на фактор *шансе* и омогућује њихово боље коришћење и за колико. Поређења поменутих стратегија су извршена у односу на све снаге, слабости, шансе и претње Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград и резултати су презентовани у табели 29.

Извршено је рангирање стратегија и резултати су приказани у табели 30.

Табела 30. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.267	2
ST	0.269	1
WO	0.239	3
WT	0.225	4

Извор: аутор

Добијени резултати који су приказани у Табели 30 коришћењем АHP и SWOT методологије за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Лептерија–Сокоград указују на следећи редослед стратегија:

ST –SO–WO–WT

Крајња анализа добијених резултата указује на објективност примењене методологије коришћене за вредновање потенцијала Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград у функцији развоја екотуризма. Из тога произилази и чињеница да су експерти били свеобухватни и објективни у свом оцењивању.

7.6. Вредновање Предела изузетних одлика Власина

Територија општине Сурдулица обухвата већи део Предела изузетних одлика Власина. Поменуто заштићено природно добро у своју површину укључује већи део Власинске висоравни на простору југоисточне Србије. На њој се налази Власинско језеро, настало на месту некадашње тресаве. Богатство и разноврсност биљног и животињског света, као и квалитет воде основна су вредност овог заштићеног подручја. Табела 31 приказује SWOT анализу Предела изузетних одлика Власина.

Табела 31. SWOT анализа Предела изузетних одлика Власина

ШАНСЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
<ul style="list-style-type: none"> • S1 – разноврсност и висок квалитет природних туристичких вредности • S2 – посебно важно подручје за очување птица мочвара • S3 – изузетан рекреативно-туристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини) • S4 – атрактивност пејзажа (популације маљавих брега и тресавских врба налазе се на плутајућим тресетним острвима) • S5 – међу 840 врста биљака, изузетан значај поседују ендемичне и бореалне врсте чија су станишта мочваре у близини језера 	<ul style="list-style-type: none"> • W1 – актуелни смештајни капацитети још увек нису адекватно изграђени и не испуњавају захтеве туристичке тражње (тржита) • W2 – комерцијално коришћење воде језера за електричну енергију (падови нивоа воде) • W3 – простор Власине заузима југоисточни део Србије који спада у привредно најнеразвијеније у земљи • W4 – депопулација и старосна структура становништва • W5 – недостатак стручних кадрова за обављање туристичке делатности • W6 – недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја)
ШАНСЕ (O)	ПРЕТЊЕ (T)
<ul style="list-style-type: none"> • O1 – планска изградња туристичких насеља и објеката за смештај туриста • O2 – учешће локалног становништва у програмима едукације о екотуризму, који организују Национална туристичка организација, невладине организације или Светска туристичка организација • O3 – јачање партнерства јавног и приватног сектора у погледу стварања предузетничких идеја и подухвата који ће генерисати добит предузетницима и дестинацији у целини • O4 – реконструкција објеката народног градитељства у екоконачишта која ће потпомоћи одрживи развој екотуризма • O5 – повољан географски положај у односу на најпрометније саобраћајнице Балканског полуострва E-75, E-80 • O6 – прекогранична сарадња са Бугарском и Македонијом 	<ul style="list-style-type: none"> • T1 – неконтролисани развој туризма • T2 – недостатак промотивних маркетиншких активности у области екотуризма на међународним тржиштима • T3 – успорена приватизација и реструктурирање привреде • T4 – мали буџет ТО Сурдулица • T5 – споро придруживање Србије ЕУ и непоштовање стандарда ЕУ

Извор: аутор

Власина обухвата највећи део Власинске висоравни. Квалитет вода и велики диверзитет флоре и фауне су значајне вредности поменутог предела изузетних одлика. Међу 840 врста биљака, изузетан значај репрезентују ендемичне и бореалне врсте чија се станишта налазе на планинским мочварама око језера и потока. Лепоти пејзажа нарочито доприносе плутајућа тресетна острва (Завод за заштиту природе, 2007). По својој аутентичности и специфичности истиче се Власинско језеро. Зузима друго место по величини када су у питању вештачка језера у Србији.

Већ пар година уназад развој екотуризма на простору заштићеног природног добра Власина се осмишљава и планира. Међутим, ниједан пројекат до данас није реализован у потпуности.

Мањак туристичке инфраструктуре и супраструктуре и даље означава један од главних проблема у питању. Захваљујући својим природним и антропогеним туристичким потенцијалима и туристичким капацитетима Власина са Крајиштем је формулисана као туристичка целина.

Власина ће свој будући туристички имиџ градити већином на креативној и интелигентној понуди различитих производа и активности максималним коришћењем имиџа планине и језера. Претпоставка за добро повезивање свих производа и активности јесте изградња и стварање опште и туристичке инфраструктуре. Општа инфраструктура је важна за функционисање елементарних потреба дестинације.

Шири простор Власинског језера је у последње две деценије напустила готово половина популације. Као последица одлива млађег становништва, на платоу Власинског језера је остало само старо становништво које се суочава са проблемима у својим свакодневним животним потребама (слаба повезаност махала, неколико трговина, лош јавни превоз и сл.) (Мастер план са пословним планом развоја туризма Власинског језера, 2007).

Заштита језера и природних вредности Власинског језера не представљају велики ограничавајући фактор, већ карту на коју туристичка дестинација Власина игра у ближој и даљој туристичкој будућности. Заштитом природне околине штити се амбијентална вредност простора, а чиме се изграђује имиџ дестинације са идиличном сценографијом.

Први интерес локалног становништва у планирању и реализацији пројеката везаних за екотуризам је запошљавање, едукација и додатна знања, те напредовање у професионалним каријерама представника локалне заједнице. Други је интерес повезан са могућностима приступа локалног становништва планираним садржајима туризма и рекреације, док је трећи интерес повезан са психолошким вредностима утицаја планираног пројекта на имиџ туристичке дестинације.

На локалном, регионалном и републичком нивоу већ је уочен одређен број приватних предузетника са интересом ширења већ постојећих, као и отварања нових послова и инвестиција на подручју Власине. Велики домаћи и интернационални инвеститори су заинтересовани за нове, транспарентне и рационалне пројекте. Карактерише их врло прагматичан приступ – захтевају решену имовинско-правну ситуацију са земљиштем, обезбеђену инфраструктуру (путеви, канализација, вода и електрична енергија), као и постојање разрађеног Мастер плана подручја са назначеним инвестиционим пројектима (Мастер план са пословним планом развоја туризма Власинског језера, 2007).

Полазну основу у анализи чине интерни и екстерни фактори предела изузетних одлика Власина дефинисани у оквиру SWOT анализе. У другој фази врши се одређивање међусобног значаја SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе. Након што су утврђени најбоље рангирани елементи унутар сваке SWOT групе, прелази се на следећи корак, а то је њихово међусобно упоређивање. Крајњи резултати, односно вредности поређења, заједно са израчунатим тежинама група, приказане су у табели 32.

Табела 32. Израчунавање тежина групе унутар SWOT анализе Предела изузетних одлика Власина

	S3	W6	O1	T1	Тежина групе (S, W, Oи T)
S3	1	5	5	3	0.565
W6	0.2	1	3	1	0.169
O1	0.2	0.333	1	0.333	0.074
T1	0.333	1	3	1	0.192

Извор: аутор на основу табеле 31

Легенда: **S3** Изузетан рекреативно-туристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини); **W6** Недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја); **O1** Планска изградња туристичких насеља и објеката за смештај туриста; **T1** Неконтролисан развој туризма.

Степен конзистентности ове матрице је $CR=0.042475$, што је коректна вредност, односно указује на чињеницу да је анализа одговарајућа и да није потребно радити ново оцењивање тежинских критеријума.

Табела 33. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Предела изузетних одлика Власина

SWOT Група	Тежина групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.565	S3 – изузетан рекреативно-туристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини)	0.178	0.10057
		S1 – разноврсност и висок квалитет природних туристичких вредности	0.122	0.06893
		S4 – атрактивност пејзажа (популације маљавих бреза и тресавских врба налазе се на плутајућим тресетним острвима)	0.115	0.06497
		S5 – међу 840 врста биљака, изузетан значај поседују ендемичне и бореалне врсте чија су станишта мочваре у близини језера	0.091	0.05141
		S2 – посебно важно подручје за очување птица мочварица	0.060	0.0339
Слабости	0.169	W6 – недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја)	0.038	0.00642
		W2 – комерцијално коришћење воде језера за електричну енергију (падови нивоа воде)	0.036	0.00608
		W1 – актуелни смештајни капацитети још увек нису адекватно изграђени и не испуњавају захтеве туристичке тражње (тржита)	0.028	0.00473
		W3 – простор Власине заузима југоисточни део Србије који спада у привредно најнеразвијеније у земљи	0.024	0.00406
		W5 – недостатак стручних кадрова за обављање туристичке делатности	0.022	0.00372
		W4 – депопулација и старосна структура становништва	0.021	0.00355
Шансе	0.074	O1 – планска изградња туристичких насеља и објеката за смештај туриста	0.017	0.00126
		O2 – учешће локалног становништва у програмима едукације о екотуризму, који организују Национална туристичка организација, невладине организације или Светска туристичка организација	0.016	0.00118
		O5 – повољан географски положај у	0.015	0.00111

		односу на најпрометније саобраћајнице Балканског полуострва Е 75, Е 80		
		О6 – прекогранична сарадња са Бугарском и Македонијом	0.010	0.00074
		О3 – јачање партнерства јавног и приватног сектора у погледу стварања предузетничких идеја и подухвата који ће генерисати добит предузетницима и дестинацији у целини	0.009	0.00066
		О4 – реконструкција објеката народног градитељства у екоконачишта која ће потпомоћи одрживи развој екотуризма	0.008	0.00059
Претње	0.192	T1 – неконтролисан развој туризма	0.072	0.01382
		T2 – недостатак промотивних маркетиншких активности у области екотуризма на међународним тржиштима	0.049	0.00941
		T4 – мали буџет ТО Сурдулица	0.029	0.00557
		T3 – успорена приватизација и реструктурирање привреде	0.026	0.00499
		T5 – споро придруживање Србије ЕУ и непоштовање стандарда ЕУ	0.016	0.00307

Извор: аутор на основу табеле 32

Детаљном анализом свих појединачних ставки (узимајући у обзир одговоре свих испитаника), одређени су тежински коефицијенти који показују оне најбитније, до најмање битних када је реч о факторима који се користе за валоризацију потенцијала Предела изузетних одлика Власина у функцији развоја екотуризма (Табела 33). Коначни резултати када су у питању резултујуће тежине (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}), такође су приказани у табели 33.

Анализа података показује да на другом нивоу модела најважнији субфактор када су у питању **снаге** је *изузетан рекреативно-туристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини)* (0.178), следи *разноврсности висок квалитет природних туристичких вредности* (0.122), док је најмање доминантан субфактор *посебно важно подручје за очување птица мочварница* (0.060).

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор јесте *недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја)* (0.038), следи *комерцијално коришћење воде језера за електричну енергију (падови нивоа воде)* (0.036), док је најмање битан субфактор када су у питању слабости Предела изузетних одлика Власина *депопулација и старосна структура становништва* (0.021).

Када су у питању **шансе**, свеобухватном синергијом резултата издвојили су се следећи субфактори: *планска изградња туристичких насеља и објеката за смештај туриста* (0.016), *учешће локалног становништва у програмима едукације о екотуризму који организују Национална туристичка организација, невладине организације или Светска туристичка организација* (0.015) и најмање доминантан *реконструкција објеката народног градитељства у екоконачишта која ће потпомоћи одрживи развој екотуризма* (0.008).

Када су питању **претње**, након извршене свеобухватне анализе података, најдоминантнији субфактор за Предео изузетних одлика Власина јесте *неконтролисан развој туризма* (0.072). *Недостатак промотивних маркетиншких активности у области екотуризма на међународним тржиштима* јесте на другом месту са локалном тежином од (0.049). На

последњем месту, односно најмање доминантан субфактор из поменуте групације је *споро придруживање Србије ЕУ и непоштовање стандарда ЕУ (0.016)*.

Предлог стратегија Предела изузетних одлика Власина заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Власина захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АHP-SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

Добијени резултати спроведеног истраживања указују на хронолошки редослед примене дефинисаних стратегија чиме се реализује предложени план имплементације екотуризма у Пределу изузетних одлика Власина. У наставку су представљене предложене стратегије које ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, односно поменутом пределу изузетних одлика, послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најдоминантнији субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ приказано у табели 32) су следећи:

S3 – Изузетан рекреативнотуристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини)

W6 – Недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја)

O1 – Планска изградња туристичких насеља и објеката за смештај туриста

T1 – Неконтролисан развој туризма

На основу реалног разматрања најзначајнијих SWOT субфактора, дефинисане су следеће стратегије SO, ST, WO, WT засноване на TOWS матрици:

SO – **Формирати стратегију која би искористила разноврсност и висок квалитет природних туристичких вредности, односно изузетан рекреативнотуристички мотив у циљу планске изградње туристичких насеља и објеката за смештај туриста.**

Власина укључује велики део површине Власинске висоравни на простору југоисточне Србије. Власинску висораван карактерише природна разноврсност. Најбитнији туристички мотив јесте Власинско језеро. Што се тиче степена заштите, Власина је декларисана као предео изузетних одлика и Емералд подручје. Власина је такође и Рамсарско подручје, самим тим и опажање птица има важну улогу када је у питању развој екотуризма, (Гајић и Цветановић, 2015). Власина ће свој будући туристички имиџ градити већином на креативној понуди различитих производа и активности. Претпоставка за добро повезивање свих туристичких производа и активности јесте изградња и стварање опште и туристичке инфраструктуре, што предлаже поменута стратегија.

ST – **Креирати стратегију која би интензивно промовисала постојећу туристичку понуду и атрактивност пејзажа са циљем контролисаног развоја туризма.**

Управљач заштићеног природног добра може споровести низ промотивних активности на промоцији вредности Предела изузетних одлика Власина (израда публикације и тематских флајера, снимање пропагандних филмова, израда вебсајта, организација традиционалних манифестација) новим одређеним аспектима (новим потенцијалним (еко)туристима), уз

задржавање досадашњих туриста и на тај начин обезбеди контролисан развој туристичког тржишта.

WO – Формирати стратегију која би искористила планску изградњу туристичких насеља и објеката за смештај туриста, у циљу изградње и реконструкције саобраћајне, комуналне и друге потребне техничке инфраструктуре.

Што се тиче туристичке инфраструктуре, тренутно стање није на задовољавајућем нивоу. Садашња инфраструктура нема довољан капацитет да одговори на могући обим туристичког промета који заштићено природно добро Власина могло остварити имајући у виду туристичке вредности које садржи (Марковић, 2015). Сходно томе је потребно драстично унапредити туристичку (као и основну) инфраструктуру, у вредносном, и садржинском смислу, што је управо и крајњи циљ поменуте стратегије.

WT – Формирати стратегију која би искористила спровођење свих мера заштите, одрживог коришћења и развоја предела изузетних одлика са циљем унапређивања и изградње неопходне инфраструктуре за прилаз заштићеном природном добру и постојећим објектима (саобраћајне, хидротехничке, електроенергетске и телекомуникационе мреже).

Заштита и унапређење животне средине на простору ПИО Власина треба да представља приоритет коме ће бити подређен будући развој. Туристи се морају понашати на тај начин да приликом задовољавања својих туристичких потреба не нарушавају аутентичност природне средине. На тај начин пружају могућност и будућим туристима да уживају у истим вредностима. Актери туристичке понуде не смеју ставити заштиту овог подручја у други план, дајући приоритет економској функцији, тј. да економија не добије примат над екологијом.

Пре рангирања стратегија утврђени су коефицијенти ефикасности стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{tij}) коришћењем АХП методе и приказани у табели 34.

Табела 34. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија Предела изузетних одлика Власина

	SO	ST	WO	WT
E_{s1}	0.561	0.285	0.072	0.082
E_{s2}	0.243	0.243	0.172	0.343
E_{s3}	0.545	0.315	0.070	0.070
E_{s4}	0.425	0.425	0.055	0.095
E_{s5}	0.425	0.425	0.055	0.095
E_{w1}	0.314	0.083	0.544	0.059
E_{w2}	0.337	0.238	0.142	0.283
E_{w3}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{w4}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{w5}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{w6}	0.101	0.054	0.552	0.293
E_{o1}	0.314	0.083	0.544	0.059
E_{o2}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{o3}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{o4}	0.314	0.083	0.544	0.059
E_{o5}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{o6}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{t1}	0.094	0.277	0.083	0.546
E_{t2}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{t3}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{t4}	0.343	0.242	0.172	0.243
E_{t5}	0.343	0.242	0.172	0.243

Извор: аутор

У табели 34 приказане су вредности коефицијената ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Начин на који се пореде карактеристичан је за АХП анализу: која од ове две стратегије се преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која од ове две посматране стратегије се преферира у односу на фактор *шансе* и омогућује њихово боље коришћење и за колико. Поређења поменутих стратегија су извршена у односу на све снаге, слабости, шансе и претње Предела изузетних одлика Власина и резултати су приказани у табели 34.

Након утврђивања поменутих коефицијената, урађено је рангирање стратегија и резултати су дати у табели 35.

Табела 35. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Власина

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.390	1
ST	0.271	2
WO	0.171	3
WT	0.168	4

Извор: аутор

Добијени резултати који су прилазани у Табели 35 коришћењем АНР и SWOT методологије за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Власина, указују на следећи редослед стратегија:

SO –ST – WO – WT

Након извршене анализе добијених резултата очигледно је да су експерти били објективни и коегзистентни у оцењивању, што указује на коректност примењене методологије

7.7. Вредновање Специјалног резервата природе Сува планина

Заштићено природно добро Сува планина простире се на територији Источне Србије. Обухвата југозападни део Карпатско-балканског планинског система. Биолошке, предеоне, геолошке и геоморфолошке вредности, изузетан фаунистички и флористички диверзитет и објекти геолошког и културноисторијског наслеђа представљају изузетан потенцијал овог подручја за развој екотуризма. У Табели 36 приказана је SWOT анализа Специјалног резервата природе Сува планина.

Табела 36. SWOT анализа Специјалног резервата природе Сува планина

СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
<ul style="list-style-type: none">• S1– очувана природа и висок степен биолошке разноврсности• S2 – на подручју заштићеног природног добра заступљена је 1261 биљна врста; углавном ендемореликтног карактера или заштићена по многим националним и међународним критеријумима• S3 – изузетан диверзитет ентомофауне који се огледа у 259 утврђених таксона• S4 – Сува планину репрезентују:	<ul style="list-style-type: none">• W1 – лоша туристичка опремљеност• W2 – бесправна градња• W3 – лоша инфраструктурна и комунална опремљеност насеља• W4– неповољна демографска структура (старачка насеља)• W5 – непостојање кадровских капацитета за управљање подручјем као природним добром и туристичком дестинацијом• W6 – проблем сиромаштва са којим се

<p>специфичне појаве и облици крашког рељефа, богатство седимената различите старости и фосилна флора и фауна</p> <ul style="list-style-type: none"> • S5 – постојање заштићених подручја у окружењу: Јелашничка и Сићевачка клисура као комплементарних туристичких мотива • S6 – бројни етно-објекти: етно куће, плевње, катуни, воденице и млинови и др., које одликује јединствен архитектонски склоп и амбијент карактеристичан за ово подручје • S7 – прави планинарски рај што потврђује и традиционална манифестација Зимски успон на трем (1000 планинара из земље и региона) 	<p>суочавају општине</p> <ul style="list-style-type: none"> • W7 – значајно рударскогеолошко подручје
ШАНСЕ(О)	ПРЕТЊЕ (Т)
<ul style="list-style-type: none"> • O1– реновирање постојећих и градња нових туристичких капацитета • O2 – близина туристичког центра Нишка Бања који заштиту животне средине и природе уврштају у приоритетне делатности за даљи развој туризма • O3 – повећање интеррегионалне сарадње (Бугарска), трансфер знања и добре праксе • O4 – коришћење донаторских средстава из ИПА фондова • O5 – реализација програма едукације и професионалне обуке кадрова за управљање природним добром • O6 – промоција и презентација подручја као зелене зоне у функцији развоја туризма и производње органске хране • O7 – опредељење општина ка одрживом развоју у сектору пољопривреде и туризма 	<ul style="list-style-type: none"> • T1– непридржавање уредби и услова прописаних за извођење радова на простору природног добра • T2 – неконтролисане посете (величине групе, локалитет које обилазе, време задржавања) и тиме немогућности управљања посетама у складу са капацитетима подручја • T3 – неуспостављање сарадње између локалних самоуправа и тиме стварање конкурентске атмосфере у развоју подручја • T4 – непостојање локалних и регионалних иницијатива када су у питању аспекти заштита животне средине и очување туристичких вредности • T5 – непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљање природним добром • T6 – продубљивање економске кризе у региону

Извор: аутор

Биолошке вредности Специјалног резервата природе Сува планина представља, пре свега, изузетан фаунистички и флористички диверзитет који се огледа у великом броју врста биљака и животиња које репрезентују ендемичне, реликтне, строго заштићене и заштићене врсте (Специјални резерват природе Сува планина – предлог за заштиту, 2013). Суву планину карактеришу и специфичне појаве и облици крашког рељефа и богатство седимената различите старости.

Главни узроци деградираности су: непланска и неконтролисана сеча шума; пошумљавање станишта врстама које заузимају простор природних шума; сточарење; неконтролисана градња и изградња; неконтролисано одлагање смећа; лов и криволов и узнемиравање животиња, посебно у репродуктивном периоду од стране туриста, планинара и мештана (План управљања – Специјални резерват природе „Сува планина” за период 2016-2025. године, 2016). Неминовни утицај на животну средину имају радови који се изводе при експлоатацији минералних сировина, као што је случај у подгорном појасу са југозападне стране Суве планине где постоје бројне кречане.

Појава депопулације, економске немоћи и старења становништва су отежавајући фактори у спровођењу концепта заштите кроз одрживи развој, који се базира на ослањању на локалне снаге, њихово учешће у управљању природним ресурсима користећи традиционална знања и искуства стечена у суживоту са природним окружењем.

У сеоским насељима неопходно је креирати туристичку понуду у аспекту етно-еко туризма. За усмеравање традиционалне и органске пољопривредне производње и економског развоја привреде потребно је спроводити активности у домену реконструкције села и развоја извор облика пољопривредне производње, успостављању робне марке и популаризацији органске производње. Развој привреде могућ је кроз старо занатство: грнчарство, мутавције, као и дефинисањем производних програма који треба да обухвате производе домаће радиности (плетење џемпера, хеклање и везење завеса и столњака, ткање народног платна, тепиха и ћилима и израда сувенира намењених туристима).

За будући екотуризам у Специјалном резервату природе Сува планина неопходно је имплементирати програме и пројекте чији је циљ заштита, коришћење туристичких потенцијала и промовисање истих. Поменути програми и пројекти морају садржати и сегменте који се тичу: очување споменичког наслеђа и геонаслеђа; унапређивања пољопривредне производње; туристичке евалуације односно валоризације; очувања традиционалних делатности; стратешке процене утицаја на животну средину и управљања отпадом.

Сагледавањем реалне ситуације на основу идентификације свих релевантних интерних и екстерних фактора у Специјалном резервату природе Сува планина утврђена је SWOT анализа која је обухватила најзначајније параметре. SWOT анализа је полазна основа за дефинисање оптималног сценарија који ће допринети развоју екотуризма на поменутом простору. Након идентификације најбоље ранжираних елемента унутар сваке SWOT групе, они су упоређивани међусобно помоћу АХП методологије. Вредности поређења, заједно са израчунатим тежинама група, приказане су у табели 37.

Табела 37. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Специјалног резервата природе Сува планина

	S1	W6	O4	T5	Тежина групе (S, W, O и T)
S1	1	5	3	3	0.519
W6	0.2	1	0.333	1	0.102
O4	0.333	3	1	3	0.264
T5	0.333	1	0.333	1	0.116

Извор: аутор на основу табеле 36

Легенда: **S1** Очувана природа и висок степен биолошке разноврсности; **W6** Проблем сиромаштва са којим се суочавају општине; **O4** Коришћење донаторских средстава из ИПА фондова; **T5** Непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљање природним добром

Вредност степена конзистентности ове матрице је $CR=0.042475$ и то је прихватљиво, односно указује на чињеницу да је анализа адекватна и није потребно радити ново оцењивање тежинских критеријума.

Табела 38. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Специјалног резервата природе Сува планина

SWOT Група	Тежина Групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.519	S1 – очувана природа и висок степен биолошке разноврсности	0.110	0.05709
		S4 – Сува планину репрезентују: специфичне појаве и облици крашког рељефа, богатство седимената различите старости и фосилна флора и фауна	0.081	0.04204
		S2 – на подручју заштићеног	0.079	0.04100

		природног добра заступљена је 1261 биљна врста; углавном ендемореликтног карактера или заштићена по многим националним и међународним критеријумима		
		S7 – прави планинарски рај што потврђује и традиционална манифестација Зимски успон на трем (1000 планинара из земље и региона)	0.067	0.03477
		S5 – постојање заштићених подручја у окружењу: Јелашничка и Сићевачка клисура као комплементарних туристичких мотива	0.065	0.03373
		S3 – изузетан диверзитет ентомофауне који се огледа у 259 утврђених таксона	0.064	0.03322
		S6 – бројни етно објекти: етно куће, плевње, катуни, воденице и млинови и др., које одликује јединствен архитектонски склоп и амбијент карактеристичан за ово подручје	0.052	0.02698
Слабости	0.102	W6 – проблем сиромаштва са којима се суочавају општине	0.020	0.00204
		W3 – лоша инфраструктурна и комунална опремљеност насеља	0.019	0.00194
		W5 – непостојање кадровских капацитета за управљање подручјем као природним добром и туристичком дестинацијом	0.018	0.00184
		W1 – лоша туристичка опремљеност	0.014	0.00143
		W4 – неповољна демографска структура (старачка насеља)	0.012	0.00122
		W7 – значајно рударскогеолошко подручје	0.009	0.00092
		W2 – бесправна градња	0.008	0.00082
		Шансе	0.264	O4 – коришћење донаторских средстава из ИПА фондова
O2 – близина туристичког центра Нишка Бања који заштиту животне средине и природе увршћује у приоритетне делатности за даљи развој туризма	0.043			0.01135
O1 – реновирање постојећих и градња нових туристичких капацитета	0.042			0.01108
O3 – повећање интеррегионалне сарадње (Бугарска), трансфер знања и добре праксе	0.041			0.01082
O5 – реализација програма едукације и професионалне обуке кадрова за управљање природним добром	0.033			0.00871
O6 – промоција и презентација подручја као зелене зоне у функцији развоја туризма и производње органске хране	0.031			0.00818
O7 – опредељење општина ка одрживом развоју у сектору	0.026			0.00686

		пољопривреде и туризма		
Претње	0.116	T5 – непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљање природним добром	0.026	0.00302
		T1 – непридржавање уредби и услова прописаних за извођење радова на простору природног добра	0.024	0.00278
		T2 – неконтролисане посете (величина групе, локалитет који обилазе, време задржавања) и тиме немогућности управљања посетама у складу са капацитетима подручја	0.020	0.00232
		T3 – неуспостављање сарадње између локалних самоуправа и тиме стварање конкурентске атмосфере у развоју подручја	0.019	0.00220
		T4 – непостојање локалних и регионалних иницијатива када су у питању аспекти заштита животне средине и очување туристичких вредности	0.016	0.00186
		T6 – продубљивање економске кризе у региону	0.010	0.00116

Извор: аутор на основу табеле 37

Комплексном анализом појединачних ставки (узимајући у обзир одговоре свих испитаника) израчунати су тежински коефицијенти који указују на оне најважније, до најмање важних када је реч о факторима који се користе за валоризацију потенцијала Специјалног резервата природе Сува планина у функцији развоја екотуризма (Табела 38). У табели 38 приказани су коначни резултати резултатујућих тежина (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}).

Детаљна процена података показује да је на секундарном нивоу модела најважнији субфактор када су у питању **снаге** очувана природа и висок степен биолошке разноврсности (0.110), следи Сува планину репрезентују: специфичне појаве и облици крашког рељефа, богатство седимената различите старости и фосилна флора и фауна (0.081), док је на последњем месту субфактор бројни етно објекти: етно куће, плевње, катуни, воденице и млинови и др., које одликује јединствен архитектонски склоп и амбијент карактеристичан за ово подручје (0.052).

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор јесте проблем сиромаштва са којим се суочавају општине (0.020), следи лоша инфраструктурна и комунална опремљеност насеља (0.019), док је најмање доминантан субфактор бесправна градња (0.008).

Најзначајнији SWOT субфактор у оквиру идентификованих **шанси** из окружења јесте коришћење донаторских средстава из ИПА фондова (0.047). Мање доминантан, на другом месту је близина туристичког центра Нишка Бања који заштиту животне средине и природе уврштаје у приоритетне делатности за даљи развој туризма, са локалном тежином од (0.043). Као најмање доминантан субфактор из ове групације издваја се *опредељење општина ка одрживом развоју у сектору пољопривреде и туризма* (0.026).

Непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљање природним добром (0.026) јесте најдоминантнији субфактор у оквиру SWOT фактора **претње**. Одмах иза њега следи *непридржавање уредби и услова прописаних за извођење радова на*

простору природног добра, са незнатном разликом када су локалне тежине у питању (0.024). На последњем месту, најмање значајан јесте *продубљивање економске кризе у региону* (0.010).

Предлог стратегија Специјалног резервата природе Сува планина заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Сува планина захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АHP-SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

Рангирани приоритети дефинисаних стратегија указује на редослед неопходних активности како би Специјални резерват природе Сува планина од садашње позиције достигао ниво препознатљиве екотуристичке дестинације. У наставку су представљене предложене стратегије које ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, Специјалном резервату природе Сува планина послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најдоминантнији субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ приказано у Табели 37) су следећи:

S1 – Очувана природа и висок степен биолошке разноврсности

W6 – Проблем сиромаштва са којима се суочавају општине

O4 – Коришћење донаторских средстава из ИПА фондова

T5 – Непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљање природним добром

На основу поменутих најдоминантнијих субфактора у оквиру сваке SWOT групе и њиховог веродостојног разматрања, генерисане су следеће стратегије SO, ST, WO, WT засноване на TOWS матрици:

SO – **Формирати стратегију која би искористила очувану природу и висок степен биолошке разноврсности и конкурисала у пројектима, како би обезбедила коришћење донаторских средстава из ИПА фондова.**

Сува планина је категорисана као природно добро од међународног и националног значаја и сврстана у прву категорију због заштите и очувања биолошких, предеоних, геолошких и геоморфолошких вредности, изузетног фаунистичког и флористичког диверзитета и објеката културноисторијског наслеђа, и као таква представља један од центара биодиверзитета Балканског полуострва (План управљања – Специјални резерват природе „Сува планина” за период 2016-2025. године, 2016). Фондови Европске уније намењени су смањивању регионалних различитости између земаља чланица и земаља кандидаткиња и јачању државних институција са циљем бржег интегрисања у састав Европске уније. Важна карактеристика претприступних фондова је потреба аплицирања квалитетних и одрживих пројеката (Шоштар и Девчић, 2011).

ST – **Формирати стратегију која би реализовала програме едукације и професионалне обуке кадрова за управљање природним добром и презентацију и популаризацију природних и културних вредности.**

Планирање и организовање образовних програма за развој екотуризма за запослене и заинтересоване сараднике, такође је неопходан саставни део планирања и спровођења активности на развоју екотуризма. Оно што је неопходно за одрживо управљање заштићеним подручјима и развој управљања посетиоцима на принципима одрживости, јесте континуирано усавршавање, стицање и развој компетенција запослених (Панић и Орловић-Ловрен, 2014).

WO – Формирати стратегију која би искористила коришћење донаторских средстава из ИПА фондова са циљем превазилажења сиромаштва са којим се суочавају општине на територији заштићеног природног добра.

Према Гајић и Цветановић (2015) у екотуризму је најважније позитивно утицати на побољшање квалитета живота локалних становника и заштиту и очување аутентичне природне средине. Из тога произилази чињеница да је нужно постојање економске добити од овакве врсте туристичког кретања у погледу ангожовања односно запошљавања локалног становништва и осталих могућности за остваривање прихода. Поменута стратегија би искористила донаторска средства из ИПА фондова са циљем превазилажења сиромаштва, доприноса економској сигурности локалних заједница и већој заштити природних подручја.

WT – Креирати стратегију која би искористила реализацију програма едукације и професионалне обуке кадрова за управљање природним добром у циљу превазилажења сиромаштва са којим се суочавају општине.

Поменута стратегија би искористила обуку кадрова који раде на пословима управљања заштићеним подручјем и едукацију локалног становништва у области туристичке валоризације и заштите природних и антропогених потенцијал Специјалног резервата природе Сува планина са циљем обезбеђивања веће користи за локално окружење, усмеравање активности за развој партнерства која су обично модели приватно-јавног партнерства пословања (програм подршке зеленог предузетништва) – коришћење еколошки очуваних подручја кроз туризам у корист сиромашних.

Пре рангирања стратегија утврђени су коефицијенти ефикасности стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{ij}) коришћењем АХП методе и приказани у табели 39.

Табела 39. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија у Специјалном резервату природе Сува планина

	SO	ST	WO	WT
E_{s1}	0.561	0.285	0.072	0.082
E_{s2}	0.545	0.315	0.070	0.070
E_{s3}	0.545	0.315	0.070	0.070
E_{s4}	0.545	0.315	0.070	0.070
E_{s5}	0.434	0.307	0.129	0.129
E_{s6}	0.287	0.494	0.105	0.114
E_{s7}	0.434	0.307	0.129	0.129
E_{w1}	0.230	0.147	0.429	0.194
E_{w2}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{w3}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{w4}	0.341	0.286	0.170	0.203
E_{w5}	0.113	0.402	0.065	0.420
E_{w6}	0.145	0.068	0.537	0.251
E_{w7}	0.343	0.243	0.172	0.243
E_{o1}	0.343	0.243	0.172	0.243
E_{o2}	0.343	0.243	0.172	0.243
E_{o3}	0.343	0.243	0.172	0.243
E_{o4}	0.393	0.086	0.446	0.075
E_{o5}	0.156	0.441	0.081	0.322

Eo ₆	0.446	0.393	0.075	0.086
Eo ₇	0.084	0.088	0.458	0.370
Et ₁	0.343	0.243	0.172	0.243
Et ₂	0.343	0.243	0.172	0.243
Et ₃	0.343	0.243	0.172	0.243
Et ₄	0.343	0.243	0.172	0.243
Et ₅	0.109	0.295	0.067	0.533
Et ₆	0.340	0.286	0.170	0.203

Извор: аутор

У табели 39 приказане су вредности коефицијената ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Поменути стратегије се пореде на начин који је карактеристичан за АХП анализу: која од ове две стратегије се преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која од ове две посматране стратегије се преферира у односу на фактор *шансе* и омогућује њихово боље коришћење и за колико. Поређења поменутих стратегија су извршена у односу на све снаге, слабости, шансе и претње заштићеног природног добра Сува планина и резултати су приказани у табели 39.

Након утврђених коефицијената ефикасности стратегија, урађено је рангирање стратегија и резултати приказани у табели 40.

Табела 40. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Сува планина

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.391	1
ST	0.287	2
WO	0.157	4
WT	0.165	3

Извор: аутор

Добијени резултати који су приказани у Табели 40 коришћењем АHP и SWOT методологије за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Сува планина, указују на следећи редослед стратегија:

SO –ST–WT–WO

Анализа добијених резултата указује на објективност и коегзистентност у оцењивању од стране експерата, што самим тим указује на коректност примењене методологије.

7.8. Вредновање Специјалног резервата природе Јерма

Заштићено природно добро Јерма налази се у Источној Србији. Представља аутентичан скуп долина и кречњачких клисура са невероватним литицама. Поменуто заштићено природно добро карактерише јединствена флористичка и фитоценолошка разнородност екосистемима и присуство многобројних ендемичних и реликтних врста (<https://www.zzps.rs/wp/jerma/?script=lat>). Табела 41 приказује SWOT анализу Специјалног резервата природе Јерма, као полазну основу у валоризацији његових потенцијала у функцији развоја екотуризма.

Табела 41. SWOT анализа Специјалног резервата природе Јерма

СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
• S1 – од укупно 901 биљне врсте, колико је	• W1 – лош квалитет постојеће саобраћајне

<p>до сада пописано у овом резервату, 77 их припада групи ендемита и субендемита</p> <ul style="list-style-type: none"> • S2 – присуство великог броја реликтних и угрожених животињских врста; овде живе псеудошкорпије светског значаја (<i>Roncus sotirovi</i> и <i>Roncus strahor</i>) • S3 – богатство и разноврсност антропогених туристичких ресурса • S4 – разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава • S5 – јединствен комплекс долина и кречњачких клисура, са бројним пећинама, јамама, увалама, вртачама и остењацима • S6 – манастир Св. Јована Богослова (подигнут током XIV века, у време српске средњовековне државе) 	<p>инфраструктуре</p> <ul style="list-style-type: none"> • W2 – недовољна искоришћеност туристичких ресурса • W3 – непостојање кадровских капацитета за управљање подручјем као природним добром • W4 – непостојање локалне водичке службе и информативних пунктова • W5 – миграције младих • W6 – лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање
ШАНСЕ (О)	ПРЕТЊЕ (Т)
<ul style="list-style-type: none"> • O1 – постоје могућности за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам • O2 – унапређење инфраструктуре која има минималне утицаје на околину и природу, уз уважавање минимума стандарда комфора и безбедности • O3 – постављање система шетних стаза, тематских бицикличких стаза са одмориштима и интерпретативним таблама и путоказима за оријентацију • O4 – рестаурација постојећих туристичких рута, постављање камп зона (у одређеном простору са уређеним местима за паљење ватре, еко тоалетима исл.) • O5 – развијање и унапређивање програма који омогућавају посетиоцима да открију и уживају у посебним вредностима подручја • O6 – близина Старе планине 	<ul style="list-style-type: none"> • T1 – недовољно ангажовање и улагање државних и локалних органа у развој туризма • T2 – недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде • T3 – путни и железнички саобраћај Коридором X носи ризик од еколошког загађења • T4 – минималан еколошка свест туриста о заштити животне средине • T5 – продубљивање економске кризе у региону

Извор: аутор

Планински масиви Гребена и Влашких масива и знатан део тока реке Јерме припадају територији заштићеног природног добра Јерма. Вредности хидрографскохидролошких појава су изражене кроз разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава (Заштићена природна добра Србије, 2007)

Постојећи високовредни природни и антропогени потенцијали нису активирани у туристичку промоцију. Кањон реке Јерме, природне могућности за развој специфичних врста туризма – брдски бициклизам, спелеологија, планинарење, параглајдинг, панорамско разгледање и сл. и антропогени ресурси (аутентично рурално наслеђе, манастири, војна караула) услед непостојања туристичке инфраструктуре нису комерцијализовани на домаћем и иностраном тржишту.

Постојећа институција која на локалном нивоу спроводи искључиво активности промоције, и то скромне је Туристичка организација Цариброд. И поред постојања годишњих маркетинг планова, нису учињени значајни помаци када је у питању дестинацијски маркетинг и менаџмент дестинације. Круцијални разлози таквог стања су: неодговарајућа структура људских ресурса, непотпуно знање из области маркетинга и менаџмента, више него скромна финансијска средства, периферни положај и неадекватни третман од стране локалних власти,

непознавање технике буџетирања и др. (Стратегија развоја туризма општине Димитровград, 2018).

Туристичка сигнализација је тренутно слабо развијена, како на европском путном коридору, тако и унутар саме дестинације (Стратегија развоја туризма општине Димитровград, 2018). Општа оцена квалитета постојећих кадрова који тренутно пружају услуге није на задовољавајућем нивоу. Будућа експанзија туризма подразумеваће запошљавање нових кадрова и њихово оспособљавање за туристичку делатност.

На простору Јерме тренутно не постоји озбиљна иницијатива за улагања у туристички бизнис. Највећи број иницијатива за развој приватног бизниса огледа се у заинтересованости појединих сеоских домаћинстава за бављење руралним туризмом без способности за озбиљније инвестирање средстава која могу омогућити креирање и пружање услуга високог квалитета. Такође, постоји приватна иницијатива у близини манастира Поганово, као и она везана за унапређење постојеће понуде на граничном прелазу (Стратегија развоја туризма општине Димитровград, 2018). У циљу интензивнијег развоја туризма неопходно је анимирати инвеститоре који би инвестирали средства у туристички бизнис и допринели развоју туризма и комплементарности туристичке понуде.

Развој туристичке инфраструктуре треба да омогући повећање круга услуга које имају негативан утицај на околину. Формирање разноврсних, и по темама специјализованих, стаза за шетњу у природи, образовних стаза и бициклистичких рута и камп зона, само су примери активности које се могу реализовати у циљу развоја екотуризма (Панић, Орловић-Ловрен, 2014).

За екотуризам се у све већем броју опредељују туристи из европских земаља, који траже да дестинација коју посећују пружа могућност упознавања природних и културних атракција и активан одмор (Панић, Орловић-Ловрен, 2014). Имајући у виду атрактивност Јерме, треба развијати могућности за посете туриста из европских земаља. Тренутно негативну околност представља чињеница да Србија није чланица Европске уније и да простор Јерме није препознат на овом подручју као дестинација за посете. Погодност на овом пољу представља могућност за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам.

Израдом стратегије одрживог туризма и плана управљања заштићеним подручјем упоредо са организовањем разноврснијих програма за посетиоце (презентације, манифестације, кампови и сл.), заштићена подручја у Србији последњих година показују свест о потенцијалима туризма за развој укупне делатности, допринос локалном економском развоју и добробити становништва (Панић, Орловић-Ловрен, 2014). Корист од развоја екотуризма на простору Јерме неопходно је да имају сви: локални становници, туристички посетиоци и сродне делатности туризма.

Као што је већ поменуто, SWOT анализа је полазна основа за дефинисање и примену А'WOT модела. Анализом релевантне литературе дефинисани су SWOT критеријуми на основу сагледавања снага, слабости, шанси и претњи Специјалног резервата природе Јерма. Након идентификације SWOT фактора и субфактора, одређује се међусобни утицај SWOT фактора унутар сваке SWOT групе коришћењем АХП методологије. На крају најбоље рангирани елементи унутар сваке SWOT групе су упоређивани међусобно. Вредности поређења, заједно са израчунатим тежинама група, дате су у табели 42.

Табела 42. Израчунавање тежина група унутар SWOT анализе Специјалног резервата природе Јерма

	S4	W1	O1	T2	Тежина групе (S, W, O и T)
S4	1	5	3	3	0.519

W1	0.2	1	0.333	1	0.102
O1	0.333	3	1	3	0.264
T2	0.333	1	0.333	1	0.116

Извор: аутор на основу табеле 41

Легенда: **S4** Разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних извора специфичног састава; **W1** Лош квалитет саобраћајне инфраструктуре; **O1** постоје могућности за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам; **T2** Недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде.

Вредност степена конзистентности ове матрице је $CR=0.042475$ и то је прихватљиво, самим тим није потребно радити нову евалуацију тежинских критеријума.

Табела 43. Глобална тежина критеријума SWOT анализе Специјалног резервата природе Јерма

SWOT група	Тежина групе	SWOT фактори	Тежине елемената групе	Резултујуће Тежине
Снаге	0.519	S4 – разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава	0.134	0.06955
		S5 – јединствен комплекс долина и кречњачких клисура, са бројним пећинама, јамама, увалама, вртачама и остеоњацима	0.133	0.06903
		S1 – од укупне 901 биљне врсте, колико је до сада пописано у овом резервату, 77 их припада групи ендемита и субендемита	0.073	0.03788
		S6 – манастир Св. Јована Богослова (подигнут током XIV века, у време српске средњовековне државе)	0.071	0.03685
		S2 – присуство великог броја реликтних и угрожених животињских врста; овде живе псеудошкорпије светског значаја (<i>Roncus sotirovi</i> и <i>Roncus strahor</i>)	0.059	0.03062
		S3 – богатство и разноврсност антропогених туристичких ресурса	0.049	0.02543
Слабости	0.102	W1 – лош квалитет саобраћајне инфраструктуре	0.029	0.00296
		W2 – недовољна искоришћеност туристичких ресурса	0.023	0.00235
		W6 – лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово одржавање	0.018	0.00184
		W3 – непостојање кадровских капацитета за управљање подручјем као природним добром	0.011	0.00112
		W4 – непостојање локалне водичке службе и информативних пунктова	0.010	0.00102
		W5 – миграције младих	0.009	0.00092
Шансе	0.264	O1 – постоје могућности за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам	0.064	0.01690
		O6 – близина Старе планине	0.049	0.01294
		O3 – постављање система шетних стаза, тематских бициклистичких	0.042	0.01108

		стаза са одмориштима и интерпретативним таблама и путоказима за оријентацију		
		O5 – развијање и унапређивање програма који омогућавају посетиоцима да открију и уживају у посебним вредностима подручја	0.041	0.01082
		O4 – рестаурација постојећих туристичких рута, постављање камп зона (за то у одређеном простору са уређеним местима за паљење ватре, еко тоалетима и сл.)	0.039	0.01029
		O2 – унапређење инфраструктуре која има минималне утицаје на околину и природу, уз уважавање минимума стандарда комфора и безбедности	0.029	0.00766
Претње	0.116	T2 – недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде	0.032	0.00371
		T1 – недовољно ангажовање и улагање државних и локалних органа у развој туризма	0.027	0.00313
		T3 – путни и железнички саобраћај Коридором X носи ризик од еколошког загађења	0.026	0.00301
		T4 – минималан еколошка свест туриста о заштити животне средине	0.018	0.00208
		T5 – продубљивање економске кризе у региону	0.012	0.00139

Извор: аутор на основу табеле 42

Добијени тежински коефицијенти (анализом свих појединачних ставки, а на основу синергије свих одговора испитаника), показују оне најбитније, до најмање битних када су у питању фактори који се користе за валоризацију потенцијала Специјалног резервата природе Јерма у функцији развоја екотуризма приказани у табели 42. У табели 42 приказани су и коначни резултати резултујућих тежина (W_{rsi} , W_{rwi} , W_{roi} и W_{rti}), добијених помоћу формула 1, 2, 3 и 4 приказаних у уводном делу поглавља 7.

Након урађене детаљне процене података констатовано да на секундарном нивоу модела најважнији субфактор када су у питању **снаге** је *разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава* (0.134), следи *јединствен комплекс долина и кречњачких клисура, са бројним пећинама, јамама, увалама, вртачама и остењацима* (0.133), док је најмање доминантан субфактор *богатство и разноврсност антропогенних туристичких ресурса* (0.049).

Када је реч о **слабостима**, најдоминантнији субфактор јесте *лош квалитет саобраћајне инфраструктуре* (0.029), следи *недовољна искоришћеност туристичких ресурса* (0.023), док је најмање доминантан субфактор *миграције младих* (0.009).

Свеобухватном синергијом резултата, када су у питању **шансе**, издвојили су се следећи субфактори: *постоје могућности за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам* (0.064), на другом месту *близина Старе планине* (0.049) и на последњем месту, као најмање доминантан субфактор *унапређење инфраструктуре која има минималне утицаје на околину и природу, уз уважавање минимума стандарда комфора и безбедности* (0.029)

Када су питању **претње**, након извршене свеобухватне анализе података, најдоминатнији субфактор за Специјални резерват природе Јерма јесте *недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде* (0.032), следи *недовољно ангажовање и улагање државних и локалних органа у развој туризма* (0.027) и на последњем месту *продубљивање економске кризе у региону* (0.012).

Предлог стратегија Специјалног резервата природе Јерма заснованих на TOWS матрици

Одсуство стратегија развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Јерма захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Из тог разлога је за приоритизацију стратегија коришћен интегрални АHP-SWOT модел на основу претходно дефинисаних SWOT критеријума.

Приоритизација примене формулисаних стратегија одрживог развоја екотуризма указује на редослед неопходних активности како би Специјални резерват природе Јерма од садашње позиције достигао ниво препознатљиве екотуристичке дестинације. У наставку су представљене предложене стратегије који ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, Специјалном резервату природе Јерма послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма. Најбоље рангирани субфактори у оквиру сваке SWOT групе (као што је већ приказано у табели 42) су следећи:

S4 – Разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава

W1 – Лош квалитет саобраћајне инфраструктуре

O1 – постоје могућности за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам

T2 – Недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде

На основу поменутих најбоље ранжираних субфактора у оквиру сваке SWOT групе (снаге, слабости, шансе и претње), формулисане су следеће стратегије SO, ST, WO, WT засноване на TOWS матрици:

SO – **Формирати стратегију која би искористила разноврсну понуду, комплементарност природних и антропогених туристичких мотива и конкурисала у пројектима, како би обезбедила коришћење донаторских средстава из ИПА фондова ЕУ за туризам.**

Специјални резерват природе Јерма представља специфични локалитет долина и кречњачких клисура чије су литице високе преко 700 m (Заштићена природна добра Србије, Група аутора, 2007). Вредности хидрографскохидролошких појава изражене су кроз разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава. Флористичко богатство чини 901 биљна врста, од којих 77 припада ендемитима и субендемитима. У клисури се надомак села Поганово налази манастир са црквом Св. Јована Богослова (XIV век) (<https://www.zzps.rs/wp/jerma/?script=lat>). Предложена стратегија треба да искористи постојеће високовредне природне и антропогене ресурсе, конкурише у пројектима и на тај начин обезбеди коришћење донаторских средстава из ИПА фондова ЕУ за туризам (погодност на овом пољу представља и могућност прекограничне сарадње са Бугарском).

ST – Формирати стратегију која би промовисала и популаризовала богатство и разноврсност природних туристичких ресурса (разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава), како би обезбедила средства за развој разнолике туристичке понуде.

Разноврсност природних туристичких ресурса је већ објашњена у претходној стратегији SO. Стратегија ST кроз промоцију и популаризацију природних туристичких ресурса треба да обезбеди средства за одрживи развој свеобухватне туристичке понуде Специјалног резервата природе Јерма.

WO – Формирати стратегију која би искористила могућност сарадње са Бугарском кроз ИПА фондове са циљем реконструкције мреже путева.

Као што је већ помунуто у горе дефинисаној стратегији SO, коришћење ИПА фондова ЕУ може да обезбеди знатна донаторска средства која ће у овом случају бити искоришћена за реконструкцију мреже путева.

WT – Формирати стратегију која би привукла домаће и стране инвеститоре, односно обезбедила финансијска средства за развој и промоцију туристичке понуде са циљем јачања мреже путева.

На основу већ дефинисаних природних и антропогених понтецијала потребно је конципирати јединствену туристичку понуду. Задатак стратегије WT је да привуче домаће и стране инвеститоре, односно обезбеди одређена средства за промоцију поменуте туристичке понуде са крајњим циљем јачања мреже путева.

Пре него што је урађено рангирање стратегија, утврђени су коефицијенти појединих стратегија (E_{sij} , E_{wij} , E_{oij} и E_{tij}) коришћењем АХП методологије и резултати су презентовани у табели 44.

Табела 44. Коефицијенти ефикасности појединих стратегија за Специјални резерват природе Јерма

	SO	ST	WO	WT
E_{s1}	0.401	0.331	0.064	0.204
E_{s2}	0.401	0.331	0.064	0.204
E_{s3}	0.409	0.143	0.089	0.360
E_{s4}	0.401	0.331	0.064	0.204
E_{s5}	0.401	0.331	0.064	0.204
E_{s6}	0.409	0.143	0.089	0.360
E_{w1}	0.099	0.091	0.473	0.337
E_{w2}	0.375	0.408	0.052	0.165
E_{w3}	0.238	0.283	0.142	0.337
E_{w4}	0.238	0.283	0.142	0.337
E_{w5}	0.238	0.283	0.142	0.337
E_{w6}	0.238	0.283	0.142	0.337
E_{o1}	0.352	0.095	0.435	0.117
E_{o2}	0.099	0.091	0.435	0.337
E_{o3}	0.243	0.172	0.243	0.343
E_{o4}	0.243	0.172	0.243	0.343
E_{o5}	0.380	0.413	0.060	0.147
E_{o6}	0.380	0.413	0.060	0.147
E_{t1}	0.139	0.432	0.079	0.350
E_{t2}	0.285	0.353	0.077	0.285
E_{t3}	0.291	0.291	0.173	0.245
E_{t4}	0.291	0.291	0.173	0.245
E_{t5}	0.291	0.291	0.173	0.245

Извор: аутор

У табели 44 приказане су вредности коефицијената ефикасности стратегија – SO, ST, WO и WT. Стратегије SO, ST, WO и WT се пореде у односу на (SWOT анализу) наведене снаге, слабости, шансе и претње Специјалног резервата природе Јерма. Начин на који се пореде карактеристичан је за АХП анализу: која од ове две стратегије се преферира (према Сатијевој скали поређења) у односу на фактор *претње* наведен у SWOT анализи или, која од ове две посматране стратегије се преферира у односу на фактор *шансе* и омогућује њихово боље коришћење и за колико. Поређења поменутих стратегија су извршена у односу на све снаге, слабости, шансе и претње Специјалног резервата природе Јерма и резултати су приказани у табели 44.

Након утврђивања поменутих коефицијената, урађено је позиционирање стратегија и резултати су представљени у табели 45.

Табела 45. Рангирање стратегија развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Јерма

Стратегија	Вредност	Ранг
SO	0.333	1
ST	0.275	2
WO	0.136	4
WT	0.256	3

Извор: аутор

Добијени резултати који су приказани у Табели 45 коришћењем АНП и SWOT методологије за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Јерма, указују на следећи редослед стратегија:

SO –ST–WT–WO

Након извршене анализе добијених резултата очигледно је да су експерти били објективни и коегзистентни у свом оцењивању, што указује на коректност примењене методологије.

8. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

У овом одељку приказана је дискусија која се надовезује на формулисани приступ за валоризацију потенцијала истраживаног простора, као и дискусија о предложеним алтернативним стратегијама за развој екотуризма. Планирање имплементације екотуризма у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве заснива се на вишекритеријумској анализи, чиме се дефинише хронолошки распоред примене стратегија развоја екотуризма које омогућавају реализацију великог броја често супростављених циљева.

Примењени приступ обухватио је сагледавање тренутног стања потенцијала истраживаног простора: Националног парка Копаоник, Паркова природе (Стара планина и Сићевачка клисура), Предела изузетних одлика (Долина Пчиње, Лептерија–Сокоград и Власина) и Специјалних резервата природе (Сува планина и Јерма). Сагледавањем реалне ситуације на основу кључних интерних и екстерних фактора поменутих заштићених природних добара у сливу Јужне Мораве, утврђена је SWOT анализа која је обухватила најзначајније параметре. SWOT анализа је полазна основа за дефинисање стратегије развоја екотуризма истраживаног простора.

Применом дефинисаног модела који се базира на SWOT анализи предложене стратегије обухватају максимизацију снага и шанси, уз минимизацију слабости и претње. Добијени резултати указују да ће на будући развој екотуризма у **Националном парку Копаоник** највише утицати несвакидашња лепота и разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности) Равног Копаоника (1 700 m) и већа туристичка препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији. Потребно је свести на минимум дивљу градњу и неплански развој туристичких капацитета који су велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику и представљају опасност од девастације простора. Као приоритетна стратегија за развој екотуризма у овом националном парку, издвојила се **SO** стратегија заснована на TOWS матрици. SO стратегија би промовисала висок степен биолошке разноврсности и већу туристичку препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији. У току примене кључне стратегије SO неопходно је почети и са применом стратегије **WO** да би се превазишле кључне слабости које се односе на дивљу градњу и неплански развој туристичких капацитета, који су велика претња очувању природних вредности у даљем развоју (еко)туризма на територији НП Копаоник.

Када је у питању **Парк природе Стара планина** на SWOT фактор *снаге* највећи утицај имају природно флористичко богатство и чисти речни токови и водопади. Шансе које би требало искористити за развој екотуризма у поменутом парку природе јесу: понуда производа локалног карактера (органска храна) на регионалном и локалном тржишту и шанса за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам. Недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра представља најдоминантнији субфактор у оквиру идентификованих *слабости*. Непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру Стара планина представља претњу развоју екотуризма.

На основу идентификованих SWOT фактора у оквиру сваког фактора генерисане су стратегије за развој екотуризма представљене у TOWS матрици. Као приоритетна стратегија за развој екотуризма у поменутом заштићеном природном добру издваја се **SO** која би искористила разноврсност и висок квалитет природних туристичких вредности како би обезбедила и понуду производа локалног карактера (органска храна) на регионалном и локалном тржишту. Ова стратегија би служила као основа за промотивно деловање и привлачење потенцијалних (еко)туриста који ће користити туристичке услуге и садржаје. Истовремено неопходно је почети са применом стратегије **WT** чији је крајњи циљ опремање туристичке инфраструктуре и супраструктуре и уређење за потребе (еко)туризма.

SWOT анализа даје основне елементе за дефинисање стратегија и програмских приоритета, мера и циљева за развој екотуризма у **Парку природе Сићевачка клисура**. Полазећи од теоријских постулата SWOT анализе, формирана је листа SWOT група фактора подељених у подгрупе, које у овом случају чине шест предности, шест недостатака, шест повољности и шест неповољности. На основу анализе 24 фактора, чиме је извршена интерна и екстерна анализа заштићеног природног добра Сићевачка клисура, формиране су 4 стратегије развоја екотуризма које су евалуиране како би се изабрала оптимална стратегија. Најдоминантнији SWOT фактор када су у питању *снаге* овог парка природе су очуване културне вредности на подручју заштићеног природног добра у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очувана у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута Viamilitaris). Лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура и неадекватна валоризација природних ресурса у туристичке сврхе представљају главне недостатке.

Када су у питању шансе, предност се даје много бољем коришћењу географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга

Ниш–Софија) и могућности развоја више облика туризма (авантуристички туризам – параглајдинг, вински туризам, културни, рурални, манифестациони). Анализа резултата показује да највиши приоритет има стратегија **SO** која би презентовала и популаризовала очуване културне вредности на подручју заштићеног природног добра и у окружењу и боље искористила географски положај и саобраћајну повезаност.

Када су у питању фактори који се користе за валоризацију потенцијала **Предела изузетних одлика Долина Пчиње** у функцији развој екотуризма, детаљном анализом свих појединачних ставки (узимајући у обзир одговоре свих испитаника) израчунати су тежински коефицијенти, који показују оне најбитније до најмање битних. Манастир Свети Прохор Пчињски (XI век) и површинске воде прве категорије (река Пчиња - аутентични меандри и клисурасти делови привлаче посебну пажњу) представљају најдоминантније субфакторе када су у питању *снаге*. Неадекватна саобраћајна инфраструктура представља главни недостатак. Очување еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.) јесте најзначајнији SWOT субфактор у оквиру идентификованих *шанси*. Недостатак интереса локалних и страних инвеститора представља претњу развоју екотуризма на простору овог заштићеног природног добра. На основу објективног разматрања ових најзначајнијих субфактора када су у питању снаге, слабости, шансе и претње, генерисане су стратегије SO, ST, WO и WT засноване на TOWS матрици. Као приоритетна стратегија за развој екотуризма издваја се **SO** – која би промовисала културне туристичке вредности (манастир Свети Прохор Пчињски [XI век] и развој сеоског и етнотуризма базираном на традиционалном сеоском гостопримству, производњи еколошки исправне хране и присуства старих заната.

На основу сагледавања снага, слабости, шансе и претњи **Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград**, дефинисани су SWOT критеријуми у оквиру сваке од наведених одредница, а добијени резултати SWOT матрице заједно са локалним тежинама представљају утицај унутрашњих међузависности унутар сваког SWOT фактора. Добијени резултати указују да ће на будући развој екотуризма у поменутом заштићеном природном добру највише утицати културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград и близина Сокобање (прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања). Потребно је свести на минимум недостатке, односно слабости као што су: вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расип“ и лош квалитет локалне инфраструктуре и институција. Коришћење АНП и SWOT методологије за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Пределу изузетних одлика Лептерија–Сокоград указује да највиши ранг има стратегија **ST** – која би искористила разноврсну понуду, односно природне и антропогене туристичке садржаје и конкурисала у пројектима локалних и страних инвеститора са циљем развоја екотуризма.

Одсуство стратегија развоја екотуризма у **Пределу изузетних одлика Власина** захтева посебну пажњу и поступно укључивање екотуризма у програме заштите. Приоритетна примена стратегија има за циљ адекватну промоцију екотуризма, чиме се ствара позитивна клима за развој овог заштићеног природног добра као препознатљиве екотуристичке дестинације. Најдоминантнији субфактори у оквиру сваке SWOT групе су следећи: изузетан рекреативнотуристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини) у оквиру *снага*, недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја) када су у питању *слабости*, планска изградња туристичких насеља и објеката за смештај туриста (*шансе*) и неконтролисан развој туризма као најзначајнији субфактор у оквиру идентификованих *претњи*. Анализа резултата показује да највиши приоритет има стратегија **SO** – која би искористила разноврсност и висок квалитет природних туристичких вредности, односно изузетан рекреативнотуристички мотив у циљу планске изградње туристичких насеља и објеката за смештај туриста. Истовремено је неопходно почети са

применом стратегије **WO** – чији је крајњи циљ изградња и реконструкција саобраћајне и комуналне инфраструктуре и друге неопходне техничке инфраструктуре.

Када је у питању **Специјални резерват природе Сува планина** формирана је листа SWOT група фактора подељених у подгрупе, које у овом случају чине седам предности, седам недостатака, седам повољности и шест неповољности. На основу анализе 27 фактора, чиме је извршена интерна и екстерна анализа заштићеног природног добра Сува планина, формиране су 4 стратегије развоја екотуризма које су биле евалуиране како би се изабрала оптимална стратегија. Предложене стратегије обухватају максимизацију снага и шанси, уз минимизацију слабости и претње. Добијени резултати указују да ће на будући развој екотуризма у поменутом резервату природе највиши утицај имати очувана природа и висок степен биолошке разноврсности коришћење донаторских средстава из ИПА фондова. Истовремено потребно је отклонити проблем сиромаштва са којима се суочавају општине на територији заштићеног природног добра и лошу инфраструктурну и комуналну опремљеност насеља. Непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљање природним добром јавља се као претња развоју екотуризма. Приоритетна стратегија која ће доносиоцима одлука у заштићеном природном добру, односно Специјалном резервату природе Сува планина послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма је **SO** – која би искористила очувану природу и висок степен биолошке разноврсности и конкурисала у пројектима, како би обезбедила коришћење донаторских средстава из ИПА фондова. У току примене кључне стратегије **SO**, неопходно је почети са применом стратегије **WO** да би се превазишле кључне слабости које се односе на проблем сиромаштва са којим се суочавају општине.

На основу сагледавања снага, слабости, шанси и претњи **Специјалног резервата природе Јерма**, дефинисани су SWOT подкритеријуми у оквиру сваке од наведених одредница. Дефинисањем одговарајућих индикатора, у овом случају подкритеријума остварује се висок ниво детаљности и реалне презентације проблема, што доприноси већој објективности у приступу и валоризацији. Разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава и јединствен комплекс долина и кречњачких клисура, са бројним пећинама, јамама, увалама, вртачама и остеоњацима представљају најдоминантније SWOT субфакторе када су у питању *снаге*. Лош квалитет саобраћајне инфраструктуре је најдоминантнији субфактор када су у питању *слабости*. Недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде представља *претњу* развоју екотуризма на простору овог заштићеног природног добра. Када су у питању *шансе* предност се даје могућој сарадњи са Бугарском (тип прекограничне сарадње) користећи инвестиционе фондове ЕУ за туризам. Коришћење АНР и SWOT методологије за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Специјалном резервату природе Јерма указује да највиши ранг има стратегија **SO** – која би искористила разноврсну понуду односно комплементарност природних и антропогених туристичких мотива и конкурисала у пројектима, како би обезбедила коришћење донаторских средстава из ИПА фондова ЕУ за туризам.

Циљ овог истраживања је био формулисање научно веродостојних, методолошко исправних и применљивих основа валоризације потенцијала у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма. У овој дисертацији је развијен и детаљно разрађен интегрални АНР-SWOT модел вишекритеријумског одлучивања чиме се добио предлог хронолошког редоследа стратегија за увођење концепта екотуризма истраживаног простора.

Дефинисан циљ, територијални оквир и предмет проучавања, као и научно проверене чињенице из постојеће домаће и стране литературе формулисали су **задатке** истраживања. Као главни задаци издвојили су се детаљна анализа природних компоненти и анализа

друштвено-географских компоненти истраживаног простора. Обједињавањем чињеничног стања, односно природних и друштвено-географских компоненти које карактеришу поменута заштићена природна добра, дефинисани су интерни и екстрени фактори: снаге (S), слабости (W), шансе (O) и претње (T) за свако проучавано заштићено природно добро понаособ.

На основу појединачних SWOT анализа за свако заштићено природно добро, утврђено је да истраживани простор поседује велике потенцијале за развој екотуризма. Међутим, само на основу SWOT анализе није могуће реално приказати све међузависности и инетеракције између критеријума и подкритеријума. Као што је напоменуто SWOT анализа је надограђена АХП методом у циљу квантитативне и квалитативне валоризације. На основу поменуте валоризације може се постићи већа веродостојност евалуације потенцијала и унапредити апликативност примењених метода.

Панић и Орловић-Ловрен (2014) наводе да квалитет еко дестинације одређују екотуристички производи који нуде одређене садржаје и активности. Потенцијални екотуристички производи истраживаног простора могу бити: шетње у природи, програм посматрања птица, упознавање културе и традиције, истраживање биљног и животињског света, спелеолошки програми, параглајдинг, образовни летњи кампови за децу, занатске радионице, уметнички кампови (ликовне колоније, вајарство, грнчарство...), јога у природи и други фитнес садржаји. Маркетинг и промоцију екотуристичких производа потребно је остварити кроз сарадњу са туристичким организацијама и агенцијама, учешћем на сајмовима туризма и другим методама.

Како би ова природна добра задржала своје карактеристике по којима су позната и постала екотуристичка дестинација, у будућности је неопходно спровођење адекватне заштите природе и оптимално коришћење природних ресурса. Адекватном заштитом се избегава њихова деградација и чувају сви изворни атрибути. Такође постоји сет биолошких, правних и економских мера, законска и подзаконска акта ради заштите и очувања природних ресурса на територији заштићених природних добара. Крајњи циљ је спречавање неконтролисане употребе природних ресурса. Неопходно је организовати стручна предавања, презентације, као и друге образовне садржаје у важности очувања овог простора.

Појава депопулације, економске немоћи, старења становништва и др., представљају отежавајући фактор у спровођењу концепта заштите природе, који укључује бригу о развоју подручја, ослањање на локалне снаге, знања и искуства стечена у вековном суживоту са природним окружењем. Негативни природни прираштај, образовне миграције, подстицање младих ка урбаним и привредним центрима у земљи и иностранству доводе до драстичног пада броја становника и старења насеља, чиме се отежава дугорочни процес заштите и одрживи развој истраживаног подручја.

У уводном делу тезе представљене су и одређене хипотезе, које су тестиране. Заштићена природна добра у сливу Јужне Мораве поседују реалне природне и антропогене туристичке потенцијале, али ниједно природно добро до сада није достигло развој туризма (односно екотуризма) који је био у складу са присутним вредностима. Сва природна добра у поменутом простору представљају вредне и очуване просторе, без великог антропогеног утицаја и присуства озбиљних загађивача, што је добра основа да екотуризам може бити једна од водећих делатности на овим просторима што потврђује становиште полазне, односно **прве хипотезе**.

Заштићена природна добра у сливу Јужне Мораве немају подједнаке услове за развој екотуризма. Свако заштићено природно добро је јединствено на свој начин, односно поседује

специфичне снаге, слабости, шансе и претње када су у питању потенцијали за развој екотуризма што потврђује **другу хипотезу**. Међутим, изузетни предуслови за развој екотуризма (богата фауна и флора са многобројним ендемичним врстама, природни резервати, незагађена природна средина погодна за одмор, рехабилитацију и рекреацију, повољна клима, атрактиван брдско-планински амбијент...) у великом су раскораку са њиховом валоризацијом и укључивањем у програме туристичке понуде, чиме је потврђена **хипотеза 3**.

Одсуство стратегије развоја екотуризма у заштићеним природним добрима у Србији захтева постепено укључивање екотуризма у планове развоја и заштите животне средине. У докторској дисертацији за приоритизацију генерисаних стратегија коришћен је интегрисани АНР-SWOT модел вишекритеријумског одлучивања на основу претходно дефинисаних SWOT фактора и субфактора, односно критеријума/подкритеријума. Формулисани стратегије и приоритизација њихових примена указују на редослед неопходних активности како би заштићена природна добра у сливу Јужне Мораве достигла ниво препознатљивих екотуристичких дестинација што указује на потврђивање **хипотезе 4**. Крајњи резултат као редослед стратегија може послужити као полазна основа за увођење концепта екотуризма и у било ком другом заштићеном подручју.

Ефикасно руковођење заштићеним природним добрима имплицира ефективно пројектовање, спровођење активности и процедура које се односе на унапређење и коришћење природних потенцијала подручја сходно дефинисаним мерама и критеријумима заштите, промовисање свеобухватних туристичких вредности и одрживог коришћења заштићеног подручја. Туристичке активности морају бити тако осмишљене да воде рачуна о заштити природне баштине коју репрезентују екосистеми и биодиверзитет и угрожених аутохтоних врста. Првенствено туристичка понуда треба да буде проширена креирањем нових програма за посетиоце и оријентисана на аспекте туристичких кретања који ће бити базирани на постулатима екотуризма. Такође треба водити рачуна о очувању постојећих културних добара која се налазе на просторима ових заштићених природних добара, као што су средњовековни споменици културе и објекти народног градитељства. Управљање екотуризмом на наведен начин, уз коришћење искустава других земаља, може допринети одговарајућем позиционирању геопростора слива Јужне Мораве као екотуристичке дестинације на туристичком тржишту Србије чиме се полазно становиште **хипотезе 5** прихвата.

Екотуризам је једна од главних активности заштите природних и културних ресурса, фокусиран преваходно на подстицање туриста да искусе и науче о природи и њеним ресурсима, без нарушавања екосистема и услуга које пружају. У исто време, такође промовише пружање економске користи локалним заједницама. Екотуризам даје предност интегритету еколошких ресурса, очувању животне средине, економском развоју локалне заједнице и одрживој употреби ресурса. Фокусира се на очување биолошке разноликости, смањење сиромаштва и одрживи развој.

Јовичић и Драгин (2009) истичу да се управљање екотуризмом треба темељити на примени **интегралног/целовитог модела**, као основе за одрживи развој овог облика промета. Како наводе поменути аутори предуслов за примену овог модела представља креирање сертификоване мреже заштићених природних добара, унутар које би екотуристи доприносили очувању и побољшању ових добара и тиме се популаризовали као значајни фактори одрживог развоја екотуризма. За успешну имплементацију овог модела екотуризма, постоје и препреке које укључују: непостојање јединственог тумачења екотуризма, чињеницу да локалне заједнице нису укључене у пројекте везане за екотуризам, деградацију

природних и антропогенних карактеристика заштићених природних добара у случајевима када туристичко привређивање добија масован карактер.

Модел развоја екотуризма треба да доведе у равнотежу све компоненте туристичког производа (Јегдић, 2010). Поменути аутор предлаже три модела развоја екотуризма у Војводини који се могу применити и у осталим заштићеним подручјима. Први је **модел структурисања дестинације** који подразумева усклађивање садржаја и функција имајући у виду захтеве посетилаца, као и могућности које пружа конкретна дестинација. Када су у питању заштићена природна добра, као потенцијалне екотуристичке дестинације, примарна је њихова еколошка одрживост.

Већина проучаваних заштићених природних добара у сливу Јужне Мораве је релативно већих димензија, које могу да поднесу све садржаје потребне једној туристичкој дестинацији, али са мало екотуристичких програма и са ирелевантном еколошком одрживошћу. Лоша инфраструктурна и комунална опремљеност, лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање, непостојање кадровских капацитета за управљање подручјем као природним добром, проблем сиромаштва са којим се суочавају општине истраживаног простора и непостојање стратегија за развој екотуризма су главне слабости заштићених природних добара у сливу Јужне Мораве које у будућности треба свести на минимум како би се остварила имплементација екотуризма.

Највећа претња од туризма у заштићеним подручјима настаје од прекомерне изградње смештајних капацитета и осталих садржаја туристичке инфраструктуре и супраструктуре. У будућности изградња објеката у поменутих заштићених природних добрима мора бити контролисана и еколошки сертифицирана. Екоконачишта морају бити традиционална и аутентична. Само у изузетним случајевима екотуризам може да функционише у чистој форми, у већини случајева треба да се прожима са комплементарним облицима, као што је етно, рурални, авантуристички, културни итд. Еколошки фактори, заједно са руралним и културним, оствариће значајан утицај на формирање потенцијалних екотуристичких дестинација истраживаног простора.

Јегдић (2010) наводи и **формирање туристичког производа** као други модел развоја екотуризма. На примеру Војводине поменути аутор предлаже *модел екоруралног производа* који укључује: природни амбијент, културу, авантуру, уметност и занате, културну баштину, спорт и рекреацију и културну интеграцију туриста и локалног становништва.

На територији заштићених природних добара у геопросторном обухвату слива Јужне Мораве налазе се упечатљива села са јединственим локалним културама. У њима преовлађује аутохтона аграрна производња, органска пољопривреда и очуваност природних и етнографских ресурса, те стога имају велики здравствени, образовни, рекреативни и културни туристички потенцијал. Посебно је значајна улога локалног становништва, односно његова спремност да се укључи у развој екотуризма. Потребно је уложити одређена средства у едукацију локалног становништва (стручно знање и практично обучавање кадрова за рад са посетиоцима на дестинацији) и на тај начин створити едуковане туристичке кадрове. Посебно је значајно упутити локално становништво да природно добро посматра као економски потенцијал.

Будући екотуристички производи горе поменутих природних добара треба да укључе природне и антропогене туристичке елементе и специфичне делове туристичке понуде намењене екотуристима. Према Јегдић (2010), екотуристички производ могу обликовати: локалне туристичке организације и агенције, невладине организације, туроператери преко

управљача заштићеним добром и екотуристи који сами себи организују превоз, смештај и изабрани облик екотуристичких активности.

Трећи модел развоја екотуризма јесте *модел партнерства за јачање конкурентности* (Јегдић, 2010). Према наводима поменутог аутора, како би туристички производ био конкурентан, сви актери на дестинацији морају радити заједно, односно сви присутни стејкхолдери треба да се организују у форми ефикасног конкурентског кластера. Грађење кластера јача дестинацију и омогућује јој да буде профитабилна на ширем плану.

Сва истраживана заштићена природна добра представљају главне аспекте развоја екотуризма у овом делу земље, тако да ће један од задатака у будућности бити идентификација кључних стејкхолдера који би требало бити укључени у одрживи развој ове врсте туризма. Неопходно је омогућити боље управљање у заштићеним подручјима како би се избегла њихова девастација због превише посетилаца. Неки позитивни ефекти развоја екотуризма у заштићеним подручјима су нова радна места, побољшање стандарда, изградња инфраструктуре и супраструктуре, продаја локалних производа итд.

Резултати истраживања ове докторске дисертације могу бити употребљени као база када су у питању будући истраживачки радови са циљем сложеније анализе, односно валоризације туристичкогеографских потенцијала и провере будућих праваца и шанси одрживог развоја екотуризма на простору заштићених подручја Србије.

9. ЗАКЉУЧАК

Екотуризам се широм света прихватио као „патент” који штити осетљиве и нетакнуте екосистеме, промовише развој сиромашних, односно економски неразвијених земаља, користи локалним заједницама и побољшава економске и културне аспекте. Често се позиционира као алтернатива масовном туризму. Са све већом учесталошћу, екотуризам се предлаже као начин очувања и заштите животне средине истовремено омогућавајући економски развој. Присталице екотуризма као стратегије развоја укључују међународне финансијске институције, глобалне организације за заштиту животне средине, светске туристичке компаније, локалне заједнице, као и појединце који себе сматрају екотуристима. Екотуризам се узима као катализатор за подстицање еколошког одрживог развоја са складним односом према природи, локалним заједницама, њиховим културама и обичајима. Одговорни екотуризам укључује оне активности које се односе на минимизирање негативних аспеката конвенционалног туризма на животну средину и јачање културног интегритета локалног становништва.

Циљ овог истраживања је био валоризација потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма. Докторска теза представља интегрисани приступ комбинације АНР методологије и SWOT анализе. Овакав интегрисани приступ може се применити и на друга комплексна питања, као што су одрживи развој и управљање односно руковођење заштићеним подручјима у Србији.

За потребе истраживања у овој докторској дисертацији, у циљу сагледавања реалне слике потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма, најпре је извршена SWOT анализа. Обједињавањем чињеничног стања које се односи на природни и антропогени потенцијал истраживаног простора, дефинисани су интерни и екстерни фактори: снаге (S), слабости (W), шансе (O) и претње (T) за свако заштићено природно добро понаособ. На основу спроведене SWOT анализе утврђено је да заштићена природна добра у сливу Јужне Мораве – Национални парк Копаоник, Паркови природе (Стара планина и Сићевачка клисура), Пределу изузетних одлика (Долина Пчиње, Лептерија–Сокоград и Власина) и

Специјални резервати природе (Сува планина и Јерма) поседују изузетан потенцијал за развој екотуризма. Међутим, заштићена природна добра поменутог простора нису на адекватан начин валоризована и представљена јавности. Ако се изврши адекватна валоризација потенцијала истраживаног простора, развој екотуризма може постићи добре резултате, имајући у виду добар географски положај, значајно природно богатство флоре и фауне, као и богат хидрографски потенцијал и културноисторијско наслеђе.

Само на основу SWOT анализе доносиоцима одлука није могуће реално приказивање свих међузависности и интеракција између SWOT фактора и субфактора, тачније критеријума и подкритеријума. SWOT анализу користе многи истраживачи како би конструисали успех стратегије анализирајући снаге, слабости, шансе и претње. Одређена стратегија се креира како би се побољшале снаге, уклониле слабости, искористиле могућности и избегле претње. Проблем са којим се суочава класична SWOT анализа је немогућност аналитичког приступа у процени релативне важности SWOT фактора. Како би се избегли главни недостаци SWOT анализе, „придружен” јој је АХП метод. Поређењем парова помоћу АХП методологије утврђује се и њихов релативни значај, што побољшава информациону основу и омогућује детаљнији опис тренутног стања истраживаног простора.

Метод АХП изискује оцењивање свеукупне хијерархије проблема која се састоји од циља, критеријума и алтернатива (у овом случају стратегија), и овај сложен задатак је био препуштен експертима (академски експерти и представници надлежних институција). На врху хијерхије идентификован је циљ који се очекује остварити одлуком. На другом нивоу се налазе четири стандардне групе фактора које се тичу SWOT анализе: снаге (S), слабости (W), шансе (O) и претње (T). Трећи ниво конституишу субфактори који су укључени у сваку од четири групе на претходном нивоу, док су на четвртном нивоу стратегије које треба евалуирати и упоредити како би се изабрала оптимална стратегија.

Када је формирана АХП хијерархијска структура проблема (описана у претходном пасусу) приступило се поређењу парова (у оквиру сваке SWOT групе посебно) помоћу Сатијеве скале дефинисане у интервалу од 1 до 9 (квалитативно описане оцена). Када се врши међусобно упоређивање два критеријума, поставља се питање шта је битније или шта има већу вредност, при чему се одређује коефицијент њиховог релативног значаја. Након што се утврди релативни значај SWOT група међусобно, евалуирају се алтернативне стратегије у односу на наведене *снаге, слабости, шансе и претње*, као и поступку примене АХП методе. Последњи корак јесте утврђивање редоследа алтернативних стратегија према приоритету. Хронолошки редослед алтернативних стратегија за развој екотуризма обезбедиће очување природних и антропогених вредности заштићених природних добара у сливу Јужне Мораве, повећање економске добити локалним заједницама и одрживи развој ових подручја.

Истраживани простор поседује изузетно погодне потенцијале који обезбеђују шансу искоришћавања када је у питању развој екотуризма. Ипак, највећи део овог простора није ефикасно искоришћен, с обзиром на могућности које има, нити су његови потенцијали валоризовани на адекватан начин. У будућем развоју потребно је искористити чињеницу да заштићена природна добра у сливу Јужне Мораве поседују изузетан потенцијал за одрживи развој екотуризма, који може служити као допунска активност већ афирмисаним врстама туризма на овом простору.

У изради докторске дисертације јавиле су се и поједине препреке из чега произилази могућност за другачији вид истраживања у будућности. Као што је већ поменуто, АХП метод захтева вредновање целокупне хијерархије проблема и овај компликован задатак је био поверен експертима (академски експерти и представници надлежних институција). У неким будућим истраживањима, неопходно је осим експерата анагажовати и представнике

појединих група (туристи, локално становништво, невладине организације, локалне туристичке организације...). Када су туристи у питању, могуће је одрадити и прецизније узорковање и само укључити екотуристе. Поред општих питања која се односе на пол, место боравка, године, образовни ниво и старосну групу посетилаца, упитник може садржати и следећа питања: начин информисања о заштићеном природном добру, начин доласка, дужина боравка у заштићеном природном добру, мотиви посете, активности током посете заштићеног природног добра и др.

Такође, нека будућа истраживања треба да укључе и квалитет туристичке понуде (квалитет и одржавање шетних стаза кроз природу, довољан број осматрачница за птице и дивље животиње, смештај у сеоским домаћинствима, доступност локалних производа, спектар доступних активности – ходање у природи, пикник, посматрање птица и сл., доступне информације о културним вредностима заштићеног природног добра, информације о биљкама и животињама на различитим местима, одговарајућа обавештења о сигурности посетилаца) које су доступне екотуристима, као и сакупљање података о укупном броју туристичких посетилаца утичући на простор у коме бораве (величина групе и време задржавања на локалитетима које обилазе). Код ове студије која се заснива на једној од метода вишекритеријумског одлучивања, услед великог броја фактора и субфактора, у наредним истраживањима није на одмет анализирати их засебно, односно *снаге, слабости, шансе и претње* појединачно.

Следећа истраживања могу се руководити применом предложеног метода за превазилажење многобројних проблема када је у питању област руковођења заштићеним природним добрима и заштита животне средине. Резултати истраживања могу користити свим заинтересованим странама за изучавање валоризације потенцијала за развој екотуризма, нарочито на просторима заштићених природних добара Србије (и земаља у окружењу).

У циљу правог приступа развоја екотуризма у Србији, као у циљу максимизирања користи, неопходно је савладати следеће: израда легислативе за екотуризам, испитивање и валидација области од интереса за екотуризам, изградња инфраструктуре, стандардизација, континуална унапређења. Развој екотуризма, онако како је конципиран у међународним аспектима, још увек је у зачетку у Србији. Разлог томе је и незнатна мотивисаност могућих стваралаца екотуристичког производа са једне стране и туристичких организација и агенција с друге, првасходно због ниске економске добити иако Србија има погодне услове за развој екотуризма.

За одрживи развој екотуризма у будућности неопходне су адекватне установе односно организације за пројектовање и дугорочно руковођење екотуристичком дестинацијом. Потребно је оснивање државних фондова који се односе на очување подручја у циљу контролисаног развој екотуризма, као и осмишљавање економске политике, усвајање фундаменталних планова, доношење стандарда, одређивање административних и других елемената, потребних за развој и ефикасно управљање екотуризмом.

Главни допринос ове докторске дисертације јесте евалуација, односно валоризација природних и антропогених потенцијала истраживаног простора за развој екотуризма применом АХП хијерархијске структуре. У основи валоризација је дала добре резултате који се могу сматрати постојаним. Приказани резултати се могу користити у даљим истраживањима вредности природних и антропогених ресурса других заштићених природних добара и креирању нових туристичких производа. Рад истиче и могућност имплементације АХП методологије у аналогним областима.

10. ЛИТЕРАТУРА

1. Abdullah, N. and Ramamoorthy, T. (2019). Diversified cultures via tourism as sabah'h heritage: a modelling approach using analytic hierarchy process. *Asian Journal of Arts, Culture and Tourism*, Vol. 1, No. 1, pp 32–41.
2. Аврамовић, Д. (2005). *Економско-еколошки аспекти експлоатације и газдовање заштићеним природним добрима*. Ниш: Факултет заштите на раду, магистарски рад.
3. Afshari, A.R., Vatanparast, M. and Čoćkalo, D. (2016). Application of multi criteria decision making to urban planning – a review. *Journal of Engineering Management and Competitiveness (JEMS)*, Vol. 6, No. 1, pp 46–53.
4. Антоновић, Г. (1982). Вредновање земљишног простора националних и регионалних паркова. У *Пето саветовање о националним и регионалним парковима Југославије*, Београд.
5. Арсић, С. (2017). *Интегрални SWOT-ANP-FANP модел за приоритизацију стратегија одрживог развоја екотуризма у Националном парку Ђердап*. Бор: Технички факултет, докторска дисертација.
6. Arsić, S., Nikolić, Đ. and Živković, Ž. (2017). Hybrid SWOT-AHP-FANP model for prioritization strategies of sustainable development of ecotourism in National Park Djerdap, Serbia. *Forest Policy and Economics*, Vol. 80, pp 11–26.
7. Бакан, Р. и Јаковић, Б., (2015). *Екотуризам (аутозирана предавања и примјери вјежби)*. Вировитица: Висока школа за менаџмент у туризму и информатици.
8. Balist, J., Heydarzadeh, H. and Salehi, E. (2019). Modeling, Evaluation and Zoning Marivan country Ecotourism Potential using Fuzzy Logic, FANP and TOPSIS. *Geographica Pannonica*, Volume 23, Issue 1, pp 47–63.
9. Barčić, D. and Panić, N. (2011). Ecological Valorisation of the Protected Area of „Корачки рит“ Nature Park. *Šumarski list*, Vol. 135, No. 7–8, pp 379–390.
10. Беган, М. (2019). *Проблеми конзервације и могућности интерпретације геодиверзитета кањона и клисура Југоисточне Србије*. Нови Сад: Природно-математички факултет, докторска дисертација.
11. Began, M. and Višnić, T. (2015). Comparative Analysis of Gorges and Canyons in Southeastern Serbia as Potential Geotouristic Destinations by Using Gam Model. *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, Vol. 3, Issue 1, 4–11.
12. Began, M. and Višnić, T. (2015). Geotourism in the Nišava river midstream valley, southeastern Serbia – current state and issues of future development. *Rev. Geogr. Acadêmica*, Vol 9, No 2, 94–106.
13. Белиј, М. (2016). *Трансформација бања Србије у савремене центре SPA и WELLNESS туризма*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
14. Бељански, Н. (2018). Еколошка одговорност туризма. *Tims Acta*, 12, стр. 37–45.

15. Benley, T., Cater, C. and Page, S. (2010). Adventure and ecotourism safety in Queensland: Operator experiences and practice. *Tourism Management*, 31, pp 563–571.
16. Bianco, S. and Marcianó, C. (2018). Using an Hybrid AHP-SWOT Method to Build Participatory Ecotourism Development Strategies: The Case Study of the Cupe Valley Natural Reserve in Southern Italy. In Calabrò, F., Della Spina, L. and Bevilacqua, C. – *International Symposium on New Metropolitan Perspectives*, Conference paper, pp 327–336. Cham: Springer.
17. Божанић, Д.и Памучар, Д. (2010). Вредновање локација за успостављање мосног места преласка прека водених препрека применом fuzzy логике. *Војнотехнички гласник*, Вол. 58, бр. 1, стр. 129–145.
18. Борисављевић, А. и Костандинов, С. (2012). Интегрисано управљање речним сливом Јужне Мораве. *Гласник Српског географског друштва*, свеска ХСII, бр. 1, стр. 135–160.
19. Божанић, Б. и Кекић, С. (2013). Потенцијал предела изузетних одлика Власина за развој екотуризма. *Заштита природе*, бр. 53/1–2, стр. 43–47.
20. Вожић, S., Vujičić, M., Kennell, J., Besermenji, S. and Solarević, S. (2018). Sun, Sea and Shrines: Applications of Analytic Hierarchy Process (AHP) to Assess the Attractiveness of Six Cultural Heritage Sites in Phuket (Thailand). *Geographica Pannonica*, Vol. 22, Issue 2, pp 121–138.
21. Бојовић, Г. и Плавша, Ј. (2010). Промет туриста у бањама Копаоничке подгорине. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, вол. 39, стр. 123–140.
22. Brankov, J., Penjišević, I., Ćurčić, N. and Živanović, B. (2019). Tourism as a Factor of Regional Development: Community Perceptions and Potential Bank Support in the Kopaonik National Park (Serbia). *Sustainability*, Vol.11, Issue 22, pp 1–22.
23. Бранков, Ј. (2010). *Еколошки туризам у заштићеним објектима природе у Банату*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” Српска академија наука и уметности.
24. Bunruamkaew, K. and Murayama, Y. (2011). Site Suitability Evaluation for Ecotourism Using GIS & AHP: A Case Study of Surat Thani Province, Thailand. *Procedia Social and Behavior Sciences*, 21, pp 269–278.
25. Vaidya, O.S. and Kumar, S. (2006). Analytic hierarchy process: An overview of application. *European Journal of Operational Research*, Vol.169, Issue 1, pp 1–29.
26. Васиљевић, Ђ. (2015). *Геодиверзитет и геонаслеђе Војводине у функцији заштите туризма*. Нови Сад: Природно-математички факултет, докторска дисертација.
27. Velev, J., Mitković, P., Dinić, M. and Bogdanović, I. (2008). Sustainable development of the protected areas with the reference to the Sicevo gorge. *Architecture and Civil Engineering*, Vol. 6, No 2, pp 249–257.

28. Вујичић, М. (2015). *Анализа мултикритеријумског система одлучивања туриста при одабиру туристичке дестинације*. Нови Сад: Природно-математички факултет, докторска дисертација.
29. Vukočić, D., Milosavljević, S., Valjarević, A., Nikolić, M. and Srećković-Batočanin, D.(2018). The evaluation of geosites in the territory of National Park „Кораоник“ (Serbia). *Open Geosci.*, 10, pp 179–194.
30. Гавриловић, Љ. и др. (2006). *Морава*. Београд: Завод за уџбенике.
31. Гајић, М. и Цветановић, М. (2015). Теоријске основе екотуризма и примери потенцијалних екотуристичких дестинација у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, свеска ХCV, број 3, Београд.
32. Garcia-Melon, M., Gomez-Navarro, T. and Acuna-Dutra, S. (2010). An ANP Approach to Assess the Sustainability of Tourists Strategies for the Coastal National Parks of Venezuela. *Technological and Economic Development of Economy*, 16, pp 672–689.
33. Голијанин, Ј. (2015). *Геоеколошка евалуација природних потенцијала Равне планине и Паљанске котлине у функцији одрживог развоја*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
34. Голијанин, Ј., Милинчић, М., Грмуша, М. и Ђулафић, Г. (2017). Примјена АХП методологије и ГИС-а у геоеколошким истраживањима. У *Зборник радова „Поводом обиљежавања 20 година рада Природно – математичког факултета Универзитета у Бањој Луци”*. Бања Лука: Природно – математички факултет.
35. Градинац, О. и Јегдић, В. (2016). Развој екотуризма на примеру парка природе Карвендел, Аустрија. *TIMS Acta*, 10, стр. 125–132.
36. Guo, W. and Chung, S. (2016). Remarking Tourism Carrying Capacity Frameworks for Geoparks. *4th International on Advances in Social Science, Humanities and Management, ASSHM*, pp 197–205.
37. Guo, X., Yan, H. and Yuan, W. (2019). Research on China's Rural Development Strategy Based on SWOT-AHP Analysis. *International Research in Economics and Finance*, Vol. 3, No. 1, pp 10–19.
38. Дамјановић, И. (2009). *Национални паркови као специфичне туристичке дестинације*. Београд: Универзитет Сингидунум, мастер рад.
39. Dash, M. and Sharma, K. (2018). Competitive Analysis of Indian Tourism Aggregators Using Multi-Criteria Analytic Hierarchy Process. *International Journal of Marketing and Business Communication*, 7 (3), pp 10–18.
40. Делић, Ј. (2016). *Ловни туризам у заштићеним подручјима Војводине*. Нови Сад: Природно-математички факултет, докторска дисертација.
41. Demir, S. and Atanur, G. (2019). The prioritization of natural-historical based ecotourism strategies with multiple-criteria decision analysis in ancient UNESCO city: Iznik – Bursa case. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, Vol. 26, Issue 4, pp 329–344.

42. Денда, С. и Стојановић, Ј. (2017). Позиционираност Сокобање на туристичком тржишту Србије. *Пословна економија (Business economics)*, број 1, стр. 253–271.
43. Денда, С. (2014). *Туризмолошки приказ Сокобање*. Београд: Географски факултет, мастер рад.
44. Deng, J., King, B. and Bauer, T. (2002). Evaluating natural attractions for tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol. 29, Issue 2, pp 422–438.
45. Di Franco, C.P., Borsellino, V., La Sala, L., Schimmenti, E. (2017). Application of a model for the evaluation on the Visitor Satisfaction in a nature reserve of South Italy. *Journal of forest science*, Vol. 63, No 5, pp 206–218.
46. Dragičević, S., Ristić, R., Živković, N., Kostandinov, S., Tošić, R., Novković, I., Borisavljević, A. and Radić, B. (2013). Floods in Serbia in 2010 – Case Study: The Kolubara and Pcinja River Basins. *Geomorphological impacts of extreme weather: Case studies from Central and Eastern Europe, 1st ed.*, pp 155–170.
47. Dragičević, S., Milevski, I., Blinkov, I., Novković, I. and Luković, J. (2010). Natural Hazard Assessment in Pčinja Catchment. *BALWOIS 2010-Ohrid*, Republic of Macedonia.
48. Ђокић, М. (2015). *Нишава – потамолошка студија*. Ниш: Природно-математички факултет, докторска дисертација.
49. Ђорђевић, Н. (2018). Бенчмаркинг анализа туризма у националним парковима Тара и Копаоник. „*Економија – теорија и пракса*” XI, број 3, стр. 52–70.
50. Ђорђевић, Д., Шећеров, В., Филипović, Д., Лукић, В. and Јефтић, М. (2016). The impact of climate change on the planing of mountain tourism development in Serbia: case studies of Кораоник and Zlatibor. *Fresenius Environmental Bulletin*, Vol. 25, No 11, pp 5027–5034.
51. Emrouznejad, A. and Marra, M. (2017). The state of the art development of AHP (1979-2017): a literature review with a social network analysis. *International Journal of Producation Research*, Vol. 55, No 2, pp 6653–6675.
52. Živković, P., Tomić, M., Petković, D., Ćirić, I., Stevanović, Ž., Dimitrijević, D., Dobrnjac, S. and Ćirić, M. (2016). Possibilities of wind energy usage in the ski centar Кораоник. *Annals of Faculty Engineering Hunedoara – International Journal of Engineering*, Tome XIV, fascicule 2, pp 233–236.
53. Zlatković, B., Nikolić, L., Ranđelović, V., Ranđelović, N. and Stevanović, V. (2011). Comparative analyses of the vascular flora of the Pcinja river gorges in Serbia and Macedonia. *Archives of Biological Sciences*, Vol. 63, No 4, pp 1157–1166.
54. Zhang, H. and Lei, S.L. (2012). A structural model of residents intention to participate in ecotourism: The case of a wetland community. *Tourism Management*, 33, pp 916–925.
55. Zhu, B., Xu, Z., Zhang, R. and Hong, M. (2016). Hesitant analytic hierarchy process. *European Journal of Operational Research*, Vol. 250, Issue 2, pp 602–614.

56. Илић, М. (2016). *Одрживо управљање геодиверзитетом урбаних предела применом просторних система за подршку одлучивању (пример града Београда)*. Београд: Универзитет у Београду, докторска дисертација.
57. Јанковић, Ј. (2015). *Европски стандарди у области заштите животне средине – правни економски аспект*. Ниш: Правни факултет, мастер рад.
58. Јегдић, В. (2010). Модел развоја екотуризма у Војводини. *Економски хоризонти*, 12 (1), стр. 63–78.
59. Јовичић, Д. и Драгин, А. (2009). Интегрални модел развоја екотуризма. У *Зборник научног скупа 2, „Савремене тенденције у туризму, хотелијерству и гастрономији”*. Нови Сад: Природно-математички факултет.
60. Jones, S. (2005). Community-based ecotourism (The Significance of Social Capital). *Annals of Tourism Research*, 32, pp 303–324.
61. Juafar, M. and Maideen, S.A. (2012). Ecotourism – related products and activities, and the economic sustainability of small and medium island chalets. *Tourism Management*, 33, pp 683–691.
62. Kabassi, K., Martinis, A. and Paradatou, A. (2019). Analytic Hierarchy Process an Inspection Evaluation National Park's Websites: The Case Study of Greece. *Journal of environmental management and tourism*, Vol. 10, No 5 (37), pp 956–966.
63. Kangas, J., Pesonen, M., Kurttila, M. and Kajanus, M. (2001). A'WOT: Integrating the AHP with SWOT Analysis. In *Proceedings of the 6th ISAHP*. Switzerland: Berne.
64. Karabasevic, D., Stanujkic, D., Djordjevic, B. and Stanujkic, A. (2018). The weighted sum preferred levels of performances approach to solving problems in human resources management. *Serbian Journal of Management*, Vol.13, No 1, pp 145–156.
65. Kişi, N. (2019). A Strategic Approach to Sustainable Tourism Development Using A'WOT Hybrid Method: A Case Study of Zonguldak, Turkey. *Sustainability*, Vol.11, Issue 4, pp 1–19.
66. Кићовић, Д. (2016). *Валоризација и регионализација туристичко-географских потенцијала Старог Влаха и Рашке*. Нови Сад: Природно-математички факултет, докторска дисертација.
67. Комазец, Љ., Алексић, М. и Бјекић, Р. (2016). Еколошка димензија одрживог развоја туризма у заштићеним подручјима, Зборник радова 12. регионалне конференције „Животна средина ка Европи”, Београд.
68. Лакићевић, М., Срђевић, Б., Нинић-Тодоровић, Ј. и Бајић, Л. (2017). Примена АХП метода у вишекритеријумском вредновању паркова Новог Сада. *Летопис научних радова (Annals of agronomy)*, 41 (1), стр. 22–29.
69. Лакићевић, М. (2013). *Примена Аналитичког хијерархијског процеса (АХП) и партиципативног одлучивања у управљању Националним парком „Фрушка гора”*. Београд: Шумарски факултет, докторска дисертација.

70. Lee, J.(2019). Conflict mapping ecotourism facility foundation using spatialQ methodology. *Tourism Management*, 72, pp 69–77.
71. Lee, C.W. and Li, C. (2019). The Process of Constructing a Health Tourism Destination Index. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16, pp 1–11.
72. Lee, T.H. and Jan, F.H. (2018). Development and validation of the ecotourism behavior scale. *International Journal of Tourism Research*, Vol. 20, Issue 2, pp 191–203.
73. Лубурић, В.(2016). *Увођење нових управљачких мјера у заштићеним подручјима са циљем унапређења модела заштите природе у Црној Гори*. Нови Сад: Природно-математички факултет, докторска дисертација.
74. Lu, W.and Stepchenkova, S. (2012). Ecotourism experiences reported online: Classification of satisfaction attributes. *Tourism Management*, 33, pp 702–712.
75. Maksin, M. and Ristić, V. (2017). Spatial planning for sustainable development of tourism and protected mountain areas in Serbia. 2nd International Scientific Conference – *TOURISM IN FUNCTION OF DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA (Tourism product as a factor of competitiveness of the Serbian economy and experiences of the other countries)*. Vrnjačka Banja: University of Kragujevac, Faculty of hotel management and tourism in Vrnjačka Banja.
76. Maksimović, M., Urošević, S. and Mihajlović, D. (2015). The effects of the development of rural tourism on Stara planina. *Ekonomika*, Vol. 61, No 2, pp 83–92.
77. Maksimović, M., Urošević, S., Stanujkić, D. and Karabašević, D. (2016). Selection a development strategy of mining tourism based on the grey relation analysis. *Mining & Metallurgy Engineering Bor*, No. 1, pp 115–124.
78. Максимовић, М.(2016). *Стратегијско позиционирање одрживог развоја руралног туризма Старе планине*. Зајечар: „Дон Незбит” Универзитет у Београду, Факултет за менаџмент Зајечар, докторска дисертација.
79. Mansour, S., Al-Awhadi, T. and Al-Hatrushi, S. (2019). Geospatial based multi-criteria analysis for ecotourism land sustainability using GIS & AHP: a case study of Masirah Islands, Oman. *Journal of Ecotourism*, Vol. 18, pp 148–168.
80. Марковић, В.(2015) *Стање и перспективе развоја одрживог туризма ПИО „Власина”*. Ниш: Природно-математички факултет, мастер рад.
81. Markov, I. (2015). Cross-border landscape: construction of natural heritage and local development at bulgarian-serbian borderlands. *Vents: The Belogradhic Journal for Local History, Cultural Heritage and Folk Studies*, Vol. 6, No 2, pp 159–184.
82. Мартиновић, М., Раткај, И. и Сибиновић, М. (2010). Викенд насеља Сићевачке клисуре. *Гласник Српског географског друштва*, свеска ХС, бр. 2, стр. 209–217.
83. Mayer, M. (2014). Can nature-based tourism benefits compensate for the costs of national park? A study of the Bavarian Forest National Park, Germany. *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 22, Issue 4, pp 561–583.

84. Мартиновић, М. и Матијевић, Д. (2006). Неке просторно-демографске развојне тенденције насеља Суве планине. *Гласник Српског географског друштва*, свеска LXXXVI, бр. 1, стр. 134–142.
85. Миленковић, С. и Бошковић, Н. (2012). Развојне тенденције екотуризма Србије. *Теме – часопис за друштвене науке*, број 2, стр. 483–499.
86. Milenković, J. (2018). Basics of Development of Adventure Tourism on Suva planina. *Collection of Papers – Faculty of Geography at the University of Belgrade*, Vol. 66, No 2, pp 85–103.
87. Миљковић, В. (2013). *Одрживи развој туризма у Националном парку Копаоник*. Ниш: Природно-математички факултет, мастер рад.
88. Миљковић, Љ. и Бујагић, М. (2007). Стара планина – будући екотуристички центар источне Србије. *Туризам*, 7, стр. 34–36.
89. Мимовић, П., Коцић, М. и Милановић, М. (2012). A'WOT модел избора оптималне стратегије развоја туризма општине Врњачка Бања. *Теме*, 2, стр. 815–836.
90. Михајловић, Б. (2014). *Одрживи развој заштићеног руралног простора Србије*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
91. Михајловић, М. (2016). *Комплекетарни развој планинског и бањског туризма у Источној Србији*. Ниш: Природно-математички факултет, мастер рад.
92. Мојић, Ј. (2016). *Валоризација економско-географских ресурса Јужне Србије у функцији туристичког развоја*. Ниш: Економски факултет, докторска дисертација.
91. Momčilović Petronijević, A., Trajković, S. and Randelović, V. (2009). Antropogenic effects on environment. Case study: peat islands of lake Vlasina. *Architecture and Civil Engineering*, Vol. 7, No 1, pp 95–105.
92. Mondal, M.S.H. (2017). SWOT Analysis and Strategies to Develop Sustainable Tourism in Bangladesh, *UTMS Journal of Economics*, Vol. 8, No 2, pp 159–167.
93. Недељковић, Ј., Нонић, Д., Првуловић, М. и Ранковић, Н. (2019). Могућност унапређења сарадње управљача и заинтересованих страна на подручју националних паркова Ђердап и Копаоник. *Гласник Шумарског факултета*, бр. 119, стр. 105–144.
94. Novaković, S. and Perić, G. (2018). The identification of the main factors of the development of rural tourism on Stara planina. In Bevanda, V. and Štetić, S. (editors) – *3rd International Thematic Monograph: Modern Management Tools and Economy of Tourism Sector in Present Era*, pp 775–787. Belgrade: Association of Economists and Managers of the Balkan in cooperation with Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid, Macedonia.
95. Oviedo-García, M.A., Castellanos-Verdugo, M., Vega-Vázquez and Orgaz-Agüera, F. (2007). The Mediating Roles Site Overall Perceived Value of the Ecotourism Site and Attitudes Towards Ecotourism in Sustainability Through the Key Relationship Ecotourism Knowledge – Ecotourism Satisfaction. *International Journal of Tourism Research*, 19, pp 203–213.

96. Olgun, R. and Yilmaz, T. (2019). A'wot Method in Determination of Sustainable Strategic Objectives Towards Open Green Areas in the Medium Sized Cities, The Case of Niğde, Turkey. *Fresenius Environmental Bulletin*, Vol. 28, No 7, pp 5188–5194.
97. Остојић, Д., Крстески, Б., Динић, А. и Петковић, А. (2018). Вегетацијске карактеристике шумских екосистема у националном парку „Копаоник” са освртом на шуме у режиму заштите I степена. *Шумарство*, 3–4, стр. 179–194.
98. Osuna, E.E. and Aranda, A.(2007). *Combining SWOT and AHP techniques for strategic planning*. Chile: ISAHP.
99. Pavlović, S.(2017). Improvement of tourist valorization– case study of the Viminacium archaeological site. *Collection of Papers – Faculty of Geography at the University of Belgrade*, Vol. 65, No 1a, 393–406.
100. Панић, Н. и Орловић-Ловрен, В., 2014: *Смернице за интегрално управљање еко туризмом на подручју Националног парка Ђердан*. Београд: Завод за заштиту природе Србије.
101. Павловић, С. и Јовановић, Б. (2009). Комплементарност еко и етно туризма на примерима златиборских села. *Зборник радова – Географски факултет Универзитетау Београду*, бр. 57, стр. 165–180.
102. Петковић, С. и Обратов-Петковић, Д. (2005). Усклађивање хидротехничких и еколошких циљева уређења речних токова и приобаља, на примеру Јужне Мораве. *Гласник Шумарског факултета*, 92, стр. 125–148.
103. Петровић, М., Ђорђевић, Ј., Јовичић, А., Марковић, Ј. и Лешчешен, И. (2012). Туризам и просторно планирање: студија случаја Власинско језеро. *Зборник радова Департамента географију, туризам и хотелијерство*, 41, стр. 192–209.
104. Petrovic, S., Tomicevic-Dubljevic, J. and Stavretovic, N. (2016). Understanding Summer Visitors and Their Attitudes to the Kopaonik National Park, Serbia. *Baltic Forestry*, Vol. 22, No 2, pp 315–326.
105. Petrović, G., Maksimović, M. and Karabašević, D. (2017). Strategic positioning of rural tourism on Stara planina. *Economics of Agriculture*, Vol. 64, No 2, pp 601–617.
106. Popovic, G., Stanujkic, D. and Karabasevic, D.(2019). A framework for the evaluation of hotel property development projects. *International Journal of Strategic Property Management*, Vol. 23, Issue 2, pp 96–107.
107. Поповић, М., Брјазовић, Т., Абрашевић, М. и Радојевић, А. (2018). Приоритизација и селекција стратегија применом SWOT-АHP методологије до успешно спроведеног бизниса. *Engineering management*, 4 (1), стр. 36 – 46.
108. Радивојевић, А. (2008). Туризам као фактор развоја Сокобање. *Економске теме*, XLVI, бр. 2, стр. 111–129.
109. Radivojević, A. (2017). The position of Sokobanja on the tourist market of Serbia. *Collection of Papers – Faculty of Geography at the University of Belgrade*, Vol. 65, No 1a, pp 407–417.

110. Rajabi, A., Tehran, G.H. and Beyki, P. (2019). Strategic Planning of Urban Tourism Capacities in order to realize Sustainable Income (Case Study: District 12 of Tehran). *Journal of Tourism & Hospitality Research Islamic Azad University, Garmsar Branch*, Vol. 6, No 2, pp 5–30.
111. Ранђеловић, В., Златковић, Б. и Јушковић, М. (2000). Ендемична флора Суве планине у Источној Србији. У *Зборник радова „Симпозијум о флори југоисточне Србије и суседних подручја”* стр. 61–71, Сокобања.
112. Ранђеловић, В., Златковић, Б., Јушковић, М. и Живојиновић, Љ. (2000). Угроженост флоре Суве планине. *Симпозијум о флори југоисточне Србије и суседних подручја*, Зборник радова, стр. 303–322.
113. Ratknić, T. and Milovanović, J. (2016). Medicinal herbs as part of the development of sustainable tourism in a nature park „Stara planina“. *Economics of Agriculture*, 3, pp 847–861.
114. Ракићевић, Т. (1969). Хидролошке одлике Јужне Мораве (опис водотока). *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, књига 22. Београд: Географски институт „Јован Цвијић”.
115. Reimer, J.K. (Kila) and Walter, P. (2013). How do you know it when you see it? Community – based ecotourism in the Cardamom Mountains of south western Cambodia. *Tourism Management*, 34, pp 122–132.
116. Reihanian, A., Mahmood, N.Z.B, Kahrom, E. and Hin, T.W. (2012). Sustainable Tourism Development Strategy by SWOT Analysis: Boujagh National Park, Iran. *Tourism Management Perspective*, 4, pp 223–228.
117. Рецић, Д. (2017). Улога екотуризма у одрживом развоју туризма, *ХиТ менаџмент*, Vol. 5, No2, стр. 106–115.
118. Ristić, R., Kašanin-Grubin, M. Radić, B., Nikić, Z. and Vasiljević, N. (2012). Land Degradation at the Stara Planina Ski Resort. *Environmental Management*, 49, pp 580–592.
119. Ромелић, Ј. и Томић, П. (2002). Одрживи туризам у заштићеним природним пределима Војводине. *Туризам*, бр. 6, стр. 19-21.
120. Roy, J., Chatterjee, K., Bandyopadhyay, A. and Kar, S. (2018). Evaluation and selection of medical tourism sites: A rough analytic hierarchy process based multi-attributive border approximation area comparison approach. Special Issue: Expert Systems: *The journal of knowledge engineering, including a special section Information Systems and Technologies (WorldCist'16)*, Vol. 35, Issue 1, 1–19.
121. Russo, R. de F.S.M. and Camanho, R.(2015). Criteria in AHP: a Systematic Review of Literature. *Procedia Computer Sciences* 55 (Information Technology and Quantitative Management ITQM 2015), pp 1123–1132.
122. Самарџић, И. (2014). Ограничења развоја планинских и алтернативних облика туризма на простору парка природе и туристичке регије „Стара планина”. *Гласник Српског географског друштва*, свеска ХСIV, број 2, стр. 24–30.

123. Santarém, F., Campos, J.C., Pereira, P., Hamidou, D., Saarinem, J. and Brito, J.C. (2018). Using multivariate statistics to assess ecotourism potential of water-bodies: A case-study in Mauritania., *Tourism Management*, 67, pp 34–46.
124. Saaty, T.L. (1988). What is the Analytic hierarchy process? *Mathematical Models for Decision Support Edited by. G. Mitra; NATO ASI Series*, Vol. F48, pp 109–121.
125. Saaty, T.L. (2008). Decision making with the analytic hierarchy process. *International Journal Services Sciences*, Vol. 1, No1, pp 83–98.
126. Sasana, H., Nulcahyanto, H. and Novitaninytyas, I. (2019). The Development Strategy in World Heritage Tourism in Indonesia. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, Vol. 8, No 5, pp 1–14.
127. Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S. I Gajdić, D. (2014). *Mogućnosti razvoja ekoturizma u Koprivničko-križevačkoj županiji*. Križevci: Visoko gospodarsko učilište u Križevcima (Hungary-Croatia IPA Cross-border Co-operation Programme).
128. Сибиновић, М. (2008). Потенцијали Старе планине за извођење екскурзија и наставе у природи. *Глобус*, 33, стр. 87–96.
129. Спасојевић, М. (1982). *Економско-географска валоризација природних ресурса у Сврљешкој котлини*. Београд: Географски факултет, магистарски рад.
130. Спасојевић, М. (1989). *Економско-географска валоризација природних услова и ресурса са посебним освртом на Понишавље*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
131. Спасојевић, М. (1983). Економско-географска валоризација водних ресурса – на примеру Сврљешке котлине. *Зборник радова Економског факултета у Нишу*, XXI, стр. 341–353.
132. Спасојевић, М. (1985). Неки аспекти комплексне валоризације природних ресурса. *Зборник радова Економског факултета у Нишу*, XXIII, стр. 207–214.
133. Спасојевић, М. (1987). Валоризација природних богаства у географији. *Географски гласник*, XLIX, стр. 83–87.
134. Срђевић, Б., Сувоچارев, К. и Срђевић, З. (2009). Аналитички хијерархијски процес: индивидуална и групна конзистентност доносилаца одлука. *Водопривреда*, 41, стр. 13–21.
135. Срђевић, Б. и Јандрић, З. (2000). *Студија – Аналитички хијерархијски процес у стратешком газдовању шумама*. Нови Сад: Пољопривредни факултет.
136. Станков, У., Стојановић, В., Драгићевић, В. и Арсеновић, Д. (2011). Екотуризам – алтернатива масовном туризму у парку природе „Стара планина”. У *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 61 (1), стр. 41–58. Београд: Географски институт „Јован Цвијић”.

137. Станковић, А. (2015). *Стање и перспективе развоја одрживог туризма Старе планине*. Ниш: Природно-математички факултет, мастер рад.
138. Станковић, С. (2016). Теоријске основе туристичке валоризације. У *Зборник радова Географског факултета у Београду*, 64, стр. 5–46. Београд: Географски факултет.
139. Станковић, С. (2004). Туристичка валоризација геоморфолошких објеката гео – наслеђа Србије. *Гласник српског географског друштва*, LXXXXIV – бр. 1, стр. 79–88.
140. Стевановић, В. (2014). *Екоклиматске и балнеолошке карактеристике бањских насеља слива Јужне Мораве у функцији одрживог развоја*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
141. Стојановић, В. (2005). *Одрживи развој у специјалним резерватима природе Војводине*. Нови сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
142. Стојчетовић, Б. (2020). *Развој интегралног SWOT-MCDA модела за стратегијско планирање и управљање ОИЕ у циљу унапређења регионалне енергетске безбедности*. Бор: Универзитет у Београду, Технички факултет у Бору, докторска дисертација.
143. Stojanović, M., Tsekova, R., Pešić, S., Milanović, J. and Milutinović, T. (2013). Diversity and a biogeographical review of the earthworms (Oligochaeta: Lumbricidae) of the Balkan Mountains (Stara Planina Mountains) in Serbia and Bulgaria. *Turkish Journal of Zoology*, 37, pp 635–642.
144. Стојановић, Ј. и Денда, С. (2015). Примена индикатора одрживог туризма на простору туристичког центра Сокобања. У *Зборник радова „Локални еколошки покрет – Прва еколошка конференција са међународним учешћем Смедерево еколошки град”*, стр. 123–129. Смедерево: Локални еколошки покрет уз подршку Катедре за животну средину Географског факултета – Универзитета у Београду.
145. Stronza, A. and Gordillo, J. (2008). Community views of ecotourism. *Annals of Tourism Research*, Vol. 35, No. 2, pp 448–468.
146. Sudiono, S., Sutjahyo, S.H., Wijayanto, N., Hidayat, P. and Kurniawan, R. (2019). The analysis on the formulation of integrated pest management policy strategy by using SWOT-AHP method (a case study on vegetable plant cultivation in Lampung province). *Journal of Applied Agricultural Science and Technology*, Vol. 3, No 2, pp 239–256.
147. Susano, A., Sutrisano, S., Darmawan, A., Pujiastut, P., Novita, D., Syamsiyah, S. and Mufti, A. (2019). Determination system of designing the best beach object in Bali, using AHP method. *Journal of Physics: Conference Series*, Vol. 1175, pp 1–6.
148. Yee, T.B., Ramlan, R., Hassan, R., Shuri, S.R.M. and Mokhtar, R. (2017). The Evaluation of Third Party Hotel Booking Website Performance Using Analytic Hierarchy Process (AHP). *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, Vol. 10, Issue 7, pp 426–431.
149. Tian, C., Peng, J.J., Zhang, W., Zhang, S. and Wang, J.Q. (2020). Tourism environmental impact assessment based on improved AHP and picture fuzzy promethee II methods. *Technological and Economic Development of Economy*, Vol. 26, Issue 2, pp 355–378.

150. Трајковић, Д. (2019). *Просторно планирање и туризам подручја посебне намене Власина*. Београд: Факултет безбедности, дипломски рад.
151. Temimović, E. and Glavaš, D. (2017). The Pliva lakes – sustainable management and tourism valorization. *Asta geographica Bosniae at Herzegovinae*, 7, pp 39–53.
152. Терзић, М. (2010). Примена метода вишекритеријумског одлучивања у набавној функцији система одбране коришћењем софтвера expert choice. *Војно дело*, бр. 1, стр. 161–183.
153. Томић, П. и др. (2004). *Заштићена природна добра и екотуризам Војводине*. Нови Сад: Природно-математички факултет.
154. Torres-Sovero, C., González, J., Martin-Lopez, B. and Kirkby, C. (2012). Social-ecological factor in influencing tourist satisfaction in three ecotourism lodges in the southeastern Peruvian Amazon. *Tourism Management*, 33, pp 545–552.
155. Troung, H.N. and Jang, W.J. (2019). Evaluating the Competition of Marine Tourism Industry Among Major Countries in Southeast Asia Using AHP Method. *American Journal of Environmental and Resource Economics*, Vol. 4, No 3, pp 104–109.
156. Falcone, P.M. (2019). Tourism - Based Circular Economy in Salento (South Italy): A SWOT-ANP Analysis. *Social Sciences*, 8, pp 2–16.
157. Fan, T., Xue, D.Q. (2018). Sustainable Development of Cultural Industry in Shaanxi Province of Northwest China: A SWOT and AHP Analysis. *Sustainability*, Vol. 10, No 8, pp 1–16.
158. Floričić, T. and Jelenković, E. (2014). Tourist valorisation of national parks in Spain and Croatia – comparison between the national parks of Cabrera and Kornati. *Young Economists Journal / Revista Tinerilor Economisti*, Vol. 11, Issue 23, pp 51–64.
159. Xing, Y., Li, S., Liao, J., Wang, Z. and Wu, B. (2019). Suitability evaluation of rural tourism based on AHP and fuzzy evaluation method. *IDP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 267, pp 1–7.
160. Hoang, H.T.T., Truong, Q.H., Nyuyen, A.T. and Hens, L. (2018). Multicriteria Evaluation of Tourism Potential in the Central Highlands of Vietnam: Combining Geographic Information System (GIS), Analytic Hierarchy Process (AHP) and Principal Component Analysis (PCA). *Sustainability*, 10, pp 1–20.
161. Huang, C.C., Liang, W.Y., Tseng, T.L.B. and Wong, R.Y. (2015). A rough set-based corporate memory for the case of ecotourism. *Tourism Management*, 47, pp 22–33.
162. Xu, S., Mingzu, L., Bu, N. and Pan, S. (2017). Regulatory frameworks for ecotourism: An application of Total Relationship Flow Management. *Tourism Management*, 61, pp 321–330.
163. Цветковић, Д. и Ђорђевић, С. (2011). Одрживи туризам у заштићеним подручјима Србије. *Ecologica*, 62, стр. 286–290.

164. Chaminuka, P., Groeneveld, R.A., Selomane, A.O. and Ierland, V. (2012). Tourist preferences for ecotourism in rural communities adjacent to Kruger National Park: A choice experiment approach. *Tourism Management*, 33, pp 168–176.
165. Chiu, Yen-Ting H., Lee, Wan-I. and Tsung-Hsiung, C. (2014). Environmentally responsible behavior in ecotourism: Antecedents and implications. *Tourism Management*, 40, pp 321–329.
166. Чекрлија, С. (2017). Екотуризам и одрживо управљање ресурсима. *SVAROG*, 14, стр. 227–235.
167. Чомић, Ђ. и Пјевач, Н. (1997). *Туристичка географија*. Београд: Савезни центар за унапређење хотелијерства.
168. Џољић, Ј. (2017). *Савремене методе праћења радионуклида и осталих показатеља стања животне средине у циљу оптималног управљања заштићеним подручјима Пчињског округа*. Београд: Универзитет Унион – „Никола Тесла”, Факултет за екологију и заштиту животне средине, докторска дисертација.
169. Šljivović, M. (2016). Primena kombinovane SWOT-AHP metode u planiranju strategije razvoja turizmana primeru Timočkog regiona. *Megatrend revija*, Vol. 14, No. 1, str. 283–304.
170. Шљукић, Б., Пантић, Д., Медаревић, М., Обрадовић, С., Борота, Д. и Чуковић, Д. (2017). Структура и производност мешовитих шума смрче и јеле на Копаонику. *Гласник Шумарског факултета*, 115, стр. 127–146.
171. Шоштар, М. и Девчић, А. (2011). Фондови Еуропске уније и други доступни извори финансирања развоја руралног туризма. *Зборник радова Међимурског велеучилишта у Чаковцу*, Vol. 2, No 2, стр. 105–110.
172. Штрбац, М. и Хамовић, В. (2011). Економски ефекти еко-туризма. *Економика пољопривреде*, 2, стр. 241–249.
173. Wang, Q. (2019). Evaluation and Development Suggestions on Agricultural Ecotourism Resources in the Northeastern Chongqing. *Advances in Economics, Business and Management Research, (3rd International Conference on Education, Management Science and Economics (ISEMSE 2019))*, Vol. 96, pp 144–147.
174. Wiliam, H. and Xin, M. (2018). The state-of-the-art integrations and applications of the analytic hierarchy process. *European Journal of Operational Research*, Vol. 267, Issue 2, pp 399–414.
175. Wickramasinge, V. and Takano, S. (2010). Application of Combined SWOT and Analytic Hierarchy Process (AHP) for Tourism Revival Strategic Marketing Planning: A case of Sri Lanka Tourism. *Journal of the Eastern Asia Society for Transportation Studies*, 8, pp 954–969.

ИЗВОРИ

1. Закон о заштити природе („Службени гласник Републике Србије”, бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010-испр., 14/2016 и 95/2018 – др.закон).
2. Закон о заштити животне средине („Службени гласник Републике Србије”, бр. 135/2004, 36/2009; 36/2009-др. Закон, 72/2009-др. Закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018, 95/2018-др.закон).
3. Закон о потврђивању Конвенције о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта („Службени гласник Републике Србије” – Међународни уговори, бр. 102/2007).
4. *Заштићена природна добра Србије* (2007). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
5. *Измене и допуне просторног плана подручја посебне намене Националног парка „Копаоник”* (2016). Београд: РС Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре.
6. *Мастер план с пословним планом развоја туризма Власинског језера* (2007). Београд: Horwath HTL, Министарство економије и регионалног развоја Републике Србије.
7. Мастер план за туристичку дестинацију Копаоник (Финални извештај пословног Мастер плана) – HORWATH CONSULTING ZAGREB, 2009).
8. Међународни уговори бр. 102/2007 („Службени гласник Републике Србије”).
9. *Парк природе Стара планина (предлог за стављање под заштиту као природног добра од изузетног значаја)* (2007). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
10. *Парк природе Стара планина* (2016). Пирот: Завод за заштиту природе Србије.
11. *План управљања – Специјални резерват природе „Сува планина” за период 2016-2025. године* (2016). Београд: Србија шуме.
12. *План управљања Пределом изузетних одлика „Власина” 2019-2028* (2019). Сурдулица: Туристичка организација општине Сурдулица.
13. *Предлог Плана управљања Парком природе „Сићевачка клисура” за период 2021-2030. године* (2020). Ниш: Србијашуме.
14. Правилник о критеријумима вредновања и поступку категоризације заштићених подручја („Службени гласник РС” бр. 97/2015).
15. Правилник о садржају и начину вођења регистра заштићених природних добара („Службени гласник РС” бр. 81/2010).
16. Правилник о условима које мора да испуњава управљач заштићеног подручја („Службени гласник РС” бр. 89/2009).

17. Правилник о начину обележавања заштићених природних добара („Службени гласник РС”, бр. 30/1992, 24/1994, 17/1996).
18. *Предео изузетних одлика Лептерија-Сокоград* (1996). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
19. *Предео изузетних одлика Власина (студија случаја)* (2006). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
20. Просторни план општине Трговиште (Општина Трговиште, Југословенски институт за урбанизам и становање, 2011).
21. *Просторни план подручја посебне намене специјалног резервата природе „Јерма”* (2018). Београд: РС Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре.
22. *Сокобања – мастерплан туристичке дестинације* (2007). Београд: РС Министарство трговине, туризма и телекомуникација.
23. *Специјални резерват природе Сува планина (предлог за заштиту)* (2013). Београд–Ниш: Завод за заштиту природе Србије.
24. *Специјални резерват природе Јерма* (2013). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
25. Стратегија развоја туризма општине Димитровград (Економски факултет, Универзитет у Београду, 2008).
26. *Стратегија одрживог развоја општине Сокобања 2015-2025* (2015). Сокобања: Општина Сокобања.
27. *Стручна основа за израду закона о националним парковима – Национални парк Кopaоник* (2015). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
28. *Студија заштите Сићевачка клисура (паркприроде)* (1998). Београд: Завод за заштиту природе Србије.
29. Уредба о проглашењу Специјалног резервата природе „Сува планина” („Службени гласник Републике Србије”, бр. 72/2015).
30. Уредба о заштити Парка природе „Сићевачка клисура” („Службени гласник Републике Србије”, бр. 16/2000).
31. Уредба о проглашењу Предела изузетних одлика „Власина” („Службени гласник Републике Србије” бр. 25/2018).
32. Уредба о заштити предела изузетних одлика „Лептерија-Сокоград” („Службени гласник Републике Србије”, бр. 25/2002).
33. Уредба о заштити предела изузетних одлика Долина Пчиње („Службени гласник Републике Србије”, бр. 55/1996, 2/2003).

34. Уредба о проглашењу Специјалног резервата природе „Јерма” („Службени гласник Републике Србије”, бр. 101/2014).
35. Уредба о утврђивању Просторног плана подручја Парка природе и туристичке регије Стара планина („Службени гласник Републике Србије”, бр.115/2008).
36. Уредба о еколошкој мрежи („Службени гласник Републике Србије”, 102/2010).

ИНТЕРНЕТ СТРАНИЦЕ:

1. www.zzps.rs [приступљено 12.3.2021.]
2. www.cenort.rs [приступљено 17.6.2020.]
3. www.dolinapcinje.org [приступљено 4.10.2020.]
4. <http://www.goniskabanja.org.rs/turisticki-potencijali/sicevacka-klisura/> [приступљено 18.1.2020.]
5. www.sokobanjac.com [приступљено 17.8.2020.]
6. www.srbijasume.rs [приступљено 24.3.2020.]
7. www.bioras.petnica.rs [приступљено 24.1.2021.]
8. www.ekologija.gov.rs [приступљено 14.2.2021.]

ПРИЛОГ 1

УПУТСТВО

За потребе израде докторске дисертације на Географском факултету Универзитета у Београду, смер Туризмологија, започето је истраживање које се односи на валоризацију потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма. Главни метод који се користи у докторској дисертацији јесте АХП метод – Аналитички хијерархијски процес.

АХП методологијом биће спроведено вредновање природних потенцијала геопростора слива Јужне Мораве на основу чега ће бити дат приказ појединачног утицаја природних и антропогених компоненти на могућности и ограничења при развоју екотуризма.

Поређење два елемента хијерархије у АХП методи врши се помоћу тзв. Сатијеве скале, која је дефинисана као скала односа. Сатијева скала дефинисана је у интервалу од 1 до 9, има 5 основних вредности и 4 међувредности квалитативно описаних оцена. У Прилогу 1.1 дата је Сатијева скала са објашњењем које је у употреби приликом компарације парова.

Прилог 1.1 Сатијева скала вредновања

Значај	Дефиниција	Објашњење
1	Истог значаја	Два елемента су идентичног значаја у односу на циљ (Подједнака важност критеријума С1 И С2)
3	Слаба доминантност	Искуство или расуђивање незнатно фаворизују један елемент у односу на други (Мало већа важност критеријума С1 у односу на критеријум С2)
5	Јака доминантност	Искуство или расуђивање знатно фаворизују један елемент у односу на други (Јако изражена вредност критеријума С1 у односу на С2)
7	Демонстрирана доминантност	Доминантност једног елемента потврђена у пракси (Доминантно висока важност критеријума С1 у односу на С2)
9	Апсолутна доминантност	Доминантност највишег степена (Апсолутна важност критеријума С1 у односу на С2)
2,4,6,8	Међувредности	Потребан компромис или даља подела

Прилог 1.2 Пример матрице поређења у паровима

	С1	С2	С3
С1	1		
С2		1	
С3			1

Прво, поредите критеријуме С1 и С2, односно одређујете вредност доминације једног критеријума (у овом случају С1) у односу на други (С2) користећи Сатијеву скалу (Табела 1). Уколико сматрате да је слаба доминантност уписујете **3** у табели. Ако је Ваше мишљење да је јака доминантност критеријума С1 у односу на С2, уписујете **5**.

Уколико мислите да критеријум С1 има слабију доминантност у односу на критеријум С2, онад уписујете 1/3, а ако је јака доминантност критеријума С2 у односу на критеријум С1, уписујете 1/5.

Затим поредите критеријум С1 у односу на критеријум С3 и тако редом.

Прво доделите одговарајуће нумеричке вредности сваком фактору (односно SWOT критеријуму) – снаге (Strenghts – S), слабости (Weaknesses – W), шансе (Opportunities – O) и претње (Treats – T) користећи Сатијеву скалу, са циљем додељивања степена важности.

Затим уз помоћ међусобног поређења фактора унутар истог нивоа хијерархије оценити релативну важност, такође користећи Сатијеву скалу.

Напомена: осенчани део у табелама не попуњавати.

Истраживање је анонимно и подаци ће се користити стриктно и само у сврхе истраживања. Унапред се захваљујем на попуњеним табелама!

С поштовањем,
Милена Цветковић
студент докторских студија

ПРИЛОГ 2

НАЦИОНАЛНИ ПАРК КОПАОНИК

Прилог 2.1 Матрица поређења парова SWOT фактора Националног парка Копаоник

SWOT	S	W	O	T
Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

Прилог 2.2 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ НП Копаоник

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
S1 – висок степен биолошке разноврсности (специфични екосистеми формиран од многобројних врста и њихових популација)	1						
S2 – 1600 врста биљака (11,9% балканских високопланинских ендемита)		1					
S3 – Термални и минерални извори у окружењу националног парка (Јошаничка Бања, Луковска, Куршумлијска итд.)			1				
S4 – Равни Копаоник (1 700 m) – несвакидашња лепота и разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности)				1			
S5 – старе воденице и села у којима се одржава традиционални начин живота дају јединствену особеност НП Копаоник					1		
S6 – На простору Копаоника налази се 15 непокретних културних добара						1	
S7 – Маузолеј Јосифа Панчића (највећег српског ботаничара) на врху Небеских столица							1

Прилог 2.3 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ НП Копаоник

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5	W6	W7
W1 – Дивља градња и неплански развој туристичких капацитета – велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику	1						
W2 – Неадекватан третман природних вредности (запуштеност шумских путева, несанирани рудокопи, несаниране последице НАТО бомбардовања)		1					
W3 – Неразвијена понуда туристичких производа током летње сезоне			1				
W4 – Неразвијена понуда еколошког, културноисторијског, здравственог и етнолошког туризма				1			
W5 – недостатак организације за конципирање, развој туристичких производа и реализовање свеобухватне туристичке понуде					1		
W6 – Несклад у изградњи туристичке инфраструктуре (на појединим локацијама смештајни капацитети увелико премашују капацитет опште инфраструктуре)						1	
W7 – Неинтегрисано управљање заштитом националног парка и развојем туризма							1

Прилог 2.4 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ НП Копаоник

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5	O6	O7
O1 – Већа туристичка препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији	1						
O2 – Могућност развоја иновативних производа и интегрисаног планинског ресорта		1					
O3 – Интереси на националном и локалном нивоу за чврсту подршку			1				

туристичком развоју Копаоника							
O4 – Тренд еколошких и на природи базираних одмора				1			
O5 – Сарадња са осталим регијама/кластерима у Србији у сврху привлачења посета широј регији					1		
O6 – Учеће на позитивним искуствима других сличних дестинација						1	
O7 – Значајна предузетничка иницијатива – заинтересованост домаћих и страних инвеститора							1

Прилог 2.5 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ НП Копаоник

Претње – Threats (T)	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7
T1 – Конкуренција са планинским дестинацијама у широј регији	1						
T2 – Непромењени законодавни и управљачки оквири		1					
T3 – Опасност од девастације простора (непланском и неодрживом градњом и развојем)			1				
T4 – регионалне и локалне упарве немају довољно разумевања за круцијална „правила игре“ у туризму				1			
T5 – претња од непланираног и прекомерног коришћења природних ресурса					1		
T6 – Стратешко опредељење на туризам земаља у окружењу						1	
T7 – политичка нестабилност Србије на међународном нивоу							1

ПАРК ПРИРОДЕ СТАРА ПЛАНИНА

Прилог 2.6 Матрица поређења парова SWOT фактора Парка природе Стара планина

SWOT група	S	W	O	T
Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

Прилог 2.7 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Парка природе Стара планина

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5	S6
S1 – Природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана)	1					
S2 – Геморфолошка разноврсност		1				
S3 – Очувана природна средина			1			
S4 – Чисти речни токови и водопади				1		
S5 – Ризница седимената различите старости, који представљају геонаслеђе универзалне вредности					1	
S6 – Културноисторијски споменици који датирају од предхришћанског периода до XIX века (међу којима се својом лепотом издвајају српске православне цркве)						1

Прилог 2.8 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Парка природе Стара планина

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5
W1 – Недовољна знања Управљача из области туризма и промоција потенцијала природног добра	1				
W2 – Недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра за посетиоце		1			
W3 – Недостатак иновативности у туристичкој понуди по светским стандардима			1		
W4 – Депопулационо подручје са великим				1	

бројем старог становништва					
W5 – Недовољна еколошка свест локалног становништва					1

Прилог 2.9 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Парка природе Стара планина

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5	O6
O1 – Стварање јединственог туристичког производа (бренд)	1					
O2 – прекогранична сарадња са Бугарском помоћу ЕУ фондова (ИПА – инструмент за претприступну помоћ)		1				
O3 – Понуда производа локалног карактера (органиска храна) на регионалном и националном тржишту			1			
O4 – повећана свест градског становништва о значају природе и еко туристичким дестинацијама				1		
O5 – Развој мале привреде у партнерском односу са природним добром (односно његовим потенцијалима)					1	
O6 – Симбиоза руралног и еко туризма						1

Прилог 2.10 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Парка природе Стара планина

Претње – Threats (T)	T1	T2	T3	T4	T5
T1 – Лоша сарадња управе природног добра и најважнијих стејкхолдера	1				
T2 – Релативно велики удео сиве економије		1			
T3 – Непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру			1		
T4 – Незаинтересованост локалних и страних инвеститора за улагање у ову регију				1	
T5 – Повећано интересовање туриста за друге туристичке дестинације					1

ПАРК ПРИРОДЕ СИЋЕВАЧКА КЛИСУРА

Прилог 2.11 Матрица поређења парова SWOT фактора Парка природе Сићевачка клисура

SWOT група	S	W	T	O
Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

Прилог 2.12 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СИЈАГЕ Парка природе Сићевачка клисура

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5	S6
S1 – ареал српске рамонде и Наталијине рамонде – терцијарни реликти и балкански ендемити	1					
S2 –Атрактивност предела са карактеристичним рељефом и живописним пејзажима		1				
S3 – Комплементарност природних и културних туристичких мотива			1			
S4 – Очувано шумско подручје				1		
S5 – Градиштански кањон (најатрактивнији део клисуре) – станиште једног од последњих парова сурога орла у Србији					1	
S6 – очуване културне вредности на подручју природног добра и у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очувана у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута Viamilitaris)						1

Прилог 2.13 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Парка природе Сићевачка клисура

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5	W6

W1 – Недовољна и неадекватна валоризација природних ресурса у туристичке сврхе	1					
W2 – Лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура		1				
W3 – Непостојање еколошке депоније, као ни система за рециклирање отпада			1			
W4 – Слабо едуковани кадрови и становништво у погледу екотуристичке свести				1		
W5 – Недовољна сарадња јавног и приватног сектора					1	
W6 – Одсуство маркетиншких активности						1

Прилог 2.14 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Парка природе Сићевачка клисура

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5	O6
O1 – Опредељење општина ка одрживом развоју у сектору пољопривреде и туризма	1					
O2 – Прекогранична међународна сарадња (са Бугарском) и коришћење фондова ЕУ		1				
O3 – развој мале привреде у сагласју са потенцијалима природног добра			1			
O4 – Могућност много бољег коришћења географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш–Софија)				1		
O5 – лака доступност глобалних модела развоја екотуризма, као и искуства других земаља у управљању и организацији истог					1	
O6 – Могућност развоја више облика туризма (авантуристички туризам – параглајдинг, вински туризам, културни, рурални, манифестациони)						1

Прилог 2.15 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Парка природе Сићевачка клисура

Претње – Threats (Т)	Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	Т6
Т1 – Лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање	1					
Т2 – Опасност од девастације простора неодрживом градњом и развојем		1				
Т3 – Спори процеси приватизације и недовољан број инвеститора			1			
Т4 – Потенцијални губитак туристичког тржишта због назадовања за конкуренцијом				1		
Т5 – Отежани договори о циљевима развоја због бројних несугласица локланих власти и њихових интереса					1	
Т6 – Непосредна близина Јелашничке клисуре као заштићеног подручја						1

ПРЕДЕО ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА ДОЛИНА ПЧИЊЕ

Прилог 2.16 Матрица поређења парова SWOT фактора Предела изузетних одлика Долина Пчиње

SWOT група	S	W	O	T
Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

Прилог 2.17 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Предела изузетних одлика Долина Пчиње

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5	S6
S1 – Репрезентативне шумске заједнице и станишта са високим степеном флористичке и фаунистичке разноврсности	1					
S2 – 140 врста биљака са лековитим својствима које имају велики значај у традиционалној медицини		1				
S3 – површинске воде прве категорије (река Пчиња – аутентични меандри и клисурасти делови привлаче посебну пажњу)			1			
S4 – Интересантни геоморфолошки облици рељефа (Вражја стена)				1		
S5 – Поседује одлике континенталне и медитеранске климе					1	
S6 – Манастир Свети Прохор Пчињски (XI век)						1

Прилог 2.18 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Предела изузетних одлика Долина Пчиње

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5	W6
W1 – Недостатак иновативних туристичких производа	1					
W2 – Недостатак квалитетних кадрова у туризму		1				
W3 – Неадекватна саобраћајна инфраструктура			1			
W4 – Задржавање ниске стопе самозапошљавања				1		
W5 – Периферност положаја дестинације					1	
W6 – Непостојање стратегија за одрживи развој туризма и пољопривреде општина						1

Прилог 2.19 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Предела изузетних одлика Долина Пчиње

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5
O1 – Стабилизација макроекономског и	1				

политичког окружења					
O2 – Могућност успостављања иницијатива за прекогранични регионални туризам, пре свега са Македонијом		1			
O3 – Улагање дијаспоре			1		
O4 – Очување еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.)				1	
O5 – Сеоска домаћинства имају повећан интерес за привређивање у туризму					1

Прилог 2.20 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Предела изузетних одлика Долине Пчиње

Претње – Threats (T)	T1	T2	T3	T4	T5
T1 – Политичка нестабилност са могућношћу поновног јављања конфликта	1				
T2 – Јака регионална конкуренција осталих туристичких дестинација		1			
T3 – Наставак спорог одвијања приватизационог процеса			1		
T4 – Емиграциона криза у окружењу				1	
T5 – Недовољно локалних и страних инвестиција за развој екотуризма					1

ПРЕДЕО ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА ЛЕПТЕРИЈА–СОКОГРАД

Прилог 2.21 Матрица поређења парова SWOT фактора Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

SWOT	S	W	O	T
Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

Прилог 2.22 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5	S6
S1 – Изванредна пејзажна разноликост	1					
S2 – Богата и разноврсна флора и фауна		1				
S3 – Културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград			1			
S4 – Климатски услови са низом микроклиматских специфичних зона				1		
S5 – Богатство термоминералних извора и спелеолошких објеката у непосредној близини заштићеног природног добра					1	
S6 – Аутентични објекти народног стваралаштва у сеоским насељима						1

Прилог 2.23 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5
W1 – Лош квалитет локалне инфраструктуре и институција	1				
W2 – Недостатак специјализованог особља и експерата за подручје менаџмента дестинације		1			
W3 – Недовољна еколшка свест урбаног становништва која се тиче аспеката заштите животне средине и рационалог коришћења природних ресурса			1		
W4 – Недостатак туристичких садржаја				1	
W5 – Вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расипа“					1

Прилог 2.24 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5
O1 – могућност валоризације свих природних и антропоених туристичких ресурса у функцији развоја екотуризма	1				
O2 – Честе посете иностраних туриста		1			

O3 – Близина Сокобање – прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања			1		
O4 – Повољан туристичкогеографски положај (непосредна близина паневропског саобраћајног коридора X)				1	
O5 – Успостављање сарадње са суседним општинама, као и прекограничне сарадње са Бугарском					1

Прилог 2.25 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Предела изузетних одлика Лептерија–Сокоград

Претње – Threats (T)	T1	T2	T3	T4	T5
T1 – локални и страни инвеститори немају довољно интереса да улажу у развој екотуризма	1				
T2 – Лоша економска ситуација		1			
T3 – Губитак потенцијалног тржишта због заостајања за конкуренцијом			1		
T4 – Немогућност обезбеђивања логистичке подршке и финансијских средстава потребних за одржавање и управљање природних добром				1	
T5 – Туризам односно туристички промет има сезонски карактер					1

ПРЕДЕО ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА ВЛАСИНА

Прилог 2.26 Матрица поређења парова SWOT фактора Предела изузетних одлика Власина

SWOT група	S	W	O	T
Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

II

Прилог 2.27 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Предела изузетних одлика Власина

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5

S1 – Разноврсност и висок квалитет природних туристичких вредности	1				
S2 – Посебно важно подручје за очување птица мочварица		1			
S3 – Изузетан рекреативнотуристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини)			1		
S4 – Атрактивност пејзажа (популације маљавих брега и тресавских врба налазе се на плутајућим тресетним острвима)				1	
S5 – међу 840 врста биљака, изузетан значај поседују ендемичне и бореалне врсте чија су станишта мочваре у близини језера					1

Прилог 2.28 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Предела изузетних одлика Власина

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5	W6
W1 – актуелни смештајни капацитети још увек нису адекватно изграђени и не испуњавају захтеве туристичке тражње (тржита)	1					
W2 – Комерцијално коришћење воде језера за електричну енергију (падови нивоа воде)		1				
W3 – простор Власине заузима југоисточни део Србије који спада у привредно најнеразвијеније у земљи			1			
W4 – Депопулација и старосна структура становништва				1		
W5 – Недостатак стручних кадрова за обављање туристичке делатности					1	
W6 – Недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја)						1

Прилог 2.29 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Предела изузетних одлика Власина

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5	O6
O1 – Планска изградња туристичких	1					

насеља и објеката за смештај туриста						
O2 – Учешће локалног становништва у програмима едукације о екотуризму који организују Национална туристичка организација, невладине организације или Светска туристичка организација		1				
O3 – јачање партнерства јавног и приватног сектора у погледу стварања предузетничких идеја и подухвата који ће генерисати добит предузетницима и дестинацији у целини			1			
O4 – реконструкција објеката народног градитељства у екоконачишта која ће потпомоћи одрживи развој екотуризма				1		
O5 – Повољан географски положај у односу на најпрометније саобраћајнице Балканског полуострва E-75, E-80					1	
O6 – Прекогранична сарадња са Бугарском и Македонијом						1

Прилог 2.30 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Предела изузетних одлика Власина

Претње – Threats (T)	T1	T2	T3	T4	T5
T1 – Неконтролисан развој туризма	1				
T2 – Недостатак промотивних маркетиншких активности у области екотуризма на међународним тржиштима		1			
T3 – Успорена приватизација и реструктурирање привреде			1		
T4 – Мали буџет ТО Сурдулица				1	
T5 – Споро придруживање Србије ЕУ и непоштовање стандарда ЕУ					1

СПЕЦИЈАЛНИ РЕЗЕРВАТ ПРИРОДЕ СУВА ПЛАНИНА

Прилог 2.31 Матрица поређења парова SWOT фактора Специјалног резервата природе Сува планина

SWOT група	S	W	O	T
------------	---	---	---	---

Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

Прилог 2.32 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Специјалног резервата природе Сува планина

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
S1 – Очувана природа и висок степен биолошке разноврсности	1						
S2 – На подручју заштићеног природног добра заступљена је 1261 биљна врста; углавном ендемореликтног карактера или заштићена по многим националним и међународним критеријумима		1					
S3 – Изузетан диверзитет ентомофауне који се огледа у 259 утврђених таксона			1				
S4 – Сува планину репрезентују: специфичне појаве и облици крашког рељефа, богатство седимената различите старости и фосилна флора и фауна				1			
S5 – Постојање заштићених подручја у окружењу: Јелашничка и Сићевачка клисура као комплементарних туристичких мотива					1		
S6 – бројни етно-објекти: етно куће, плевње, катуни, воденице и млинови и др., које одликује јединствен архитектонски склоп и амбијент карактеристичан за ово подручје						1	
S7 – Прави планинарски рај што потврђује и традиционална манифестација „Зимски успон на трем” (1000 планинара из земље и региона)							1

Прилог 2.33 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Специјалног резервата природе Сува планина

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5	W6	W7
W1 – Лоша туристичка опремљеност	1						
W2 – Бесправна градња		1					
W3 – Лоша инфраструктурна и комунална опремљеност насеља			1				
W4 – Неповољна демографска структура (старачка насеља)				1			
W5 – Непостојање кадровских капацитета за управљање подручјем као природним добром и туристичком дестинацијом					1		
W6 – Проблем сиромаштва са којим се суочавају општине						1	
W7 – Значајно рударскогеолошко подручје							1

Прилог 2.34 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Специјалног резервата природе Сува планина

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5	O6	O7
O1 – Реновирање постојећих и градња нових туристичких капацитета	1						
O2 – Близина туристичког центра – Нишка Бања који заштиту животне средине и природе увршћује у приоритетне делатности за даљи развој туризма		1					
O3 – Повећање интеррегионалне сарадње (Бугарска), трансфер знања и добре праксе			1				
O4 – Коришћење донаторских средстава из ИПА фондова				1			
O5 – Реализација програма едукације и професионалне обуке кадрова за управљање природним добром					1		
O6 – Промоција и презентација						1	

подручја као зелене зоне у функцији развоја туризма и производње органске хране							
О7 – Опредељење општина као одрживом развоју у сектору пољопривреде и туризма							1

Прилог 2.35 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Специјалног резервата природе Сува планина

Претње – Threats (Т)	T1	T2	T3	T4	T5	T6
T1 – Непридржавање уредби и услова прописаних за извођење радова на простору природног добра	1					
T2 – Неконтролисане посете (величина групе, локалитет који обилазе, време задржавања) и тиме немогућности управљања посетама у складу са капацитетима подручја		1				
T3 – Неуспостављање сарадње између локалних самоуправа и тиме стварања конкурентске атмосфере у развоју подручја			1			
T4 – непостојање локалних и регионалних иницијатива када су у питању аспекти заштита животне средине и очување туристичких вредности				1		
T5 – Непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљање природним добром					1	
T6 – Продубљивање економске кризе у региону						1

СПЕЦИЈАЛНИ РЕЗЕРВАТ ПРИРОДЕ ЈЕРМА

Прилог 2.36 Матрица поређења парова SWOT фактора Специјалног резервата природе Јерма

SWOT група	S	W	O	T
Снаге (S)	1			
Слабости (W)		1		
Шансе (O)			1	
Претње (T)				1

Прилог 2.37 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СНАГЕ Специјалног резервата природе Јерма

Снаге – Strengths (S)	S1	S2	S3	S4	S5	S6
S1 – Од укупно 901 биљне врсте, колико је до сада пописано у овом резервату, 77 их припада групи ендемита и субендемита	1					
S2 – Присуство великог броја реликтних и угрожених животињских врста; овде живе псеудошкорпије светског значаја (<i>Roncus sotirovi</i> и <i>Roncus strahor</i>)		1				
S3 – Богатство и разноврсност антропогених туристичких ресурса			1			
S4 – Разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних вода специфичног састава				1		
S5 – Јединствен комплекс долина и кречњачких клисура, са бројним пећинама, јамама, увалама, вртачама и остењацима					1	
S6 – Манастир Св. Јована Богослова (подигнут током XIV века, у време српске средњовековне државе)						1

Прилог 2.38 Матрица поређења парова SWOT субфактора – СЛАБОСТИ Специјалног резервата природе Јерма

Слабости – Weaknesses (W)	W1	W2	W3	W4	W5	W6
W1 – Лош квалитет саобраћајне инфраструктуре	1					
W2 – Недовољна искоришћеност туристичких ресурса		1				
W3 – Непостојање кадровских капацитета за управљање подручјем као природним добром			1			
W4 – Непостојање локалне водичке службе и информативних пунктова				1		
W5 – Миграције младих					1	

W6 – Лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово одржавање						1
--	--	--	--	--	--	----------

Прилог 2.39 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ШАНСЕ Специјалног резервата природе Јерма

Шансе – Opportunities (O)	O1	O2	O3	O4	O5	O6
O1 – постоје могућности за сарадњу са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам	1					
O2 – Унапређење инфраструктуре која има минималне утицаје на околину и природу, уз уважавање минимума стандарда комфора и безбедности		1				
O3 – Постављање система шетних стаза, тематских бициклистичких стаза са одмориштима и интерпретативним таблама и путоказима за оријентацију			1			
O4 – Рестаурација постојећих туристичких рута, постављање камп зона (у за то одређеном простору са уређеним местима за паљење ватре, еко тоалетима и сл.)				1		
O5 – Развијање и унапређивање програма који омогућавају посетиоцима да открију и уживају у посебним вредностима подручја					1	
O6 – Близина Старе планине						1

Прилог 2.40 Матрица поређења парова SWOT субфактора – ПРЕТЊЕ Специјалног резервата природе Јерма

Претње – Threats (T)	T1	T2	T3	T4	T5
T1 – Недовољно ангажовање и улагање државних и локалних органа у развој туризма	1				
T2 – Недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде		1			
T3 – путни и железнички саобраћај Коридором X носи ризик од еколошког загађења			1		
T4 – минимална еколошка свест туриста о				1	

заштити животне средине					
T5 – Продубљивање економске кризе у региону					1

ПРИЛОГ 3

НАЦИОНАЛНИ ПАРК КОПАОНИК

Прилог 3.1 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – НП Копаоник

	S4	W1	O1	T3
--	-----------	-----------	-----------	-----------

S4	1			
W1		1		
O1			1	
T3				1

Легенда: **S4** Равни Копаоник (1700 m) – несвакидашња лепота и разноврсност предела (12 геоморфолошких, 6 геолошких и 8 хидролошких објеката геонаслеђа универзалне вредности); **W1** Дивља градња и неплански развој туристичких капацитета – велика претња очувању природних вредности у даљем развоју туризма на Копаонику; **O1** Већа туристичка препознатљивост Копаоника у односу на друге дестинације у Србији; **T3** Опасност од девастације простора (непланском и неодрживом градњом и развојем).

ПАРК ПРИРОДЕ СТАРА ПЛАНИНА

Прилог 3.2 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Парк природе Стара планина

	S1	W2	O3	T3
S1	1			
W2		1		
O3			1	
T3				1

Легенда: **S1** Природно флористичко богатство са 1190 биљних врста (од којих преко 100 припада ендемичним врстама Балкана; **W2** Недовољна инфраструктурна опремљеност природног добра за посетиоце; **O3** Понуда производа локалног карактера (органска храна) на регионалном и националном тржишту; **T3** Непоштовање прописа заштите локалитета и осетљивог биодиверзитета у природном добру.

ПАРК ПРИРОДЕ СИЋЕВАЧКА КЛИСУРА

Прилог 3.3 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Парк природе Сићевачка клисура

	S6	W2	O4	T1
S6	1			
W2		1		
O4			1	
T1				1

Легенда: **S6** Очуване културне вредности на подручју заштићеног природног добра и у окружењу (средњовековни манастири, од којих су два очувана у потпуности [манастир Свете Богородице и манастир Свете Петке], као и делови чувеног римског пута *Viamilitaris*; **W2** Лоше одржавана и застарела саобраћајна инфраструктура; **O4** Могућност много бољег коришћења географског положаја и саобраћајне повезаности (важна међународна саобраћајница и железничка пруга Ниш–Софија); **T1** Лоше одржавање постојећих туристичких објеката које захтева њихово реновирање.

ПРЕДЕО ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА ДОЛИНА ПЧИЊЕ

Прилог 3.4 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Предео изузетних одлика Долина Пчиње

	S6	W3	O4	T5
S6	1			
W3		1		
O4			1	
T5				1

Легенда: **S6** Манастир Свети Прохор Пчињски (ХIвек); **W3** Неадекватна саобраћајна инфраструктура; **O4** Очување еколошких функција и делатности које су на њима засноване (сеоски и екотуризам, производња здраве хране и сл.); **T5** Недовољно локалних и страних инвестиција за развој екотуризма

ПРЕДЕО ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА ЛЕПТЕРИЈА–СОКОГРАД

Прилог 3.5 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – предео изузетних одлика Лептерија–Сокоград

	S3	W5	O3	T1
S3	1			
W3		1		
O4			1	
T5				1

Легенда: **S3** Културноисторијска вредност средњовековног утврђења Сокоград; **W5** Вода – значајан ресурс који се нерационално користи односно „расипа“; **O3** Близина Сокобање – прва еколошка општина у Србији и друга по посећености бања; **T1** Локални и страни инвеститори немају довољно интереса да улажу у развој екотуризма

ПРЕДЕО ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА ВЛАСИНА

Прилог 3.6 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Предео изузетних одлика Власина

	S3	W6	O1	T1
S3	1			
W6		1		
O1			1	
T1				1

Легенда: **S3** Изузетан рекреативнотуристички мотив (спој планинског платоа и језера на атрактивној надморској висини); **W6** Недовољно развијена општа инфраструктура (канализација, вода, струја); **O1** Планска изградња туристичких насеља и објеката за смештај туриста; **T1** Неконтролисан развој туризма.

СПЕЦИЈАЛНИ РЕЗЕРВАТ ПРИРОДЕ СУВА ПЛАНИНА

Прилог 3.7 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Специјални резерват природе Сува планина

	S1	W6	O4	T5
S1	1			
W6		1		
O4			1	
T5				1

Легенда: **S1** Очувана природа и висок степен биолошке разноврсности; **W6** Проблем сиромаштва са којима се суочавају општине; **O4** Коришћење донаторских средстава из ИПА фондова; **T5** Непотпуна и/или неадекватна кадровска структура установе задужене за управљањем природним добром

СПЕЦИЈАЛНИ РЕЗЕРВАТ ПРИРОДЕ ЈЕРМА

Прилог 3.8 Матрица поређења најбоље ранжираних SWOT субфактора у оквиру сваке SWOT групе – Специјални резерват природе Јерма

	S4	W1	O1	T2
S4	1			
W1		1		
O1			1	
T2				1

Легенда: **S4** Разноврсност подземних и површинских вода, крашких извора и термоминералних извора специфичног састава; **W1** Лош квалитет саобраћајне инфраструктуре; **O1** Могућност сарадње са Бугарском помоћу инвестиционих фондова ЕУ за туризам; **T2** Недостатак финансијских средстава за развој и промоцију туристичке понуде

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милена Цветковић је рођена 04.12.1985. године у Врању, где је завршила гимназију. Редовне студије уписала је на Географском факултету 2004. године, одсек Географија. Дипломирала је 2009. године и стекла звање дипломирани географ.

По завршетку основних студија, школске 2009/2010. године на Географском факултету уписала је мастер студије, на смеру Туризмологија. Све испите предвиђене наставним планом и програмом положила је са просечном оценом 10,00. Мастер рад под називом

„Просторно културно-историјске целине у функцији развоја туризма”, одбранила је 2010. године и стекавши звање дипломирани географ – мастер туризмолог.

Школске 2011/2012. године уписала је докторске студије на Географском факултету, Универзитета у Београду. Испите који су предвиђени планом и програмом докторских студија, положила је просечном оценом 10,00.

До сада је објавила више научних радова у домаћим и међународним часописима, од чега два у часописима са SCI листе. Учествовала је у раду неколико научних скупова у земљи и иностранству.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Милена Цветковић**

Бројиндекса **16/2011**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Валоризација потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма

- резултат сопственоистраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потписаутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презимеаутора Милена Цветковић

Бројиндекса 16/2011

Студијски програм Туризмологија

Наслов рада Валоризација потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма

Ментор проф. др Сања Павловић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Валоризација потенцијала слива Јужне Мораве у функцији развоја екотуризма која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (CreativeCommons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство– некомерцијално– безпрерада(CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално– делитиподистим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство–без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делитиподистим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шет понуђених лиценци. Кратак опис лиценце је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и укомерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свихлиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свомделу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.